THE

PRINCESS OF WALES

SARASWATĪ BHAVANA TEXTS

No. 40

(PART I)

—o—

EDITED BY

GOPI NĀTH KAVIRAJ, M. A.

THE

KĀVYA PRAKĀS'A

(PART I)

Printed by Jai Krishna Das Gupta
Vidya Vilas Press, Benares City.

1933

Saleable at half of the printed price

श्रीमम्मटाचार्यविरचितः

काव्यप्रकाशः

श्रीचण्डीदासकृतदीपिकाटीकोपेतः ।

साहित्यशास्त्रिणा श्रीशिवप्रसादभट्टाचार्येण सम्पादितः ।

THE

KÀVYA PRAKAS'A

OF

MAMMAṬĀCĀRYA

(PART I)

With

THE COMMENTARAY DĪPIKĀ

of

CAṆḌĪDĀSA

Edited with Foreword, Notes etc.

By

S'IVAPRASĀDA BHAṬṬĀCĀRYA,

KĀVYATĪRTHA, SĀHITYAS'ĀSTRĪ, M. A., B. T.,

Professor, Presidency College, Calcutta.

1933.

FOREWORD.

It was early in 1927 that through the courtesy and unfailing kindness of Dr. S. N. Dasgupta (now Principal, Sanskrit College, Calcutta) I could get for loan the copy of India office manuscript of Caṇḍīdāsa's commentary on the " *Kāvyprakās'a* ", a work highly appraised by later commentators and drawn upon for more than four centuries by many a writer on Alaṅkāra-S'āstra. In 1928 while I was at Puri, Mahāmahopādhyāya Pandit Sadaśiva Miśra told me that one of his acquaintances had been able to procure two Mss:-viz. Caṇḍīdāsa's *Kāvyaprakās'adīpikā* and Viśvanātha's "*Kāvyaprakās'a-darpaṇa*" from Harekriṣṇapura, a village a few miles from Puri, reputed in local tradition, to be the native place of these writers. The Orissa Mss. of Caṇḍīdāsa's commentary, which I got copied, was a short incomplete copy, reaching up to a small portion of *Ullāsa* II. In 1928 I talked of this work to my esteemed friend Pandit Gopinath Kaviraja who asked me to prepare a press copy of the same and add necessary notes. Some months latter he wrote to me officially intimating the inclusion of the work in the Princess of Wales Sarasvati Bhavana Series started by him. When the work of printing had just commenced, I happened to come across (in 1929) another Mss. of the work in the collection of the Asiatic Society of Bengal, Calcutta, an incomplete but fairly old (about 250 years old) and reliable copy beginning from the 5th *ullāsa* and running up to the end*

* My pupil Dr. Prabodh ch. Lahiri, M. A., Ph. D. (London) wrote in 1932 intimating that no other Mss. of the work is known to exist in the United Kingdom.

The task of editing has not been an easy one, as the I O. Mss. though fairly old, it or its original being transcribed in S'aka 1728 (i. e, 1806 A. C.) and in neat handwriting, contains many glaring mistakes, occasional omissions and lacunae. It is to be noted that this commentary of Caṇḍīdāsa has been the main source of inspiration, nay it has been copied down sometimes even to the nicest details in the *Sâhityadarpaṇa*, the work next in importance to the *Kâvyaprakâs'a* and not less popular, by Viśvanātha Kavirāja belonging to his family and his junior by only about 50 years. A careful perusal of the commentary with its wealth of information and boldness and sobriety in judgment would bear out the ample boast held out for it.*

My pupil Mr. Prakash C. Lahiri, Kāvyatīrtha, M. A., now Research Scholar in Alaṅkāra in the Dacca University, has helped me in preparing a press copy for the part now being presented to the learned public. The printing has been done under great disadvantage and difficulty. Credit, however, must be given to the ' Vidya Vilas Press", for the ungrudging care with which they have done it. The editor has had to suffer from severe mental strain and worry, culminating in what is the saddest bereavement that can befall a man. He however looks forward to the learned public for the same encouragement and help as they gave to his other work the *Alaṅkārakaustubha* edited by him for the Varendra Research Society of Bengal.

---

* काव्यप्रकाशतरुरेप कुसम्प्रदायव्याख्याविलोलमरुदाकुलितप्रतानः
सिक्तः पुनश्च प्रतिपल्लवतामुपैतु श्रीचण्डिदासकविवागमृतप्रवाहैः ॥

The spelling of the commentator's name with the short '*i*' is occasionally met with.

ॐ नमः शिवाय ।

काव्यप्रकाशः ।

श्रीचण्डीदासकृतदीपिकाटीकोपेतः ।

ग्रन्थारम्भे विघ्नविघाताय समुचितेष्टदेवतां ग्रन्थकृत्परामृशति-

---

काव्यप्रकाशदीपिका ।

श्रीकृष्णो जयति ।

मुरारिवक्षोविक्षोभप्रारम्भस्फारडम्बरः ।
क्रीडासिंहस्वरूपस्य हरेः स्ताद्वो विभूतये ॥
श्रीचण्डीदासकविवाक्कौमुदीसारनिर्मिता ।
भूयात् काव्यप्रकाशस्य दीपिका कृतिनां मुदे ॥
श्रीमल्लक्ष्मणभट्टानां सुहृदामनुशासनात् ।
ध्वनिप्रकरणस्यास्य रहस्यं वर्णयामहे ॥

प्रारिप्सितनिर्विघ्नपरिसमाप्तिहेतुभूताविगीतशिष्टाचारपरम्परापरिप्राप्तस्वाभीष्टदेवताप्रसादनपरत्वं प्रथमकारिकायाः प्रकाशयन्नवतरणिकामाह वृत्तिकृत्-ग्रन्थेति । अभ्यस्यमानविषयं महावाक्यं(१)ग्रन्थः, तस्यारम्भेऽव्यवहितपूर्वकाले विघ्नस्य निर्वर्तक-

---

(१) महाकाव्यं, "क" पाठः ।

नियतिकृतनियमरहितां ह्लादैकमयीमनन्यपरतन्त्राम् ।

सुचरिताभावस्य निवर्त्तकदुश्चरितसद्भावस्य वा(१)विघाताय निः-शेषमुच्छेदायेत्यर्थः । समुचितेति प्रकृतवाङ्मयाधिकृतत्वात् ।इष्टेति तत्प्रसादाविष्कारोपयिकनमस्कर्त्तृगतभक्तिश्रद्धाप्रकर्षसूचनम्(२) । देवतामिति । जड़रूपवाङ्मयमात्रवैलक्षण्येनाभिप्रेतप्रयोजन-सम्पादनक्षमाम् । ग्रन्थकृदित्यधिकारिप्रकटनम् । परामृशति आराधनाय सम्मुखीनां कृत्वा स्वार्थनिर्वाहाय प्रयोजयतीत्यर्थः । नियतिकृतेति । नियम्यन्ते स्वस्वकार्योत्पत्तये प्रेर्यन्ते नि-रुध्यन्ते च भावा अनयेति नियतिरदृष्टं, तत्कृतो नियमः काल-देशाधिष्ठानवयोऽवस्थाऽदिवैषम्यात् सुखादिजननविकल्पः— न चायं कविभारत्यां सम्भवति, लोकोत्तरविभावादिशरीराणां वक्रोक्तीनां रत्याद्यंशसंवलितप्रकाशानन्दमयापूर्वतरचमत्कारा-विष्कारनैयत्येन, तादृग्भावेषु वा, वैषम्याभावात् । कथं तर्हि शोकरोगार्त्तकुपितमत्तव्यासक्तादीनां काव्यस्वादापकर्षः सुस्थ-दशाऽपेक्षयेति चेत्, दुरभिमानिन् अनवबोधग्रस्तोऽसि, न खलु वयमन्वयव्यतिरेकासिद्धकारणभावस्य परिदृष्टसामर्थ्यस्य रोग-व्यासङ्गाद्यभावस्य रसास्वादप्रकर्षसामग्र्यन्तर्निवेशं नाङ्गीकुर्मः, किं तर्हि कर्हिचनापि कविनामापूर्वप्रजापतिनिर्मीयमाणस्य काव्य-

---

(१) च 'ख' पाठः ।

(२) सूत्रणम् "क" पाठः ।

नवरसरुचिरां निर्मितिमादधती भारती कवेर्जयति ॥१॥

नाम्नो विलक्षणप्रपञ्चस्य न विद्यते दुःखमोहात्मकत्वं, पुत्रशोकादिगाढवेदनाजनितजडिम्नोऽपि पुरुषस्य द्राक्(१)कर्णप्रवेशानन्तरमास्वादायोगव्यवच्छेददर्शनात् । नचैवं चन्दनादिषु, ज्वरादिजनितशैत्यप्रावल्यादिपोषकत्वात् इति । तदेतद्विशदयति—ह्लादैकमयीमिति—एकमयी एकरूपा, जननव्यपदेशराहित्येन तत्त्वोपचारात् । प्रतिभाविजृम्भणमात्रशरीरितया व्युत्पत्त्यभ्यासोपस्कृतकविगतानादिवासनाऽन्तर्लीनरसादितत्त्वबहिःस्फुरणमात्ररूपत्वेन प्रतिबन्धकविगमार्थमेव हेतुत्वाभिमताभिधानाद्यपेक्षणमित्यपि कविवाग्गुम्फस्य समवाय्यसमवायिनिमित्तार्थहेतुत्रयजन्यप्रपञ्चवैषम्यम्, इत्याह—अनन्येति । पारतन्त्र्यं साक्षात्तदन्वयव्यतिरेकानुविधानम् । नवेति—परस्परविलक्षणरागप्रशमभागकर्बुरितानन्दमयानां शृङ्गारशान्तादीनां वैषम्यस्यात्यन्तोद्भटत्वेन दुरपह्नवतामासूत्रयन् निरतिशयसुखास्वादरूपत्वादेक एव रसः, नतु तस्य विशेषः सम्भवति, अतस्तन्मात्र(२)जीवातोः काव्यस्य ध्वन्यादिरूपेण यद्भेदगणनं तदपि खरविषाणैरायव्ययकल्पनमेवेति ये मेनिरे, तन्मन्दम्; इत्याह(३) नवरसेति । रसेति—रस्यमानतया शब्दार्थान्तरवैषम्यसूचनम् । रुचिरामिति—तेन जीवनेनात्यन्तसौभाग्य-

(१) वाक् "क" पाठः । (२) अत्र तन्मात्र—"क" "ख" पाठः ।

(३) "मन्दम्" इहेति । रसेति "क" पाठः । अत्र वाक्यस्य पूर्वभागे रचना शिथिलशिथिला प्रतिभाति ।

नियतिशक्त्या नियतरूपा सुखदुःखमोहस्वभावा परमाण्वाद्युपादानकर्मादिसहकारिकारणपरतन्त्रा षड्रसा, न च हृद्यैव तैः, तादृशी ब्रह्मणो निर्मितिर्निर्माणम्। एतद्विलक्षणा तु कविवाङ्निर्मितिः । अत एव जयति, जयत्यर्थेन च नमस्कार आक्षिप्यत इति तां

भाजनेनोर्ज्जीवितत्वात् युक्तं जगद्वैलक्षण्यमिति भावः । निर्मिति-र्घटना, तामादधती स्वाधेयभूतया कर्त्तव्यतया जनमनश्चमत्-काराङ्कुरकरणाय प्रभवन्तीत्यर्थः । कवेरित्यपूर्वविज्ञानशिल्पि-तया नामैवास्य विलक्षणमिति भावः। ह्लादेत्यादि कारिका-भागात् पाश्चात्यमपि अनेनेत्यादिभागं तद्विवरणसौकर्याय प्रथमतो व्याचष्टे वृत्तिकृत्(१) परमाण्विति–तद्विवृतिस्तु(२) व्यतिरेकमुखेण भविष्यति नतु हृद्यैवेति, यद्वा सुखेत्यादिभ्यो व्यतिरेकः । नियतरूपेति तु कविसृष्टवस्तूनामपूर्वा-पूर्वभावेन तत्रोत्कर्षपरम् उपादानं समवायि कारणम् । कर्म-क्रिया । षडिति नवेत्यस्य व्यतिरेकावधिः । तैरिति षड्सैः। अत एव जयतीति त्रैलोक्यविजयताफलनिखिलसहृदयवशी-कारपात्रतामाप्नुयादित्यर्थः । नन्वाराध्यस्य गुणानुवादनमात्रेण कार्यार्थमाभिमुख्यं यदि कुतश्चिन्न स्यात् तदा निरर्थक एवैतावान्

---

(१) वृत्तत्वात् "क" पाठः ।

(२) तस्य ह्लादेत्यादिभागस्य विवृतिरिति यावत् ।

प्रत्यस्मि प्रणत इति लभ्यते ॥

इहाभिधेयं सप्रयोजनमित्याह—

काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये ।
सद्यः परनिर्वृतये कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे ॥२॥

कालिदासादीनामिव यशः, श्रीहर्षादेर्धावकादीनामिव धनं, राजादिगतोचिताचारपरिज्ञानम्, आदित्यादेर्मयूरादीनामिवानर्थनिवारणं, सकलप्र-

---

प्रयास इत्याह—जयत्यर्थेनेत्यादि । कार्यमुद्दिश्याभिमतदैवतस्तुतिप्रवृत्तस्याव्यभिचारितमेव हि तन्नमस्करणं, सम्भृतयोश्च स्तुतिनमस्कृत्योर्भावशुद्धिमूलत्वेनाव्यभिचारिणी फलनिष्पत्तिरिति भावः ।

अस्य काव्यपरीक्षाशास्त्रस्य परीक्षणीयनिष्पाद्यफलैरेव फलवत्त्वं तदङ्गतयेति तात्पर्यं प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यङ्गमवद्योत्य द्वितीयां कारिकामवतारयति—इहेत्यादि । अभिधेयं परीक्षाविषयतयाऽनूद्यं, यद्वाऽभिधेयपरीक्षणं सप्रयोजनं परीक्षणीयकाव्यस्य विनेयम् । कृते इत्यव्ययं तादर्थ्ये वर्तते, अर्थायेत्यर्थः । अथवा करणं कृत्, सम्पदादित्वात् क्विप् । एवं सर्वत्र । शिवेतरदशिवम् । सद्य इति—न तु धर्मादिवदुत्तरकालभाविदेहान्तरग्रहणाद्यपेक्षणमिति भावः । व्यवहारेत्यस्य विवरणम् आचारेति । अर्थ्यमानो धनादिरर्थः, तद्विपरीतो रोगादिरनर्थः । निर्वृतिपदार्थमाह—आनन्देति, तद्धेतुकथनं रसेति । रस्यते वक्ष्ी-

योजनमौलिभूतं समनन्तरमेव रसास्वादनसमुद्भूतं विगलितवेद्यान्तरमानन्दं प्रभुसम्मितशब्दप्रधानवेदादिशास्त्रेभ्यः सुहृत्सम्मितार्थतात्पर्यवत्पुराणादीतिहासेभ्यश्च शब्दार्थयोर्गुणभावेन रसाङ्गभूतव्या-

---

क्रियते इति रसो रत्यादिः, तस्यास्वादनं भोगपर्यायः साक्षात्कारः, तेन सम्भूतं संवलितमेकीभूतमिति यावत्, नतु रसस्य शृङ्गारादेरास्वादाज्जातमिति, आस्वाद्यास्वादाभिमतयोर्भेदाभावस्य तदेकात्मन आनन्दांशस्य कार्यत्वस्य च प्रतिपादयिष्यमाणत्वात्। परेत्यस्य निरुक्तिः सकलेत्यादि। तदेतत् कुत इत्याह–विगलितेत्यादि, विजातीयानवच्छिन्नप्रवाहवाहीत्यर्थः । प्रभ्वित्यादि–यथा प्रभोराज्ञा न विचार्यते तथाऽग्निष्टोमादिष्वपि कथमस्मात् कर्मण इदं भविष्यतीत्यनालोच्यैव प्रवृत्तिरिति शब्दप्राधान्यं श्रुतिस्मृत्योः। अत एव तच्छासनमात्रप्रधानतया तत्र शास्त्रपदप्रयोगः । इतिहासास्तु प्राचीनवृत्तवर्णनरूपा अमुना कर्मणेदं प्राप्तमिति दर्शयन्तो युक्तायुक्तफलदर्शनादर्थानर्थव्युत्पत्तिं जनयन्ति । पुराणं सर्गादिपञ्चावयवलक्षणयुक्तम् । आदिशब्दात् आख्यानादिपरिग्रहः । गुणभावे हेतुः रसाङ्गेति । रसस्य रस्यमानतासारस्याङ्गभूतोऽन्वयव्यतिरेककल्पितशक्तिकतयोपायभूतो व्यापारो विशिष्टविभावादिसंयोजनं तत्प्रवणतया तदङ्गतयोपादीयमानत्वेन । तदेतदुक्तं हृदयदर्पणे—

रप्रवणतया विलक्षणं यत्काव्यं लोकोत्तरवर्णनानिपुण-
विकर्म तत् कान्तेव सरसताऽपादनेनाभिमुखीकृत्य

शब्दप्राधान्यमाश्रित्य तत्र शास्त्रं पृथग्विदुः ।
अर्थतत्त्वेन युक्ते तु वदन्त्याख्यानमेतयोः ।
द्वयोर्गुणत्वे व्यापारप्राधान्ये काव्यगीर्भवेत् ॥

यदिति । यदेवम्भूतं तदेव काव्यं, नान्यदिति भावः । एतदेव द्योतयितुं(१) प्रथमोपात्तमपि काव्यपदमिदानीमनुवदति । तन्निरुक्तिः कविकर्मेति—येन कर्मणा कविशब्दभाजनत्वं तत् काव्यमित्यर्थः । तदेतत् कर्म स्फोरयति—लोकेति । लोकोत्तरचमत्कारप्रकर्षानुगुणा वर्णना विभावाद्युपनयनं, तत्र निपुणः—इत्यनेनान्यसृष्टपद्यादिहठाद्दर्शनेन तत्कारणादिषु घृष्टदुष्टेषु कविव्यवहारनिरासः । तदुक्तं काव्यकौतुके--

प्रज्ञा नवनवोन्मेष(२)-शालिनी प्रतिभा मता ।
तदनुप्राणनाजीवद्वर्णनानिपुणः कविः ।
तस्य कर्म स्मृतं काव्यम्(३)-

तत् कान्तेव सरसताऽऽपादनेनेति—तथाभूतस्य रसाविष्कारो निष्प्रत्यूह एवेति भावः । अभिमुखीकृत्येति-

(१) द्योतयितुमेव "क" पाठः ।

(२) नवनवोल्लेख 'ख' पाठः ।

(३) इतः प्राक् तत्रैव 'स्मृतिर्व्यतीतविषया मतिरागामिगोचरा । बुद्धिस्तात्कालिकी प्रोक्ता प्रज्ञा त्रैकालिकी मता' ॥ इति प्रज्ञाशब्दस्य विवृतिरेतदुपयोगिनी ।

रामादिवद्वर्तितव्यं न रावणादिवदित्युपदेशं च यथा-योगं कवेः सहृदयस्य च करोतीति सर्वथा तत्र

सुकुमारमतित्वेनायासबहुलशास्त्रश्रवणविमुखानां राजपुत्रा-दीनामनेनोपायेन रसास्वादनसुखपिण्डदानद्वारा सुकरं व्युत्-पत्याधानमिति भावः । तदुक्तम्(१)—

स्वादुकाव्यरसोन्मिश्रं शास्त्रमप्युपयुञ्जते ।

प्रथमालीढमधवः पिबन्ति कटु भेषजम् ॥

रामेति उपदेशमित्यन्तेनेदमाह— आस्वादोपायत्वेनाप्युपा-दीयमानं रामादिवृत्तान्तमाविर्भावयदेव वस्तु सामर्थ्याद्विहित-निषिद्धप्रवृत्तिनिवृत्तिमप्याधत्ते निदाघपरितापप्रशमायोपात्तः श्रीखण्डखण्डलेपः(२) शिशिरसौरभमिवेति । 'च' समुच्चये । यथायोगमिति—यशोऽर्थानर्थप्रशमान् द्वयोरपि, शेषांस्तु भावक-स्यैव । तथाहि—व्यवहारज्ञानहिताहितव्युत्पत्ती कवेस्तत्कृत-काव्यजन्ये न भवतः, तयोस्तन्निष्पत्तिहेतुत्वेनान्योन्याश्रयप्र-सङ्गात् । ननु व्यवहृतिज्ञानमपि हिताहितज्ञानमेवेति पृथग्गणनं निष्फलमिति चेत् , सत्यं, नृपगुर्वादिविषयो व्यवहारः स्वरूपत एवोपादेयोऽत्रैवं व्यवहर्त्तव्यमिति, शेषस्तु रामरावणादिवृत्त-

---

(१) भट्टनायककृते हृदयदर्पणे इति बहुत्राकरनिर्देशः ।

(२) श्रीखण्डलेपलेपः "क" पाठः । तत्र प्रथम"लेप"पदेन 'कृद-भिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते' इति न्यायेन द्रव्योद्देशः, चरम-'लेप'पदेन लेपनक्रियेति पाठसङ्गतिः ।

यतनीयम् ॥

एवमस्य प्रयोजनमुक्त्वा कारणमाह—

शक्तिर्निपुणता लोकशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणात् ।
काव्यज्ञशिक्षयाऽभ्यास इति हेतुस्तदुद्भवे ॥ ३ ॥

शक्तिः कवित्वबीजरूपः संस्कारविशेषः, यां

सदृशं वृत्तमुपादेयमनुपादेयञ्चेत्येतावता वैषम्यम् । आनन्दानुभूतिरपि कवेः स्वकाव्यपर्यालोचनाऽनन्तरं जायमाना न करणोपाधिकृता किन्तु भावनोपाधिकृतेति भावकत्वांश एव निक्षिप्यते, काव्याङ्गोपाङ्गविद्याविज्ञानविहीनानां कवीनामपि सुप्रसिद्धसमग्रव्युत्पत्तिदशावशादास्वादप्रकर्षानुदयस्यानुमीयमानत्वात् । सहृदयस्येति–प्राचीनवासनासंवर्धिता(१)ङ्ग[ङ्गोपाङ्ग]विद्यानिपुणतोपस्कृता बुद्धिर्हृदयं तद्वत इत्यर्थः । करोतीति प्रतिकर्मपदं सम्बन्धः । सर्वथेति–शेषा विद्यास्तदङ्गतयैवोपादेय(?)मित्यर्थः । तत्र कर्तुं विचारयितुञ्चेति शेषः । यतनीयमित्यग्रिमकारिकासङ्गतिसूचनम्(२) । तथाहि–पार्यन्तिकप्रयोजने क इवाहृत्य (३) व्यापारे सम्भवत्यनागतत्वात्; तस्मात्तन्निर्वाहकोपादानमेव तत्र यत्नः, अतस्तत्र यतनीयमिति ।

---

(१) संवलितेति क्वचित् पाठः । संवन्धितो 'क' पाठः ।

(२) एतच्चापाततः काव्यप्रकाशविवेककारं सान्धिविग्राहिकं श्रीधरमनुसृत्य । मतमेतत् खण्डितं सम्प्रदायप्रकाशिन्याम् ।

(३) आहृत्य मिलित्वा ।

विना काव्यं न प्रसरेत् प्रसृतं वा उपहसनीयं स्यात् । लोकस्य स्थावरजङ्गमात्मकलोकवृत्तस्य, शास्त्राणां छन्दोव्याकरणाभिधानकोशकलाचतुर्वर्गगजतुरगखड्गा-

---

कोऽर्थस्तत्कारणान्युपादेयानीति, तच्चाधिगम्य कानि तत्-कारणानीति श्रोतृजिज्ञासायां शक्यसाधनद्योतनपरां तृतीय-कारिकामाह—शक्तिरिति । कवित्वेति—कविसहृदयानन्दहेतुः काव्यं, तस्याङ्कुरस्येव कालान्तरे प्रादुर्भविष्यतो वीजरूपः । संस्क्रियते विशिष्टकार्यभाजनीक्रियते प्रमाणेनेति संस्कारः प्राचीन-वासना, देवताऽद्यनुग्रहजनितः कश्चनातिशयो वा, स एव विशिष्यते [इति] विशेषः स एव भक्तिः स्फूर्त्तिरिति यावत् । व्युत्पत्त्या तत्रान्यथाऽनुपपत्तिं प्रमाणयति यामित्यादिना । पदतदर्थविज्ञानवत्यपि पुंसि श्रद्धालौ यदभावकृतः काव्य-निष्पाद्यास्वादप्रकर्षयोरभावः सोऽयं नापलभ्यत इति भावः । न प्रसरेत् न जायेत, परोपपादितमपि वा (?) नास्वादप्रकर्षो यत्र भवेच्चेत्यर्थः । प्रसृतमिति–कष्टसृष्ट्या पद्यादिकमुत्पाद्य दुर्दु-रूढैस्तद्रूपतया सम्भाव्यमानं, पण्ड-(षण्ढ)सम्भोगन्यायेन कश्चनास्वादेऌशमननुभूयाव्युत्पन्नैस्तन्मात्राविष्कारकतया स-म्भाव्यमानश्चेत्यर्थः । यद्यपि चोभयथाऽपि पुरुष एवोपहासपात्रं तथाप्येतदेव भ्रमविषयीभूतमन्यथाभाववीजमिति काव्यमुप-हसनीयमुक्तम् । स्यादिति प्राप्तकाले सम्भावनायां वा लिङ् । वृत्तस्येति—लोकपदस्य वृत्तपरत्वं वर्णनीयानन्तत्वख्यापना-

दिलक्षणग्रन्थानां, काव्यानां च महाकविसम्बन्धिनाम्, आदिग्रहणादितिहासादीनां च विमर्शनाद् व्युत्पत्तिः। काव्यं कर्तुं विचारयितुं च ये जानन्ति तदुपदेशेन करणे योजने च पौनःपुन्येन प्रवृत्तिः—इति त्रयः समुदिता न तु व्यस्ताः तस्य काव्यस्योद्भवे निर्माणे समुल्लासे च हेतुः, न तु हेतवः।

र्थम्। अभिधानानि नामानि तेषां कोषाः संग्रहाः। कला चित्रगीतादिविज्ञानम्। इतिहासादीनामित्यादिशब्देन निखिलकाव्यशब्दप्रपञ्चपरिग्रहः। तदुक्तम्—

न स शब्दो न तद्वाच्यं, (१)न सा विद्या न सा कला।
जायते यन्न काव्याङ्गमहो भारो गुरुः कवेः॥

करणं काव्यस्वरूपनिष्पत्तिः कवित्वशिक्षया। योजनं पूर्वपराविरुद्धतया रसाभिव्यक्तिक्षमत्वेन प्रबन्धाद्यवयवविन्यासः। सहृदयोपदेशाद्युपलक्षणञ्चैतत्। तेनास्वादप्रकर्षप्राप्त्यर्थमपि प्राथमिकैः परिनिष्ठितभावकोपदिष्टानि तस्यैव काव्यस्य मुहुर्मुहुर्भावनाऽऽदीन्युपादेयानि।

तदेवं समग्रग्रन्थोपयोगिकारिकात्रयमुक्त्वा प्रथमोल्लासप्रतिपाद्यकाव्यभेदलक्षणाभिधानं तत्सामान्यलक्षणानन्तरमेव सुप्रतिपदं भवतीति तददोषाविसादिना दर्शितं, तदवतारयति—

---

(१) 'तद्वाच्य'मिति श्रीधरोद्धृतः पाठः।

एवमस्य कारणमुक्त्वा स्वरूपमाह—

(१)तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलङ्कृती पुनः क्वापि।

दोषगुणालङ्कारा वक्ष्यन्ते । क्वापीत्यनेनैतदाह यत्

एवमित्यादि । स्वमसाधारणं रूपमितरव्यावर्तको धर्मः । अदोषाविति दोषाणां यथाशक्ति हानसूत्रणम्(१) । शब्दार्थाविति शब्दस्य पूर्वनिपातेनाभ्यर्हिततरत्वं द्योतयन् विशेष्यत्वमाविष्करोति, शेषस्य तु परनिपातेनाप्राधान्याद्विशेषणत्वम् । एवञ्च शब्दधर्म एव काव्यत्वं,(२) तस्य चार्थे विशिष्टविभावादिव्याप्रियमाणस्यैवायमतिशय इति ध्वननार्थमर्थस्य तुल्यकक्षतया निर्देशः । ये तु द्वयोरपि काव्यत्वमिच्छन्ति त इत्थमनुयोज्याः—काव्यत्वमुभयधर्मतयाऽङ्गीक्रियमाणं संयोगादिवद्व्यासज्यवृत्ति वा ? गोत्वादिवत्प्रत्येकसमाप्यवृत्तित्वान्नाद्यः, सामान्यस्य तथा भावानङ्गीकारान्नेतरः, प्रत्येकं काव्यताप्रसङ्गात् । किञ्च कविकर्मविशेष एव काव्यमुच्यते । तच्च विशिष्टार्थप्रत्यायार्थसंयोज्यमानं पदकदम्बमेवेत्युद्देश्य एवार्थो, न तु

---

(१) दिग्दर्शनमेतत् । प्राचीनतमैः टीकाकृद्भिः रुचकादिभिरस्योपष्टम्भः साधु सूचितः । तन्मते तददोषाविति कल्पमानोल्लासदशकस्य संक्षेपेणात्र सूत्रणं कृतं यथा सरस्वतीकण्ठाभरणे अदोषमित्याद्यग्रिमकारिकायाम् ।

(२) एतदनुवाद्येव विश्वनाथ-जगन्नाथ-प्रभृतीनामर्वाचीनानामालङ्कारिकवर्याणां सिद्धान्तोद्घोषणम् ।

सर्वत्र सालङ्कारौ, क्वचित्तु स्फुटालङ्काकारविरहेऽपि न काव्यत्वहानिः। यथा—

यः कौमारहरः स एव हि वरस्ता एव चैत्रक्षपा-
स्ते चोन्मीलितमालतीसुरभयः प्रौढाः कदम्बानिलाः।

कविव्यापारगोचरः। सगुणाविति लक्षणं प्रद्योतनपरं, वक्ष्यमाण-रीत्या गुणानामास्वादस्वरूपविशेषणत्वेनैव पर्यवसानात्, तत्प्र-धानस्यैव च वाक्यस्य काव्यत्वाङ्गीकृतेः, इतरस्याभासतानि-यमात्। एतदुक्तं भवति–आस्वादजीवातुः पदसन्दर्भः काव्यम्। तत्र यत्रालङ्कारविशेषाः सम्भवन्ति तत्र परिपोषविशेषाभावे तु तेषां तत्कृतपुष्टिहीनत्वं, दोषतारतम्याच्चास्वादाभावतारतम्यं, न तु काव्यत्वहानिः, तेषां सर्वत्र व्यापकत्वात्, गुणाश्चास्वाद-शरीरान्तर्गता एव, न तु शब्दार्थरचनाधर्मा इति। ये त्वदोषा-विति लक्षणांशमिच्छन्ति तेषां काव्यत्वं निर्विषयमसन्तप्र-विरलविषयं वा स्याद्, उक्तादेव न्यायात्। यत्तु रसादिहीनेऽपि क्वचन काव्यव्यपदेशः स वन्ध्यादिसाम्याद् गौण एव। तच्च सर्वमुक्तं वितत्यास्माभिर्ध्वनिसिद्धान्तसंग्रह इत्येव दिक्(१)।

---

(१) स्वसगोत्रप्राचीनपुरुषस्य मतमेतद् भणितिभङ्ग्या तात्पर्येण चानूदितं साहित्यदर्पणकृता स्वग्रन्थे इति तद्ग्रन्थालोकिनां स्फुट-मेव। तत्कृतं काव्यलक्षणं प्राचां लक्षणविचारशैली चोपरिदर्शित-मेव मार्गमनुहरतः सर्वथेति मतप्रवर्तनकल्पे पूर्वतनस्य टीकाकृत ऋणं नापलप्यमित्यलं पल्लवितेन। ध्वनिसिद्धान्तसंग्रह-ग्रन्थस्तु नाद्यापि क्वचन समासादितः।

सा चैवास्मि तथापि तत्र सुरतव्यापारलीलाविधौ
रेवारोधसि वेतसीतरुतले चेतः समुत्कण्ठते ॥ १ ॥

अत्र स्फुटो न कश्चिदलङ्कारः । रसस्य च प्राधान्या-न्नालङ्कारता ।

क्वचिदित्यत्ति रसादौ विद्यमान इति शेषः । स्फुटेत्यादिना नञोऽल्पार्थता सूचिता । कौमारमभिनवं यौवनं सरससम्भोगा-मृतशीकरास्वादव्यसनव्यग्रिम्णा हृतवान् अलक्षितमिवाति-वाहितवान् इत्यकृत्रिमप्रेमपात्रताप्रकटनेन रागबन्धदार्ढ्य-ध्वननम् । वर इति स्वयमभिरुच्या वृतो न तु पित्रादिपार-तन्त्र्यात्यथाकथञ्चिदाश्रित इति । एवमन्यत्रापि पदानां जीवातु-रूहनीयस्तत्त्वबुद्धिभिः, अस्माभिस्तु ग्रन्थगौरवभिया क्वचन क्व-चन इव वक्तव्य इति । मालती वासन्तिका जातिः । कदम्बो धूलिकदम्ब इत्येके, वसन्तघनसमययोर्द्वयोरप्यृतुराजयोर्ग्रहण-मिति तु सम्प्रदायविदः(१) । अत्र स्फुटो नेति—इह हि प्राणेश्वरसन्निधानादि धृतिकारणं, तत्र च सत्यपि तस्या अ-नुत्पत्तिस्तद्विरुद्धायाश्चोत्कण्ठाया उत्पत्तिरिति कारणसामग्र्यां कार्यानुत्पत्तिलक्षणा विशेषोक्तिः । तस्याश्चास्फुटत्वं प्रति-रूपकार्यस्य साक्षादुत्पत्त्यभावस्यानभिधानात् किन्तर्हि विरुद्धोत्-पत्तिमुखेन सूचनात् । यद्वा प्रियतमसङ्गमाभावादीनामुत्कण्ठा-

---

(१) सम्प्रदायविदां व्याख्यानमेतत्काश्मीररुचककृते सङ्केते महासान्धिविग्राहिकश्रीधरकृते विवेके च समग्रमालोचितम् ।

तद्भेदान् क्रमेणाह—

(२)इदमुत्तममतिशयिनि व्यङ्ग्ये वाच्याद्ध्वनिर्बुधैः कथितः॥

इदमिति काव्यं, बुधैर्वैयाकरणैः प्रधानभूतस्फोट-

भावहेतूनामभावेऽपि तस्या उदय इति हेत्वभावेऽहेतुकोत्पत्ति-लक्षणा विभावना। साऽपि न स्पष्टा। निमित्तविरहश्च त्रि-रुद्धयोगमुखेन, न साक्षादभिधीयमानत्वात्। एवञ्च साधक-बाधकत्वमानाभावात्सन्देहसङ्करः(१)। सोऽप्यनभिव्यक्तः, अन-भिव्यक्तकोटिद्वयालम्बनत्वात्। रसस्येति—अलङ्कारपदार्थ-पर्यालोचनयैव तदुपसर्जनीभाव[स्य] स्फुटाभावात्। रसपदञ्चात्र सम्भोगव्यभिचार्यौत्सुक्यमाह, रस्यत आस्वाद्यत इति व्युत्पत्त्या, न तु साक्षादेवात्र सम्भोगनामा रसः, स्वाधीनपतिकाया क्रीडास्थान(२) एवमुत्कण्ठायाश्चर्व्यमानत्वात्।

भिद्यतेऽनेनेति भेदो विशेषलक्षणं भेदनं भेदधर्मो(३) वि-भागश्च। तस्य च विशेषलक्षणप्रयोजनकधर्मिनिर्देशमात्ररूपस्य पृथग्वाक्य अभिधानं नातिफलवदिति प्रतिलक्षणवाक्य-

---

(१) एवं रुचककृतेऽलङ्कारसर्वस्वे विमर्शितम्। तदनुयायिनः श्री-धरादयोऽप्येवं मन्यन्ते। नेदं क्षोदक्षममिति प्राञ्चः केचित्, यन्मतं विवेक इत्थं परामृष्टं "ये तु संङ्करस्य पृथगलङ्कारतां न मन्यन्ते तन्मते तत्सम्भावना नास्ती"ति। अर्वाञ्चोऽपि प्रदीपकारादयो गजनि-मीलिकान्यायेनैतन्मतानुसारिणः।

(२) एवमुत्कलीयपुस्तके। स्थानमित्यशुद्धः पाठः "क" पुस्तके।

(३) भेदः "क" पाठः।

रूपव्यङ्ग्यव्यञ्जकस्य शब्दस्य ध्वनिरिति व्यवहारः कृतः । ततस्तन्मतानुसारिभिरन्यैरपि न्यग्भावितवाच्य-

मेवोपादानम्(१) । क्रमेणेत्यतः पूर्वं लक्षणमिति शेषः । वाच्यादति-शयस्य कृते उत्कर्षपात्रता, अतिशयो वाच्यापेक्षया चमत्कार-विश्रान्तिकारी व्यङ्ग्यगतः प्रकर्ष इत्यपरे(२) । बुधैरिति कारिकापदं ध्वनिव्यवहारनिर्मूलत्वशङ्कानिरासाय, इत्याह-वैयाकरणैरिति । प्रधानेति—अर्थप्रत्ययरूपफलप्रत्यासत्त्ये-त्यर्थः । स्फुटत्यर्थोऽस्मादिति स्फोटः, पूर्वपूर्ववर्णानुभवजनित-संस्कारसध्रीचीनान्त्यवर्णानुभवजनितप्रतिपत्तृगतातिशयवशाद-परोक्ष इव क्रियमाणः सकलाभिधेयाभिधानमयतया स्वी-क्रियमाणः, यमिमं शब्दब्रह्मेत्याहुः । स च व्यङ्ग्यः सन्नेवा-विष्क्रियमाणोऽर्थमभ्यानयति, तदनुगुणा च शब्दे वर्णात्मके का-चिदुक्तिः । सा च नाभिधाऽऽदिः, सङ्केताद्यपेक्षाविरहात् । वर्णाश्च ध्वननद्वारैव तथा विप्लवन्तीति ध्वननाख्या सा शक्तिः । अन्यैः श्रीमदानन्दवर्धनाचार्यप्रभृतिभिः । न्यग्भावितं प्रवणी-कृतं वाच्यं येन व्यङ्ग्येनेति विग्रहः । व्यञ्जनं प्रतीतिः, तत्क्षमस्य तदनुगुणसामर्थ्यभाजः । शब्दार्थयुगलस्येति सर्वत्रोभयमूलस्य वक्ष्यमाणत्वात् । एतदुक्तं भवति, ध्वन्यत इति ध्वनी रसादि-रर्थः, ध्वनतीति ध्वनिः शब्दो वाच्यादिरर्थो वा, ध्वन्यतेऽनेने-

(१) मीमांसासिद्धान्तसम्मतमेतदभिधानं विवेककारोपज्ञमिति प्रतिभाति ।

(२) अरुचिकरोऽयं कल्पस्तु विवेककारोद्भावितः ।

व्यङ्ग्यव्यञ्जनक्षमस्य शब्दार्थयुगलस्य। यथा—

निश्शेषच्युतचन्दनं स्तनतटं निर्मृष्टरागोऽधरो
नेत्रे दूरमनञ्जने पुलकिता तन्वी तवेयं तनुः।
मिथ्यावादिनि! दूति! बान्धवजनस्याज्ञातपीडागमे!
वापीं स्नातुमितो गताऽसि न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकम्॥२॥

ति ध्वनिः शब्दादिगता वा शक्तिः, ध्वननं ध्वनी रसादिप्रतीतिः, ध्वन्यतेऽस्मिन्निति ध्वनिः काव्याख्यसमुदाय इति यद्यप्यनेकार्थो ध्वनिशब्दः,(१) यद्यपि चानेनैव न्यायेन गुणीभूतव्यङ्ग्यमपि ध्वनिपदवाच्यं भवितुमर्हति तथापि व्यवहारवशाद्वाच्योपस्क्रियमाणव्यङ्ग्य एव ध्वनिपदं नियम्यत इति। तटं समीपे समभागः प्रदेशः, तत्र चन्दनं निःशेषं च्युतं निम्नोन्नतेषु तु चुचूकाग्रस्तनमध्यादिषु सशेषमिति, अधरो निःशेषमृष्टरागो, न तूत्तरौष्ठः। तन्वीत्यपि व्यङ्ग्यपक्षे विधेयम्। अधमस्य प्रागपि लक्षितनिकृष्टपरिग्रहस्य। एतेषां पदार्थानामनुसन्धानानन्तरञ्चार्थस्याभातमात्रस्य प्ररोहाभावेन तदन्तिकं न गताऽसीत्यनेन वैपरीत्याद् गताऽसीति लक्ष्यत इति शेष इति प्राचीनानां श्रीमद्वाचस्पतिमिश्रप्रभृतीनां व्याख्यातॄणां मतम् (२)।

---

(१) एतत्प्रसङ्गे 'यत्रार्थः शब्दो वे'त्यादिः प्रसिद्धा ध्वनिकारकारिका, तदुपरि लोचनग्रन्थश्च जिज्ञासुभिरालोकनीयः।

(२) विवेककारोऽप्येतन्मतमेवमेवोद्धरति स्वग्रन्थे। के ते सम्प्रत्यत्र स्मृता वाचस्पतिमिश्रा इत्यधुना निर्णेतुं न शक्यते। परं सर्वतन्त्रस्वतन्त्रेभ्यो दार्शनिकप्रवरेभ्यो वाचस्पतिमिश्रेभ्योऽर्वाचीनेभ्य-

अत्र तदन्तिकमेव रन्तुं गताऽसीति प्राधान्येनाधमपदेन व्यज्यते ।

रन्तुमिति तु फलं, वृत्तौ व्यज्यत इति तत्सम्बन्धः। (१) ये तु 'भम धम्मिअ' इत्यादाविवात्र वाच्यप्रतीत्यनन्तरमनुवपनरीत्या व्यङ्ग्यप्रतीतिमिच्छन्ति ते न सम्यग्विदः। तत्र हि श्वमारणस्य सत्ततयैवोपक्षिप्तत्वेन प्रतीत्यपर्यवसानाभावादनन्तरमेव भ्रमणविघ्नकारी श्वा यद्यपि निरस्तस्तथापि सिंहसञ्चारोऽयन्ततोऽधिकस्तद्विघ्नकारीति भ्रमणमयुक्तमिति प्रतीयते । न चैवमिह, वापीगमनस्य वास्तवतयोपक्षेपाभावात् किन्तर्हि वैदग्ध्यादग्राम्योक्त्या सूचयितुमुपादानात् । न च प्रतिपदजीवात्वनुसन्धातॄनपेक्ष्यैवं व्याख्येयमिति साधुपरिनिष्ठितापेक्षयैव काव्यविचारात्, अन्यथा 'उपकृतं बहु तत्रे'त्यत्रापि तथा स्यात्, वक्त्रादिवैशिष्ट्यस्य कदाचिदव्युत्पन्नैरनर्थसन्धानसम्भवात् । तस्मात्प्रतीत्यपर्यवसानेनात्र लक्षणैव युक्ता स्यात् । तदुक्तम्—

क्वचिद्बाध्यतया ख्यातिः क्वचित्ख्यातस्य(२) बाधनम् ।

श्चिन्तामण्यादिस्मृतिनिबन्धरचयितृभ्यश्च ते भिन्ना इति तु नावद्यमनुमानम् ।

(१) एतद्वाक्ये एतत्प्राक्तनवाक्ये च पुस्तकयोः पाठो न सम्यङ्गिति प्रतिभाति । गोविन्दठक्कुरेण ०प्रदीपे एतदेव मतमस्माद्ग्रन्थादेतदर्वाचीनाद्वा ग्रन्थान्तराद्दुद्धारीति प्रतीयते । (काव्यप्रदीपस्य काव्यमालासंस्करणे २३ पत्रं द्रष्टव्यम्) ।

(२) क्वचिद्वा तस्य "क" पाठः । रुचककृते ०सङ्केते उत्कलीयपुस्तके, साहित्यदर्पणे चोपरिदर्शित एव पाठः स्वीकृतः ।

(३) अतादृशि गुणीभूतव्यङ्ग्यं व्यङ्ग्ये तु मध्यमम्।

अतादृशि वाच्यादनतिशायिनि। यथा—

ग्रामतरुणं तरुण्या नववञ्जुलमञ्जरीसनाथकरम्।
पश्यन्त्या भवति मुहुर्नितरां मलिना मुखच्छाया॥३॥

पूर्वत्र लक्षणैव स्यादुत्तरत्राभिधैव तु॥

एतेन वापीगमनेन तन्निषेधः कामुकसमीपगमननिषेधेन च तद्विधिर्व्यज्यत इति यत्कैश्चिदुक्तं(१) तन्न युक्तम्, उक्तयुक्त्या लक्षणीयत्वात्। अत्र च दौत्यरूपात्यन्तनिकृष्टकर्मजीविकायां त्वयि कृतापराधायामपि मे नासूया, न च तस्मिन्नैसर्गिकाधमकर्मचुञ्चौ, किन्त्वकृतज्ञायां त्वयि यद्बान्धवबुद्ध्या विश्वसिमि यच्च तस्मिन्नेवंविधे हारिद्रारागिणि दुर्विदग्धे दृढमनुरक्ताऽस्मि मन्दभागिनी तदेवंविधवञ्चनासहस्रजनितप्रौढपरिपाकपुटपाकपात्रत्वं मम युक्तमेवेति विप्रलम्भभेदेर्ष्यामानव्यभिचारिनिर्वेदध्वनिः, तदङ्गन्तु लक्षणामूलवस्तुध्वनिरित्यवहितैर्विवेचनीयम्। एवमुदाहरणान्तरे वृत्तिकृदुक्तादन्यदपि विस्तरभीत्यास्मदनुक्तमपि बोद्धव्यं महाबुद्धिभिः।

वाच्यादित्यादि—चित्रे व्यङ्ग्यमत्यन्तास्फुटम्, अत्र

---

(१) 'ध्वनिकृता हि विधौ वाच्ये निषेधः पृथङ् निषेधे च वाच्ये विधिः पृथगुदाहृतः। विधिनिषेधद्वारेण चोदाहरणं वाच्यव्यङ्ग्ययोरित्यत्र वैलक्षण्यख्यापनार्थ'मिति ०विवेकोद्भावित आशयोऽत्राभिमतः स्यात्।

अत्र वञ्जुललतागृहे दत्तसङ्केता नागतेति व्यङ्ग्यं गुणीभूतं, तदपेक्षया वाच्यस्यैव चमत्कारित्वात् ।

पुनस्तथाभूतमपि व्यङ्ग्यं वाच्यादनतिशयितमिति(१) ध्वनिचित्राभ्यामस्य भेदः । वाच्यादनतिशयश्च व्यङ्ग्यस्य समप्राधान्येऽपि स्थले विद्यत इति वक्ष्यमाणप्रकाराष्टकव्याप्तिसूचनम् । यद्यपि च 'अखण्डबुद्धिवेद्यः काव्यार्थ'(२) इति नयेनास्वाददशायामवयवानां गुणप्रधानभावो न विकल्प्यते, तथाप्युत्तरकालीनविवेचकैरावापोद्वापविवेचने क्वचन कस्यचित्प्राधान्यं कस्यचिदप्राधान्यं भासत इति भेदव्यवहारः । आस्वादप्रकर्षापकर्षकृतश्चोत्तमादिव्यवहारः । यद्यपि चास्वादवत् काव्यम्, आस्वादे च व्यङ्ग्यान्तरस्य(३) गुणीभूतत्वाव्यभिचार एव तथापि वाच्यतः प्राधान्यमात्रेण वस्त्वलङ्कृत्योर्ध्वनिव्यवहारः । अतथाभूतयोस्तु गुणीभूतव्यङ्ग्यव्यवहार इति । यत्र रसादिकमन्यत्र प्रक्रियमाणे गुणीभवति(४) यथा मम—

उअ तिमिरे दरविमलोदके कइरवसरे परिहमन्तम्मि ।

---

(१) 'अङ्गभावादिनादनतिशयित'मिति विकृतः 'क' पुस्तके पाठः ।

(२) 'वाक्यार्थ' इति पाठे तु पञ्चमोल्लासकृतनिर्देशं वेदान्तिमतमेवोद्दिष्टं स्यात् ।

(३) आस्वादशरीरभूतरसादिव्यतिरिक्तस्येति यावत् ।

(४) 'ननु यत्रे'त्यादिः······'इत्यादौ तद्गुणीभूतत्वव्यवहार इति' इत्यन्तोऽसंलग्नः पाठः 'क' पुस्तके ।

असिअं णु अपणढकिअं जामिणि वमणं वससि दिव्वं ॥ (१)

तत्र गुणीभूतत्वव्यवहार इति । ननु यत्र रसादिकमन्यत्र प्रक्रियमाणे गुणीभवति तत्र व्यङ्ग्ये(२) कथं काव्यव्यपदेशो, रसादेरमुख्यत्वात्, प्राधान्य एव काव्याङ्गीकारात्? अत्र ब्रूमः। केनोक्तमत्र रसादिर्गुणीभूत इति? समूहालम्बनरूपस्यास्वादस्य सहृदयहृदयविश्रान्तिधाम्नः शब्दार्थादिनिखिलकाव्यावयव-चारुत्वसामग्रीसाम्राज्यसम्पूर्णस्यात्रापि स्वसंवेदनसाक्षिकत्वात्, तस्यैव च रसादिपदवाच्यत्वात्। ननु यद्येवं, तर्हि दीयतां ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्याख्यकाव्याभिख्यायै निवापाञ्जलिः; आस्वादस्योक्तरीत्या क्वचिदपि गुणीभावस्याभावात्, अतत्त्वत-श्चाभासतानियमात्। सत्यं, [परं] मुख्यरसाद्युपायभूते रत्यादौ प्रक्रियमाणाधिष्ठाने प्राधान्यमुपचर्याप्रक्रियमाणगतेऽप्राधान्यमा-श्रित्यास्वादोत्तरकाले विवेचकैर्ध्वन्यादिविभागः क्रियत इत्युप-पद्यते भेदव्यवहारः। यदि च रसाद्यन्तरे तस्यैव गुणीभावस्तदो-

---

(१) त्रुटितप्रायेयं गाथोभयोरेव पुस्तकयोः। 'तम भिमिवे दकविम-कइववसरे परिहसन्तम्मि। असिआ ण अपणढकिअं यामिणि वसुणं वसंसि विद्दं॥' 'क' पाठः। 'उअ तिमिरे दरविमलदककइरवरसे परिहसन्तम्मि। असिअं ण अप्पण ढकिअं जामिणि वसणं वससि विग्घं॥'ख' पाठः। यथाकथञ्चित् यथामतीयं समाहिता। 'पश्य तिमिरे दरविमलोदके कैरवसरसि परिहसति। असितं नु आत्मनाऽऽवृतं यामिनि! वसनं वस्से दिव्यम्॥' इत्युपरिपाठानुसारिणी च्छाया।

(२) 'रसादिकमन्यत्र प्रक्रियमाणो अगुणीव्यङ्ग्ये' इति व्यत्यस्तः पाठः 'क' पुस्तके।

भ्यव्यपदेशप्राप्तावपि यस्य चमत्काराधिक्यमधिकं विविच्य व्यवस्थापयितुं शक्यते तन्मुखेनैव व्यपदेशो यथा मम—

क्षिप्रप्रशाम्यदरुणोग्रविलोलभावैः
सद्योविलीनविकटभ्रुकुटीविभङ्गैः ।
यः सङ्गरेषु करवालकरालपाणि-
र्दीनैर्विलोचनपुटैर्द्विषतां व्यलोकि ॥

अत्र यद्यपि क्रोधप्रशान्तित्रासोदयाभ्यां संस्कृतस्य वीरस्य नृपविषयरतिभावाङ्गतयैव व्यवस्थानं तथापि तस्यैव चमत्काराधानक्षमत्वं विवेचनायामवभासत इति तन्मुखेनैव गुणीभूतव्यङ्ग्यभेदरसवदलङ्कारव्यवहारो न्याय्यो, न तु भावध्वनिव्यवहारः ।

एतद्गिरेर्माल्यवतः पुरस्तादाविर्भवत्यम्बरलेखि शृङ्गम् ।
नवं पयो यत्र घनैर्मया च त्वद्विप्रयोगाश्रु समं विसृष्टम् ॥(१)

अत्र सीतासहचरस्य श्रीरामचन्द्रस्य प्रकरणानुसन्धानाद्विपरीतविहारलक्षणः सम्भोग एवं चमत्कुरुते, विप्रलम्भस्तदङ्गभूतो निगूढ एव चरतीति सम्भोगव्यपदेश एव युक्तः । एवमन्यत्राप्युन्नेयं भावुकचक्रवर्त्तिभिः । ननु वस्त्वलङ्कृत्यो रसादिसान्निध्येनोद्भटीभूतयोर्वाच्यापेक्षया प्रधानीभूतयोरेवम् ; इतरयोस्तु गुणीभाव इति, यदुक्तं भवता तद्बहुविप्लवकारि, नीरसस्य तथाभूतस्य वाक्प्रपञ्चस्य सर्वस्यैवाकाव्यत्वप्रसङ्गात् । कष्टं भो प्रविलुप्तं निखिलमेव ते संव्यवहारभाण्डम् । आयुष्मन्

(१) रघुवंशे (१३।२६) । अत्र टीकाकृन्मन्तव्यमनादीनवं रहस्यवस्तुसूचनं विदग्धैर्विमर्शनीयम् ।

बन्धादिसाम्यादाभासग्रस्तबुद्धिभिस्त्रैलोक्यसम्मोहनप्रयुज्यमान-काव्यव्यवहारं माऽत्र वृथा कृथाः (१)। नन्वेवं चित्रस्याकाव्यत्व-मेव स्यात्, आस्वादसम्भेदे(२) यथायथं प्राचीरेवान्तः-पातात्, अन्यथाऽऽभासतानियमात्। नच वाच्यं क्षुद्रमास्वाद्यं तत्राप्यस्तीति, क्षुद्रत्वेऽनास्वाद्यत्वात्, आस्वाद्यत्वेऽक्षुद्रत्वात्, तस्मात्त्रैव विधानमयुक्तमेव स्यादिति चेत्—सत्यमेवं, किन्तु गड्डलिकाप्रवाहपतितानां जरतां गौरवप्रबन्धनियन्त्रितोऽयं ग्रन्थकृत्त्रैविध्यमुक्तवान्(३)। यद्वा रसवत्प्रबन्धावयवध्वनिगुणी-भूतव्यङ्ग्यचित्रतया त्रिधा इति तत्परं त्रैविध्यगणनं, सरसगाथाऽऽ-दिगतैकनीरसपद्यादिव तेषां काव्यावयवताहान्यभावात्, प्रबन्धस्यैव तत्र काव्यतास्वीकारात् (४)। परमार्थवस्तु सरसता-

---

(१) काव्यव्यवहारमात्रं कृथाः 'क' पाठः, काव्यव्यवहारं माऽत्र वृथा 'ख' पाठः।

(२) एवं 'क' पाठः। 'आस्वादसंवेदे' 'ख' पाठः।

(३) सरसोऽयं टीकाकृत्स्वरसो मान्यानां ग्रन्थकृतां विचारसरणिं प्रति कर्कशाक्षेपपरोऽपि निपुणैः सादरमाकलनीयः। प्रकाश-कृत्त्वेनैकतो वामनोद्भटादिप्राचीनसरणिकृतामपरत आनन्दवर्धना-भिनवगुप्तप्रमुखनवीनमार्गप्रवर्तकानां मतजालयोर्मध्ये सन्देहदोला-यितचित्तवृत्तिः स्वकीयग्रन्थेऽसामञ्जस्याद्यवतारयतीति शास्त्रदर्शिनां सुस्थितः सिद्धान्तः।

(४) एतन्मतं सप्रश्रयं स्मृतं साहित्यदर्पणे चतुर्थपरिच्छेदस्या-न्तिमे भागे 'तदुक्तमस्मत्सगोत्रकविपण्डितमुख्यश्रीचण्डीदासपादै'रि-त्युपक्रम्य। तत्रोद्धृतः सन्दर्भस्तु ध्वनिसिद्धान्तसंग्रहीयः स्यात्।

(४) शब्दचित्रं वाच्यचित्रमव्यङ्ग्यं त्ववरं स्मृतम् ॥५॥

चित्रमिति गुणालङ्कारयुक्तम् । अव्यङ्ग्यमिति

ऽस्त्यैव काव्यं, तच्च द्विविधमेव-तदुक्तं 'काव्यस्यात्मन्यङ्गिनि रसादिरूपे न कस्यचिद्विमति'(१)रिति ।

'गुणप्रधानभावाभ्यां काव्यस्यैवं व्यवस्थिते ।
द्विधा काव्यं ततोऽन्यद् यच्चित्रमभिधीयते(२) ॥' इति ।

प्राभ्रेति-जन्मप्रभृतिप्रातिवेश्या-(३)दनुरागपात्रत्वप्रकटनम्। पश्यन्त्या इति वृत्तावितरो वर्त्तमानः । मुहुर्नितरामिति-यदा यदा तत्तदनुरागदार्ढ्यं तदा तदाऽनुतापोत्कर्षाविष्कारान्मुखमालिन्यप्रकर्ष इति तद्विदां स्वरसः(४) । वाच्यस्य मुखश्रीमालिन्यस्यैव विप्रलम्भाभासोत्कर्षवत्त्वं, व्यङ्ग्यस्तु सङ्केतसमयभङ्गस्त्वङ्गतया तद्भुजिष्य इव तन्मुखापेक्षः ।

अव्यङ्ग्यमिति ईषदर्थे नञ्, व्यङ्ग्यात्यन्ताभाववति काव्यपदप्रयोगाभावात् । एतच्च सामान्यलक्षणमिति लक्षणे चित्र-

---

(१) महिमभट्टकृते व्यक्तिविवेके (२२८-पृ०) । 'अङ्गिनी'त्यत्र 'संगिनि' 'संज्ञिनि' इति च पाठान्तरे मुद्रितपुस्तके ।

(२) ध्वनिकारिका (३।४२) ध्वन्यालोके काव्यमालासंस्करणे (२२० पृ०) । 'काव्ये उभे' इति तु मुद्रितपुस्तके पाठः ।

(३) जन्मप्रभृतिभिः प्रादेश्यात् 'क' पाठः ।

(४) अत्र ०विवेके 'मुहुर्नितरामित्यव्ययद्वयसरस' इति व्याख्या दर्शिता । सैवात्र पाठपरिपाटी स्यात् ।

स्फुटप्रतीयमानार्थरहितम्। अवरमधमम्। यथा—

स्वच्छन्दोच्छलदच्छकच्छकुहरच्छातेतराम्बुच्छटा-
मूर्च्छन्मोहमहर्षिहर्षविहितस्नानाह्निकाऽह्नाय वः।
भिन्द्यादुद्यदुदारदर्दुरदरीदीर्घादरिद्रद्रुम-
द्रोहोद्रेकमहोर्मिमेदुरमदा मन्दाकिनी मन्दताम् ॥४॥

पदमध्याहार्यं, (१)तद्विभागः शब्दचित्रं वाच्यचित्रमिति। अवर-मिति—प्रबन्धैकदेशपक्ष इतरैकदेशापेक्षया निकृष्टत्वात्, अन्य-थाऽऽभासत्वादिति भावः। गुणेति—शृङ्गारादिगतचित्तद्रवीभाव-मयमाधुर्यादिव्यञ्जकसजातीयस्य कस्यचिद्वन्धादिवैशिष्टस्याभि-धानम्। अलङ्कारेति—रसादिपोषकोपमादिसाजात्यात्तत्पदप्रयोग-भाजो यमकादेश्च प्रसिद्धिमात्रव्यामूढैरलङ्कारतया व्यवह्रिय-माणस्योक्तिः। स्फुटेत्यादि—रसाद्यभावादित्यर्थः। छातमल्पम्। अह्नाय झटिति वो मन्दतां भिन्द्यादि(२)त्यन्वयः। दरिद्राः शुष्क-त्वेन ग्लानाः। अत्र प्रबद्धरूपेणानुप्रासेन बन्धवैकट्येन च चेतसि काऽपि प्रकृष्टिकाऽऽधीयते। न चात्र गङ्गाविषयभाव-ध्वननप्रत्याशा ज्यायसी। यत्र सर्वात्मना तन्मात्ररूपा रतिः प्रती-यते तस्य तद्वर्णन एव हि रतिध्वनिव्यपदेशो, न तु दैवतोपनि-

---

(१) चित्रमिति लक्ष्यपदमध्याहार्यं 'ख' पाठो विवेकानुसारी। चित्रमिति लक्षणपदमध्याहार्यं 'क' पाठः।

(२) 'भिन्द्यादि'ति लिङ्सामान्यपाठः प्राच्यटीकाकृद्ग्रन्थेषु बहु-षूपलभ्यते। 'भिद्या'दिति आशिषि लिङः प्रयोगस्तु बहुतरसम्मतः।

विनिर्गतं मानदमात्ममन्दिरा-
द्भवत्युपश्रुत्य यदृच्छयाऽपि यम् ।
ससंभ्रमेन्द्रद्रुतपातितार्गला
निमीलिताक्षीव भियाऽमरावती ॥ ९ ॥

इति काव्यप्रकाशे काव्यस्य प्रयोजनकारणस्वरूप-
विशेषवर्णनो नाम प्रथम उल्लासः ॥

बन्धमात्रेणेत्यादि विस्तरान्निर्णीतं ध्वनिसिद्धान्तसंग्रहे। यमिति-प्रकृतं हयग्रीवम् । यद्यपि चात्र प्रबन्धपर्यालोचनया वीरः प्रतीयते तथाप्येतन्मात्रेण तत्परिपोषाभावात् तदनपेक्ष्य वाच्योत्प्रेक्षामाश्रित्य चार्थचित्रतोक्तिः ।

इति कापिञ्जलकुलतिलक-षड्दर्शनीयचक्रवर्त्ति-
महाकविचक्रचूडामणि-सहृदयगोष्ठीगरिष्ठ-
महामहोपाध्याय-महापात्रश्रीचण्डीदास-
कृत-काव्यप्रकाशदीपिकायां
प्रथमोल्लासः(१) ।

---

(१) इति प्रथम उल्लासः 'क' पाठः ।······श्रीचण्डीदासमहामहोपाध्यायकृतकाव्यप्रकाशदीपिकायां······टीकाग्रन्थान्ते 'ग' पुस्तके ।

द्वितीय उल्लासः ।
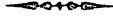
क्रमेण शब्दार्थयोः स्वरूपमाह--

(५) स्याद्वाचको लाक्षणिकः शब्दोऽत्र व्यञ्जकस्त्रिधा ॥

अत्रेति काव्ये । एषां स्वरूपं वक्ष्यते ।

उल्लासस्य प्रवृत्तिविषयं स्फुटीकुर्वन्नुद्भावयति—क्रमेणेत्यादि । शब्दस्य विशेष्यतया प्रथमं ततोऽर्थस्येत्यर्थः । रूप्यते निरूप्यतेऽनेनेति रूपं वैधर्म्यं, स्वस्मात् सजातीयादेव रूपं स्वरूपं, विशेषलक्षणमिति यावत्, जात्यपेक्षमेकत्वम् । उद्देश्यविभागस्तु तत्प्रवृत्तिसौकर्याय—एकस्यैव शब्दस्य तत्तद्रूपाधिवशाद्वाचकादिसंज्ञाभेदो देवदत्तस्येव पाचकादिपदानि । अत्रेति—तन्त्रान्तरे (१)व्यञ्जकताऽनङ्गीकारात् । विभागस्य विशेष-(२)लक्षणप्रयोजनकतां स्फोरयति वृत्तिकृत्-एषामित्यादिना । यद्यपि शब्दविभागानन्तरं तद्विशेषलक्षणं वक्तुं युक्तं तथापि विभागप्रकरणमेकमेव भवत्वित्यभिप्रायेण, वाच्याद्यर्थविशेषप्रतिपादना-(३)नुगुणवाचकत्वाद्युपाधिवशाद्वाचकादिभेदो न तु गवाश्वा-

---

(१) मीमांसादर्शने न्यायनये च यत्र हि. प्रायशः शब्दार्थशक्तिविमर्शः कृतः ।

(२) विशेषणलक्षण.'क' पाठः ।

(३) प्रतिष्ठापनानुगुण 'क' पाठः ।

(६) वाच्यादयस्तदर्थाः स्युः–

वाच्य–लक्ष्य–व्यङ्ग्याः ।

(७) तात्पर्यार्थोऽपि केषुचित् ॥ ६ ॥

आकाङ्क्षा–योग्यता–सन्निधिवशाद्वक्ष्यमाणस्वरूपाणां

दिवक्षत्तद्वस्त्वनन्तरमिति द्योतयितुं वा मध्येऽर्थविभागमाह–– वाच्येति । वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्या इति शब्दवदौपाधिकानि नामानि, गौणयोस्तु शब्दार्थयोः पृथक् गणनं न कृतं, गौण्या लक्षणाऽन्तर्भावाङ्गीकारात् । केषुचिदिति––असार्वत्रिकतया समकक्षभावायोग्यायास्तात्पर्यनाम्न्या लक्षणाया(१) उपाधि-विषयतामाश्रित्य शब्दार्थप्रकारपार्थक्यानादर इति भावः । आकाङ्क्षा प्रतीतिपर्यवसानविरहः श्रोतृजिज्ञासारूपः। सन्निधि-र्बुद्धिविच्छेदाभावः । योग्यता पदार्थानां परस्परसम्बन्धे बाधाभावः। वक्ष्यमाणेति––जात्यादिरूपाणामित्यर्थः । समन्वये विशेषवपुःसमन्विताकारतयाऽभिधेयादिविलक्षणस्वरूपः, अत एव तौतातितादिभिर्लक्ष्यो वाक्यार्थ इति (२)यदुच्यते तद्-

---

(१) तात्पर्यं हि द्वितीयलक्षणेति कैश्चिन्मीमांसकैरभिधीयते । अतोऽसार्वत्रिकत्वात्समशीर्षिकया न तद्गणनमित्याशयः ।

(२) अनन्वितानामभिधानं, पश्चात्तेषां समन्वये कर्तृकर्मक्रिया-व्यापारे संसर्गाधिकवाक्यार्थबोधिन्या वाक्यार्थलक्षणया द्वितीय-लक्षणेत्यपरपर्याययाऽर्थप्रतीतिरिति वादिनस्तौतातितादयो मीमांसक-चक्रधुरीणाः । केषुचिदित्यालङ्कारिकाणां तात्पर्य्यपदार्थस्वीकारे-ऽरुचिः प्रतिपादिता ।

पदार्थानां समन्वये तात्पर्यार्थो विशेषवपुरपदार्थोऽपि वाक्यार्थः समुल्लसतीत्यभिहितान्वयवादिनां मतम् । वाच्य एव वाक्यार्थ इत्यन्विताभिधानवादिनः ।

व्यस्य नामान्तराभिप्रायेण, न तु प्राचीनलक्षणाविषयतया अपदार्थोऽपि वाक्यार्थ इति एकैकपदानामगम्योऽप्याकाङ्क्षादीतिकर्तव्यतासचिवैः पदैः सम्भूयाध्यमान इत्यर्थः। अभिहितानामभिधया लक्षणया वा बोधितानां पश्चाद्वृत्त्यन्तरेण समभिव्याहारं ये मन्यन्ते नैयायिकादयस्तेषां तात्पर्यार्थः पृथगभिमत इत्यभिहितेत्यादेरर्थः । वाच्य एवेति— चैत्र गामानयेत्युत्तमवृद्धोपदेशात्सास्नादिमति पिण्डे मध्यमवृद्धेन सञ्चार्यमाणे तद्दृष्ट्या तस्य वाक्यस्य तदर्थबोधकतामनुमायानन्तरं गां नय अश्वमानयेत्यादि प्रयोगेषु आवापोद्धारसहशक्रियापदार्थान्वितेषु कारकपदार्थान्विते च क्रियापदार्थे तस्य तस्य पदस्य शक्तिमवधारयत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां, ततश्च प्रयोगकाले तस्य प्रथमत एव तथाविधैव बुद्धिर्जायत इत्यभिधाऽतिरिक्ततात्पर्यवृत्त्या किं फलमित्यन्विताभिधानवादिनः श्रीमदाचार्यप्रभाकरगुरोर्मतमित्यर्थः । ननु यद्यसार्वत्रिकतया तात्पर्यार्थागणनं, समकक्षतया तर्हि व्यङ्ग्यार्थागणनमपि न्याय्यम् । नैवं, व्यङ्ग्याविष्कारार्थमेवाभिधेयादीनामनुवाच्यत्वात् । तदगणने तुरगारूढस्य तुरगविस्मरणवदत्यन्तप्रमादित्वापातात्(१) । नचैवं

---

(१) सर्वमेतत्सप्रपञ्चमालोचितं पञ्चमोल्लासस्योत्तरार्द्धे तद्द॰

(८) सर्वेषां प्रायशोऽर्थानां व्यञ्जकत्वमपीष्यते ॥

तत्र वाच्यस्य यथा--

माए घरोवअरणं अज्ज हु णत्थि त्ति साहिअं तुमए ।

ता भण किं करणिज्जं एमेअ ण वासरो ठाइ ॥ ६ ॥

अत्र स्वैरविहारार्थिनीति व्यज्यते ।

तात्पर्ये, तस्यार्थवाह्यत्वेनाप्राधान्यात् । यथा वाच्यादयोऽर्थ-भेदास्तथा व्यञ्जकरूपोऽप्यर्थान्तरव्यञ्जनोपाधिकृतः सम्भवति भेद इत्याह—सर्वेषामिति, वाच्यादीनामित्यर्थः । प्रायश इत्य-व्याप्तिसूचनम् । वाच्यस्येति गुरुनये, अन्यत्र तात्पर्यार्थस्य, व्यङ्गयो वृत्तिकृदुक्तोऽर्थः, पदजीवातुस्तूभयत्र वाच्यव्यङ्गयः(१) । अद्य खल्ववसरो नास्ति, न त्वन्यदा, तद्ग्राया मम कदा-ऽस्त्यवसर इति काका रहस्यम् । एवमेव व्यासङ्गं विना । अत्र तावत् समभिव्याहृतपदार्थरूपवाक्यार्थान्वयानन्तरं स्वैरं ताव-द्विहरामीति योऽर्थः प्रकाशते स तावन्नाभिधेयो,ऽसङ्केतितत्वात् , उपात्तैकैकपदालभ्यत्वाच्च । नापि तात्पर्यविषयः, तस्य संसर्ग-मात्रोपक्षयात् । ततश्चान्यथाऽनुपपत्त्या वृत्त्यन्तरमङ्गीकार्यम् । तच्च यद्यपि वक्ष्यमाणरीत्या शब्दादिषु सर्वत्रैव दत्तपदं तथाप्य-प्रार्थस्य शक्तिः प्रधानं, शेषशक्तिस्तु तदुपकारिकैवेति वाच्यद्वारा

परि टीकायाञ्च । प्रमादितपातादित्यसङ्गतः पाठः 'क' पुस्तके ।

(१) पदानामर्थाश्रितशरीर इत्याशयष्टीकाकृतां भवेत् । वाच्य-व्यङ्ग्य इति लक्ष्यव्यङ्ग्यादतिरिक्तः । एवं स्थिते उभयत्र तु वाच्य-व्यङ्ग्य इति पाठः साधीयान् ।

लक्ष्यस्य यथा--

साहेन्ती सहि सुहअं खणे खणे दूणिआ सि मज्झ कए।
सब्भावणेहकरणिज्जसरिसअं दाव विरइअं तुमए॥७॥

अत्र मत्प्रियं रमयन्त्या त्वया शत्रुत्वमाचरितमिति लक्ष्यं, तेन च कामुकविषयं सापराधत्वप्रकाशनं व्यङ्ग्यम्।

व्यङ्ग्यस्य यथा—

उअ णिच्चलणिप्पन्दा भिसिणीपत्तम्मि रेहइ बलाआ।
णिम्मलमरगअभाअणपरिट्ठिआ सङ्खसुत्तिव्व॥ ८॥

व्यपदेशः। साहेन्ती साधयन्ती शासती वा(१)। दूणिआ खिन्ना। सद्भावो विश्वासः। स्नेहोऽनुरागः। अत्र वक्त्रयादिवैशिष्ट्य-सचिवेन सद्भावेत्यादिना वैपरीत्यं लक्ष्यते, तेन तस्यैवाति-शयो बोध्यगततया व्यज्यते। तदेतदाह--शत्रुत्वमिति। लक्ष्य-मिति--लक्षणामूलव्यङ्ग्यमित्यर्थः(२)। ये तु वैजात्यादेत-दपलपन्ति तान्प्रति व्यङ्ग्यान्तरमाह—तेनेति। लक्ष्येण दूती-गतापराधेन तदुभयनिष्पादकतया तस्य कर्मण इत्यर्थः। उअ पश्य। निश्चल निरुद्यमेति सम्बुद्धिः। रेहइ शोभते। शङ्ख-

---

(१) एवमपि विवेके। एकत्र मदीयामवस्थां तस्मै कथयन्ती, अन्यत्र मत्प्रियपक्षपातिनं कुर्वतीत्यर्थः। क्वचित्तु शंसन्तीति छाया। तथात्वे संसन्तीति गाथायाः पाठः।

(२) 'उपकृतं बहु तत्र किमुच्यत' इत्यादिवत्। एवं सम्प्रदाय-विदः सर्वे। प्रदीपे च विस्तरत एतत्सूचितमिति तत्रैवालोकनीयम्। जयरामन्यायपञ्चाननादिभिस्तु मतस्यास्य खण्डने चेष्टितम्।

अत्र निष्पन्दत्वेन आश्वस्तत्वं, तेन च जनरहितत्वम्, अतः सङ्केतस्थानमेतदिति कयाचित्कञ्चित्प्रत्युच्यते । अथवा मिथ्या वदसि न त्वमत्रागतोऽभूरिति व्यज्यते ।

वाचकादीनां क्रमेण स्वरूपमाह—

(९) साक्षात्सङ्केतितं योऽर्थमभिधत्ते स वाचकः ॥९॥

इहागृहीतसङ्केतस्य शब्दार्थप्रतीतेरभावात्सङ्केत-

शुक्तिस्तिलकमात्रोपयोगिस्वल्पचन्दनादिनिधानशङ्खपात्री, न तु मुक्ताशुक्तिः, तस्या वलाकावर्णराहित्यात् । अत्र तृतीयमेव व्यङ्ग्यश्चमत्कारप्रत्यासन्नं, ततश्च तात्पर्यं, तेनैव बुद्धेर्विश्राम इति तन्मुखप्रेक्षित्वं पूर्वव्यङ्ग्ययोः । सम्भोगाद्विप्रलम्भोऽधिकश्चमत्कुरुत इत्याभिप्रेत्याह—अथवेत्यादि । तृतीयस्थाने विकल्पः, प्राचीनद्वयन्तु(१) तदवस्थमेव ।

एवं शब्दार्थौ विभज्य विशेषणफलानि विशेषलक्षणानि(२) वाच्यानीत्युपादत्ते वाचकादीनामिति । क्रमेणेत्यतः पूर्व

---

(१) 'अत्र पूर्वार्थद्वयप्रतीतावपि न कश्चन चमत्कार इति तृतीयार्थमात्रादेव काव्यत्वप्रतिलम्भः । अत एव पूर्वोक्तोदाहरणेषु व्यङ्ग्यपरम्परासम्भवेऽपि नायं विशेष इत्याशयाविष्कारः' इति विवेके । प्राचीनद्वयन्तु इत्युपरितनसन्दर्भस्याक्षेपपूरकः ।

(२) विशनफलानीत्यस्फुटः पाठः 'क' पुस्तके, विशेषफलानि 'ख' पाठः ।

सहाय एव शब्दोऽर्थविशेषं प्रतिपादयतीति यस्य यत्राव्यवधानेन सङ्केतो गृह्यते स तस्य वाचकः।

(१०) सङ्केतितश्चतुर्भेदो जात्यादिर्जातिरेव वा।

यद्यप्यर्थक्रियाकारितया प्रवृत्तिनिवृत्तियोग्या व्यक्तिरेव तथाऽप्यानन्त्याद्व्यभिचाराच्च तत्र सङ्केतः कर्तुं

बुद्धौ(१) इति शेषः। रूपं लक्षणं सङ्केतितं सम्बन्धितयोपदिष्टम्। अभिधा तु समयस्मृत्यवान्तरव्यापारः सन् स्मारयति। स इति तदुपाधिविशिष्ट इत्यर्थः। इहेत्यादिना व्यतिरेकमुखेण सङ्केतस्यार्थप्रत्ययोपायतामाह। साक्षादित्यस्य विवृतिरव्यवधानेनेति--न तु 'यन्नामा यत्र चैत्रादि-(२)स्तन्नामविषयेऽपि स' इतिवत्सान्तरतमयेत्यर्थः। शब्दविशेषलक्षणेनार्थविशेषा अपि लक्षिता भवन्तीति बुध्या वाच्यमपि वादि-(३)विप्रतिपत्तिप्रसङ्गादाह--सङ्केतित इत्यादि। अर्थः प्रयोजनं तस्य क्रिया निर्वाहः वज्राग्निवत् समुदितं वा कार्याणाम्। (४)आनन्त्यादिति सकलव्यक्तिषु समस्याशक्यत्वम्। व्यभिचारादिति--कति-

---

(१) बोधव्यापारे प्रकृते इत्यर्थः।

(२) यन्नाम 'क' पाठः। 'चैत्यादिः' 'चैत्रादिः' इत्यन्यत्र पाठवैचित्र्यम्। एवमपि प्रदीपे।

(३) गवादीत्यस्फुटः पाठः 'क' पुस्तके।

(४) निर्वाह इत्यनन्तरं कोऽप्यंशः प्रमादपतितः स्यात्। उत्कलीयपुस्तकमितः प्रागेव शीर्णमिति पाठोद्धारे न किमपि साहायकमासादितम्।

न युज्यत इति गौः शुक्लश्चलो डित्थ इत्यादीनां विषय-विभागो न प्राप्नोतीति च तदुपाधावेव सङ्केतः ।

उपाधिश्च द्विविधः, वस्तुधर्मो वक्तृयदृच्छासन्निवेशितश्च । वस्तुधर्मोऽपि द्विविधः, सिद्धः साध्यश्च । सिद्धोऽपि द्विविधः, पदार्थस्य प्राणप्रदो विशेषाधानहेतुश्च । तत्राद्यो जातिः । उक्तं हि वाक्यपदीये—

प्रयत्नव्यक्तावनुपयोगित्वम् । गोत्वादिसामान्यानामुपग्रहमन्तरेण प्रवृत्तौ गवादिपदस्य शुक्लादिपदसमभिव्याहारप्रयुक्तस्य तदर्थविविक्तार्थताऽपि कथमित्याह—विषयेत्यादि । तदुपाधावेवेति- तथैवानन्त्यव्यभिचारदोषापातान्न स उपाधेय इत्येवार्थः । यदृच्छासन्निवेशित इति—यदृच्छा शृङ्गग्राहिकया सङ्केतनं तस्याः सन्निवेशः समर्पणं जातमत्रेति यदृच्छासन्निवेशितः सजातीयशून्यो देवदत्तादिरर्थः । तत्र चानन्त्यव्यभिचाराभावादुपाधिर्नैव सम्भवति । वाच्यवाचकसम्बन्धसमय इति नोपाधिरपेक्ष्यते । वक्तुः स्वेच्छया कल्पितसंज्ञाशब्द एव तत्प्रवृत्तावुपाधिरिति तु ये व्याचक्षते ते तिमिरपटलान्तरितदृशो नार्थाश्रयमवलोकयन्ति । सिद्धः क्रियमाणतया निर्देशशून्यः । पदार्थस्य पदोद्देश्यस्य धर्मिणः प्राणिनः प्राणा हानोपादानयोग्यतेति यावत्, तत्प्रदः प्राणप्रदः । विशेषणं विविच्य व्यवस्थापनं विशेषः सजातीयाद्व्यावर्त्तनमित्यर्थः,(१) तत्र हेतु-

---

(१) विशेष इत्यत ऊर्द्ध्वं तदाधानमितिवाक्यं पूरणीयं टीकाग्रन्थविशुद्धय इत्यनुमीयते ।

"न हि गौः स्वरूपेण गौर्नाप्यगौः गोत्वाभिसम्बन्धात्तु गौ"रिति। द्वितीयो गुणः। शुक्लादिना हि लब्धसत्ताकं वस्तु विशिष्यते। साध्यः पूर्वापरीभूतावयवः क्रियारूपः।

डित्थादिशब्दानामन्त्यबुद्धिनिर्ग्राह्यं संहृतक्रमं स्वरूपं वक्त्रा यदृच्छया डित्थादिष्वर्थेषूपाधित्वेन विशेषाधानहेतुः। गौः गोपदोद्देश्यः सास्नादिमानयं स्वरूपेण निरुपहितस्वलक्षणमात्रेण न गौः न गोविषयव्याहारव्यवहारभाजनं, नागौः नान्यव्यवहारगोचरः। लब्धसत्ताकं जातिविशेषोपग्रहाल्लब्धसत्ताकं(१), विशिष्यते विशिष्टव्यवहारपात्रं क्रियते। पूर्वेत्यादि–पूर्वापरीभूताः कार्यकारणरूपतया सन्तानीभूता अवयवा निष्पादकान्यङ्गानि इन्धनाहरणादीनि यस्याः क्रियायाः पाकादिप्रधानकार्यनिष्पत्तेः सा तथोक्ता। सा च क्रियमाणतया निर्देश्यत्वात् साध्यपदप्रतिपाद्या। अन्त्यं ध्वक्छेद्यस्वलक्षणं बुद्धिद्वारा निर्ग्राह्यं यस्य तदन्त्यबुद्धिनिर्ग्राह्यम्। डित्थादिशब्दानां स्वरूपं डित्थादिशब्दा एव। तत्स्वरूपं कीदृगित्याह–संहृतक्रमेति। क्रमणं क्रमो गवादिपदवदुपाधिप्रत्ययाद्दुपाधेयं प्रत्यायनं तत् संहृतं सम्यक् हृतं निरस्तमविद्यमानं

(१) नह्यसत्ताकं जातिविशेषोपग्रहाल्लब्धसत्ताकमित्यादिः पाठः स्यात्। उपरिदर्शिते तु असंलग्नमनुवादमात्रम्। "सत्त्वे निविशतेऽपैती"त्यादि भाष्योक्तं गुणलक्षणमेव प्रकारान्तरेणोपरि आधोयते। तद्विचारस्त्वाकरतो द्रष्टव्यः।

सन्निवेश्यत इति सोऽयं संज्ञारूपो यदृच्छात्मक इति । गौः शुक्लश्चलो डित्थ इत्यादौ चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिरिति महाभाष्यकारः । परमाण्वादीनान्तु गुणमध्यपाठात् पारिभाषिकं गुणत्वम् । गुणक्रियायदृच्छानां

यत्र । क्वचिदिति(१) धर्मप्रत्यायनादित्यर्थः । उपाधित्वेन शाब्दव्यवहारयोग्यतानिर्वाहकत्वेन । इति पूर्वोक्तानुसारेणेयं चतुष्टयी जातिगुणक्रियास्वलक्षणमात्ररूपा प्रवर्ततेऽनयेति प्रवृत्तिस्तन्निमित्तम् । ननु परमाण्वादिपदानि जातिनिमित्तानि तावन्न भवन्ति । परमाणुत्वमहत्त्वादीनां(२) जातित्वाङ्गीकारे पृथिवीत्वादिना जातिसङ्करप्रसङ्गात्, पृथिवीत्वादेर्घटादौ परमाणुत्वात्तेजोऽम्भःपरमाण्वादौ परस्परं परिहृत्य वर्त्तमानत्वेन पार्थिवपरमाण्वादौ समावेशात् । नापि गुणनिमित्तकानि, रूपादिचतुर्विंशतौ परमाण्वादीनामगणनात् । नापि क्रियायदृच्छयोरन्तर्भावः, पूर्वापरीभूतावयवत्वहानादनेकव्यक्तिकत्वाच्चेत्याशङ्क्य गुणनिमित्ततायामन्तर्भावयति—परमाण्वादीनामिति—भावपरोऽयं निर्देशः गुणमध्यपाठादिति—(३) परिमाणादिभेदतया

---

(१) धर्मिप्रत्यायनादिति पाठः स्यात् । क्वचिदित्युपक्षिप्तोऽंश उपलभ्यमानकाव्यप्रकाशपुस्तकेषु न लभ्यते । अथवा क्वचिदित्याद्यंशो न स्पष्टः । प्रदीपे (काव्यमाला २४ पृ०) उद्धृतपाठस्तु सम्पूर्ण इतः किञ्चिद्भिन्नश्च ।

(२) महत्वादीनामिति विकृतः पाठः 'क'पुस्तके ।

(३) अयमंशो विपर्यस्तावयव इव प्रतीयत आदर्शपुस्तके ।

वस्तुत एकरूपाणामप्याश्रयभेदाद्भेद इव लक्ष्यते यथैकस्य मुखस्य खड्गमुकुरतैलाद्यालम्बनभेदात्।

हिमपयःशङ्खाद्याश्रयेषु परमार्थतो भिन्नेषु शुक्लादिषु यद्वशेन शुक्लः शुक्ल इत्याद्यभिन्नाभिधान-

---

तत्पठनेनैव संग्रह इति भावः। परिष्कृता भाषा परिभाषा पदार्थविवेचकाचार्याणां युक्तियुक्ता वाक्, ततो ज्ञातं पारिभाषिकं ततस्तन्निमित्तीकृत्य प्रवर्तमानानां परमाण्वादिशब्दानाम्। गुणशब्दत्वमिति गुणत्वमित्यतोऽनन्तरो विशेषः। ननु कुमुदकौमुदीकुन्दकर्पूरकरिदन्तादिगते शैत्यादौ क्षीरकनकादिधाम्नि च पाकादौ शुक्लबहुलपरिवृत्तिप्राप्तन्यूनाधिकभावकलाऽऽदिकल्पितात्मनि चन्द्रादौ च तत्तद्वैधर्म्यदर्शनान्नानात्वेन व्यवतिष्ठमाने पूर्वोक्त एवानन्त्यव्यभिचारदोषः सङ्केतग्रहनिग्रहणमर्यास इत्याशङ्क्याह—गुणेत्यादि-यदृच्छाविषयो देवदत्तादिर्यदृच्छा। आश्रयभेदादिति—शबलाधवलागतगोत्वादिसामान्यवद्वस्तुगतव्यवहारान्यथाऽनुपपत्त्या प्रत्यभिज्ञया च भेदोल्लेखप्रमाणाबाधादाश्रयोपाहित एव भेदः पर्यवस्यतीत्यर्थः। आलम्बनं प्रतिबिम्बाश्रयः।

जातिरेवेति पक्षं व्याचष्टे हिमेति—परमार्थतो(१) भिन्नेष्विति हिमादिगतशुक्लादीनां तारतम्यादिवैषम्यदर्शनात् घटादौ विद्यमान एव च नीलादीनामाविर्भावतिरोभावदर्शनाच्च सामान्यवदेक-

---

(१) भिन्नेष्विति सम्प्रदायसिद्धः पाठः। अभिन्नेष्विति पाठे उत्तरांशोऽनर्थक इव प्रतिभाति।

प्रत्ययोत्पत्तिस्तच्छुक्लत्वादि सामान्यं, गुडतण्डुलादि-पाकादिष्वेवमेव पाकत्वादि । बालवृद्धशुकाद्युदीरितेषु डित्थादिशब्देषु च प्रतिक्षणं भिद्यमानेषु डित्थाद्यर्थेषु वा डित्थत्वाद्यस्तीति सर्वेषां शब्दानां जातिरेव प्रवृत्ति-रूपा गुणा इति भावः। अभिन्नादेकाकारादभिधानादेकाकाराणां प्रत्ययानामुत्पत्तिः । ततः शुक्लत्वादि सामान्यं शुक्लादि-गुणेषु शुक्लादिपदप्रवृत्तिनिमित्तं, ततस्तद्वत्यपि गौणः शुक्लादिपद-प्रयोग(१) इत्यभिप्रायः । गुडतण्डुलादीति–गुडादिपाको रूपादि-परावृत्तिलक्षणस्तण्डुलादिपाकेन पूर्वद्रव्यविनाशापूर्वद्रव्योत्पत्ति-लक्षणेन कथमेको भवत्विसाशयः। बालवृद्धेत्यादि—वृत्तौ चकार-वाकारौ पूर्वोक्तसमुच्चयौपम्यार्थौ व्यत्ययेन योजनीयौ(२)। शुका-दीति–स्वरादिभेदाद्वैधर्म्यप्रकटनपरम् । प्रतिक्षणं भिद्यमानेष्विति–वर्त्तमानक्षणे हि स्थूलतयोपलभ्यमानो डित्थस्तदव्यवहितपूर्व-क्षणे तथाऽऽकाररहितात्तस्मादन्य एवाङ्गीक्रियते, तत्तदवस्थावत-स्तथा तथा निष्पत्तिस्वीकारात् । ततश्च यथा बालाद्युदीरित-डित्थादिपदेषु कालादिभेदाद्भिन्नेष्वनुगतव्यवहृतिदर्शनात्सामान्यं

(१) 'गुणाः शुक्लादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तद्वती'त्याद्यमरसिंहानुशासनमेतदुपयोगि ।

(२) एवमप्यन्ये—येषां मतमिवार्थेन वा-शब्देन च शब्दस्य स्थानविनिमयादितिगर्भमुद्धृतं प्रदीपे (२५पृ०)।बोज्ञ्रास्याः कल्पनाया उपरिप्रकटितम् । इवार्थे वा-शब्दस्य प्रयोगे प्रमाणम् "इव-वद्वा-यथाशब्दा" इत्यौपम्यवाचकपरिगणने आचार्यो दण्डी, 'हृष्टो गर्जति चातिदर्पितमदो दुर्योधनो वा शिखी"त्याद्या अभियुक्तप्रयोगाः।

निमित्तमित्यन्ये। तद्वान् अपोहो वा शब्दार्थः कैश्चिदुक्त इति ग्रन्थगौरवभयात्प्रकृतानुपयोगाच्च न दर्शितम्।

कल्प्यते तथा डित्थादिष्वर्थेष्वपि स्थौल्यादिमत्सु कल्पनीय-मिति भावः। अलं वा(१) चकारवाकारव्यत्ययकष्टकल्पनया। डित्थादिशब्देषु डित्थाद्यर्थेष्विति चोपलक्षणं सर्वेष्वेव गवादिपदेषु सामान्यसङ्कलितेषु तथाभूतैरेवार्थैः सह सम्बन्धः परिच्छिद्यत इति नेया वृत्तिः। अस्मिंश्च व्याख्याने वा--शब्दोऽपि समुच्चयार्थः। स्वगतमेव सामान्यं निमित्तीकृत्य डित्थादिपदानि प्रवर्त्तन्त इति व्याख्यातारः प्राचीनशुस्तैर्वोप्रांसिताः(२)। एतेन गुण-क्रियेत्यादिवृत्तेरपि(३) जातिरेवेति पक्षनिक्षेपविक्षिप्तः श्रीधर-सान्धिविग्रहिकोऽपि समपास्तो बोद्धव्यः। गुणादिषु काल्पनिक-भेदवत्स्वकाल्पनिकमेव सामान्यमिति हि तस्य परं रहस्यं, तच्च जातिवादिभिर्नानुमतं, परमार्थतो भिन्नेष्विति वदता ग्रन्थकृतै-

---

(१) अथवा 'क' पाठः। प्रदीपेऽपि कष्टकल्पनैवाऽनयैव भङ्ग्या मतान्तरोपक्षेपेणापास्ता।

(२) स्वगतसामान्यस्याभावः प्रतिक्षणं भिद्यमानेष्वित्यादिग्रन्थ-व्याख्याने टीकाकृता प्राग्दर्शितम्। अथवा भाष्यकारमते डित्थादिशब्द एवोपाधिरिति तन्मतेऽपि शब्दस्य नानात्वात्तन्निष्ठा जातिरेव शक्याऽङ्गीकार्येति व्याख्यातृमतनिष्कर्षः प्रदीपे उद्धृतः (२५ पृ०)। चण्डीदासमतञ्च सावज्ञमपहस्तितं तत्रेति प्रभातः प्रतीयते।

(३) 'गुणक्रियायदृच्छानां वस्तुत एकरूपाणामि'ति वृत्तौ ग्रन्थ-स्तथैव व्याख्यातुं चेष्टितः श्रीधरेण। तद्युक्तिश्च जातिवादिमीमांसक-चक्रसम्मता नेति टीकाकृतां साटोपमुद्घोषणम्।

(११) स मुख्योऽर्थस्तत्र मुख्यो व्यापारोऽस्याभिधोच्यते।८।

स इति साक्षात्सङ्केतितः । अस्येति शब्दस्य ।

व्यापारस्तत्र । नचात्राभिन्नेष्विति नञ्निक्षेपो युक्तः, तद्वानित्यु- त्तरग्रन्थाननुगुणत्वात् (१) । को हि नामानुन्मत्त एकस्मि- न्वस्तुनि वस्तुद्वयस्यैवोपपद्यमानामेकाभिधानप्रत्ययोत्पत्तिमनादृत्य प्रमाणीकृतमिथ्याभेदः पुनस्तदुपपत्त्यर्थमेकार्थमुपाधिमनुसरेत्- इत्यापाततः क्रीडया कपालं विपाट्य पुनः सन्धानार्थौषधनिर्लेपः। जातिः साधारणधर्मः । तद्वान्सामान्यविशिष्टः-सामान्य- समालिङ्गितत्वादेव निरवकाशीकृतानन्त्यव्यभिचारदोषसमय- ग्रहणगोचर इति नैयायिकादिभिरङ्गीक्रियते । अपोहस्तदितर- व्यावृत्तिरेव समयग्रहणविषयः, स्थिरस्य सामान्यस्याभावात् इति क्षणभङ्गवादिनो मन्यन्ते । गौरवं विस्तारः । प्रकृतेति- काव्याङ्गनिरूपणमेवास्माभिरारब्धं, तच्च लोकसिद्धेनैव शब्दार्थ- व्यवहारेण निर्वहतीति किमार्द्रकवणिजो वहित्रचिन्तयेति भावः। उपसंहरति—न तद्दर्शितमिति ।

स इति विप्रतिपद्यमानस्वरूपः । मुख्य इति. अभिधेति शेष इति सम्बन्धः । शब्दार्थविभागनिरूपणप्रकरणे चात्र व्यापाराणां निर्वाचनं तत्र चोपाधयस्तथाविभागबीजमिति, प्रकाशकम् । अननुसंहितोपाधेरुपहितप्रत्ययायोगाल्लाक्षणिके वक्तव्ये

---

(१) तथासति तद्वान् वा शब्दार्थ इत्यंश उन्मत्तजल्पितमिव पुनरुक्तकल्पः प्रतिभाति ।

(१२)मुख्यार्थबाधे तद्योगे रूढितोऽथ प्रयोजनात्।
अन्योऽर्थो लक्ष्यते यत्सा लक्षणाऽऽरोपिता क्रिया॥९॥

'कर्मणि कुशल'इत्यादौ दर्भग्रहणाद्ययोगाद्'गङ्गायां घोषः' इत्यादौ च गङ्गादीनां घोषाद्याधारत्वासम्भवान्मुख्यार्थस्य बाधे विवेचकत्वादौ सामीप्ये च

प्रथमं लक्षणाविवेकमाह सूत्रकृत्–मुख्यार्थेति। बाधोऽन्वयानुपपत्तिः। तेन मुख्येन योग इति प्रसङ्गग्रसकः। अथ विकल्पे। प्रयोजनादित्युद्देश्ये पञ्चमी। लक्ष्यते प्रतीयते। यत् यया(१)। आरोपिता बाधप्रसरादेव कार्यकरी, औत्पत्तिकनये स्वाभाविकेतरा, ऐश्वरसङ्केतपक्षेऽपि तदनुभाविता। क्रिया शक्तिः।

कुशान् लातीति कुशल इति व्युत्पत्तिलभ्यस्यार्थस्य दक्षरूपेऽर्थेऽसम्भवात्तमपहृत्य सदसद्विवेचकत्वसाधर्म्यसम्बन्धं पुरस्कृत्य कुशलपदमेवमिदमनादिप्रसिद्ध्या प्रयोजनाभिसन्धानं विनैव प्रयुक्तमुक्तरूपमर्थमाचष्टे यया सा रूढिलक्षणेत्युच्यते वृत्तिः। एतच्च प्रकृतिप्रत्ययार्थविभागकल्पनालभ्य एव यौगिकेषु मुख्योऽर्थ इति वैयाकरणरीत्योदाहृतम्(२)। वस्तुतस्तु भिन्ने एव

---

(१) एवमपि लुप्ततृतीयान्तावयवाव्ययत्पदप्रयोगोऽस्यैवोल्लासस्यान्तिमे सूत्रे 'यत्सोऽर्थान्तरयुक् तथे'ति। यदिति वाक्यार्थनिर्देश इति वा व्याख्यानम्।

(२) वस्तुतस्तु मम्मटप्रभृतयः काश्मीरकालङ्कारिकवर्या बहव एव वैयाकरणरीत्यनुप्राणितमता इतरत्रापि तथोपलम्भादिति कोविदानां दर्शनम्। एवमप्यभिधावृत्तिमातृकाऽऽदिषु भट्टमुकुलादयो मन्यन्ते।

सम्बन्धे रूढितः प्रसिद्धेः, तथा गङ्गातटे घोष इत्यादेः प्रयोगाद् येषां न तथा प्रतिपत्तिः तेषां पावनत्वादीनां धर्माणां तथा प्रतिपादनात्मनः प्रयोजनाच्च मुख्येनामुख्योऽर्थो लक्ष्यते यत् स आरोपितः शब्दव्यापारः सान्तरार्थनिष्ठो लक्षणा ।

(१३) स्वसिद्धये पराक्षेपः परार्थं स्वसमर्पणम् ।
उपादानं लक्षणं चेत्युक्ता शुद्धैव सा द्विधा ॥१०॥

व्युत्पत्तिप्रवृत्तिनिमित्ते । अन्यथा गच्छतीति गौरिति व्युत्पत्त्या 'गौः शेते' इत्यादौ गोपदमपि लाक्षणिकमेव स्यादिति(१) । 'कलिङ्गाः साहसिकाः' इत्यादि रूढावुदाहार्यम् । तथेति गङ्गापदेन व्युत्पादने गङ्गात्वेन प्रतिपत्तौ सातिशयतया यथेति भावः । (२)स्खलदभिधेयप्रत्ययान्तरितप्रत्ययो योऽर्थस्तन्निष्ठस्तद्विषयकः ।

तदेतल्लक्षणाद्वयं सामान्यत उक्त्वा तद्विभागमाह—स्वेति । तात्पर्यवृत्तिबोद्ध्यपदार्थान्वयानुप्रवेशनिष्पत्तये(३)परस्यान्वयमुख्याङ्गस्याक्षेपो झटित्युपनयनं यया सा उपादानेन स्वार्थापरित्यागेन लक्षणा; परस्यान्वयाङ्गस्य मुख्यसम्बन्धिनस्तटादेः प्रतीत्यर्थं स्वस्यात्मीयस्य समर्पणं प्रत्याजनमुत्थापयति यत्सा उपलक्षणमात्रेण लक्षणा—इति ताभ्यां कार्यकारणभूताभ्यामुपादान-

---

(१) सर्वमेतदनूदितप्रायं साहित्यदर्पणे दृश्यते ।

(२) सान्तरार्थनिष्ठ इति मूलग्रन्थाट्टीकांशः पूरणीयः । अत एव सान्तरः स्खलदित्यादिरत्र टीकायां पाठः स्यात् ।

(३) एतच्चूपलक्षणम् । स्वस्य शक्यार्थस्येत्येवास्तामिति बहवः ।

'कुन्ताः प्रविशन्ति' 'यष्टयः प्रविशन्ति' इत्यादौ कुन्तादिभिरात्मनः प्रवेशसिद्ध्यर्थं स्वसंयोगिनः पुरुषा आक्षिप्यन्ते । तत उपादानेनेयं लक्षणा ।

'गौरनुबन्ध्य' इत्यादौ श्रुतिचोदितमनुबन्धनं कथं

लक्षणाभ्यामुपहितेत्यर्थः । (१)शुद्धैव तावद्द्विविधा, गौण्य-न्तर्भावे तु भेदान्तरमप्यस्तीति भावः । सा पूर्वोक्तोभयरूपा प्रत्येकं द्विधा । 'कुन्ताः प्रविशन्ती'त्यादौ च कुन्तादीनामभि-हितानां किमिति पुनर्लक्षणमिति न चोदनीयम्, अभिहिताना-मपि तेषां स्वातन्त्र्येणान्वयप्रवेशो नास्तीति विशेषणतया तत्प्र-वेशार्थं पुनर्लक्षणीयत्वात् । स्वसंयोगिन इति—लक्षणानि-र्द्धारक-(२)सम्बन्धसूचनम् । इह हि सर्वत्रैव पदे संसृज्यमानानि स्वलक्षणानि तावन्नाभिधेयानि, तेषामानन्त्यव्यभिचाराभ्यां सङ्केतनस्याशक्यत्वात् । न च सामान्यक्रोडीकाराच्छक्यं तदिति वाच्यं, तथाप्यानन्त्यादिदोषस्य, गामानयेत्यादौ प्रस्तुतव्यक्ति-विशेषालाभस्य च, प्रसङ्गात्, इत्यादि (३)ध्वनिसिद्धान्त-संग्रहोक्तयुक्त्या निस्तर्तुमशक्यत्वात् । तत-(४)श्चाभिहितायां जातौ तन्मात्रस्यान्वयाविरहात्तदुपहितासु व्यक्तिषु लक्षणया बोधितार्थ-

---

(१) 'लक्षणा तेन षड्विधे'ति ग्रन्थव्याख्याने टीकाकृता स्वय-मेवैतत्प्रपञ्चयिष्यते ।

(२) निर्भारक—'क' पाठः । उभयत्र निर्वाहकेत्यर्थः ।

(३) 'इत्यादी'त्यंशः 'क' पुस्तके प्रमादपतित इवानुमीयते ।

(४) 'श्चे' इति कर्तृपदं 'क' पुस्तके न दृश्यते ।

मे स्यादिति जात्या व्यक्तिराक्षिप्यते, न तु शब्दे-नोच्यते, 'विशेष्यं नाभिधा गच्छेत्क्षीणशक्तिर्विशेषणे' इति न्यायादित्युपादानलक्षणा तु नोदाहर्तव्या । न ह्यत्र प्रयोजनमस्ति । न वा रूढिरयम् । व्यक्त्य-विनाभावित्वात्तु जात्या व्यक्तिराक्षिप्यते । यथा क्रियतामित्यत्र कर्त्ता, कुर्वित्यत्र कर्म, प्रविश पिण्डी-

---

तात्पर्यापरनाम्ना द्वितीयलक्षणयाऽन्वयो बोध्यत इत्याहुर्ये तान् प्रत्याह–गौरित्यादि । अत्रान्वयबाधार्थसन्धानविरहलक्षणा लक्षणा न(१) । त्विति कुवैरिणं सूचयितुम् । श्रुत्या सामानाधिकरण्यरूपया वेदाख्यया निष्कम्पप्रामाण्यया सञ्चोदितं विहितमनुबन्धनं कथं मे स्यादित्युत्कण्ठितेव जातिश्लेष्टिरेव (?) स्वलक्षणमा-लिङ्गतीति विदग्धोक्तिः । आक्षिप्यते स्वाभिधया बोध्यत इत्यर्थः । विशेष्यं व्यवच्छेद्यं, क्षीणशक्तिः शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापार-विरह इति नयेन विश्रान्तस्वरूपा । विशेषणे व्यवच्छेदके, अर्श-आदित्वादच् (२) । न्यायादिति व्यवस्थितसिद्धान्तादित्यर्थः । नह्यत्र प्रयोजनमस्ति न वा रूढिरियमिति—जातिव्यक्तिपदार्थौ-दासीन्येन हि लोकप्रसिद्धिमाश्रित्य रूढिप्रयोजने चिन्त्येते । तेनान्वयप्रतिपत्त्यादिफलस्यानादिप्रयोगस्य च सद्भावेऽपि न लक्षणेति भावः । ननु तर्हि व्यक्तिप्रतीतिः कथं जातित इत्याह—

---

(१) लक्षणाऽपीति चासङ्गतः पाठस्तत्रैव । विरहलक्षणं 'क' पाठः।

(२) अर्शआदित्वादच् इति पाणिनीयमते। विशेषणं व्यवच्छेद्य-मस्यास्तीति व्युत्पत्तिः ।

मित्यादौ गृहं भक्षयेत्यादि च। 'पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते' इत्यत्र च रात्रिभोजनं न लक्ष्यते, श्रुतार्थापत्तेरर्थापत्तेर्वा तस्य विषयत्वात्।

व्यक्तीति।—अविनाभावादाक्षेपे दृष्टान्तमाह-यथेति। कर्ता सम्मुखीनः। कर्म प्राकरणिकं कटादि। एवमविनाभावेनाक्षेपमुक्त्वा प्रस्तुतान्वययोगतयाऽपि व्यक्तेराक्षेपो योग्य इति व्यक्तं योग्यविशेषाक्षेपं दृष्टान्तयति-प्रविशेति। अत्रापि प्रकरणादिसाहाय्यं द्रष्टव्यम्। एतच्च सङ्केतितया जात्याऽभिधास्पारितया तदविनाभाविन्या समासिप्तासु व्यक्तिषु द्वितीयलक्षणया संसर्गबोधनमिति स्वीकुर्वतां भट्टानां गौरवनियन्त्रितेन ग्रन्थकृतोक्तं, न तु पारमार्थिकम्, अविनाभावस्य(१) कर्मगतस्यातदनुसंहितस्यानाक्षेपकत्वदर्शनात्। इहापि तथैव कल्पनीयत्वेन तदनुसन्धानस्यानुपलब्धिबाधिततया जातिमात्राक्षेपाङ्गीकारे शाब्दान्वयस्य शब्देन बोधयितुमशक्यतया च तत्र वृत्त्यन्तरस्वीकारान्नासौ लक्षणा, पूर्वोक्तन्यायात्; नापि तात्पर्यं, तस्य संसर्गमात्रनैयत्यादित्यादि ध्वनिसिद्धान्तसंग्रहे विस्तरः। श्रुतार्थापत्तेरिति—शाब्दी ह्याकाङ्क्षा शब्देनैव पूर्यत इति दर्शने पीन इत्यादिश्रुत्या(२) रात्रौ भुङ्क्त इति वाक्यशेषः कल्प्यते, श्रुतार्थापत्तिरिति चोच्यते। प्रभाकरनये तु विशेषमनपेक्ष्य कल्पनागौरवभयादर्थमात्रं

---

(१) धूमगतस्य इतीवास्फुटः पाठ आदर्शपुस्तके।

(२) श्रूयत इति श्रुतिरिति व्युत्पत्त्योच्चारितमात्रे शब्दे यौगिकार्थवाही श्रुतिशब्दोऽत्राभिप्रेतः, न तु रूढोऽपौरुषेयवेदांशवचनः।

'गङ्गायां घोष' इत्यत्र तटस्य घोषाधिकरणत्वसिद्धये 'गङ्गा'शब्दः स्वार्थमपर्यति—इत्येवमादौ लक्षणेनैषा लक्षणा । उभयरूपा चेयं शुद्धा, उपचारेणामिश्रितत्वात् ।

कल्प्यते, न शब्द, इति सर्वत्रैवमनुपपत्तिरर्थान्तरं कल्पयन्ती अर्थापत्तिर्निगद्यते । तच्च वाक्यार्थप्रत्ययानन्तरमेव तथाविधः शब्दोऽर्थो वा प्रतीतिपथातिथिर्भवतीति प्रतीतस्यैवार्थस्यापर्यवसानात् प्रतीत्यपर्यवसाने प्राणधारणाया लक्षणाया नावकाशः ।

लक्षणलक्षणामुदाहरति–गङ्गायामिति । तटस्य घोषाधिकरणता द्वितीयलक्षणया गम्यते, तस्याः सिद्धये प्रतीतये स्वार्थं मुख्यार्थं लक्षणाबीजतटसम्बन्धाधानं प्रथमतोऽसंसृष्टतटप्रत्ययेनार्पयति स्वलक्षणरूपेण प्रत्याययतीत्यर्थः । शुद्धा उदाहृता, तदितरा त्वन्यत्र द्रष्टव्येति भावः । न तु शुद्धैवेति ज्यायसी व्याख्या,(१) वाहीकादिविषये गौरित्यादिप्रयोगे लक्षणलक्षणाऽऽदेर्गौणतादर्शनात् । उपचारेणामिश्रितत्वादिति — अत्यन्तं विशकलितयोः सादृश्यातिशयमहिम्ना भेदप्रतीतिस्थगनमात्रमभेदप्रतीतिर्वा वक्ष्यमाणा उपचारः(२) । स च 'गौर्वाहीक'

---

(१) गौण्यामपि एतल्लक्षणो लक्षणाभेदः सम्भवतीत्याशयः । माणिक्यचन्द्रादिभिस्तु 'गौर्वाहीक' इत्यादि प्रयोगादुक्तोदाहरणे भेदः स्वीकृतः । 'गौण्यां तन्मात्रस्य प्रयोजनत्वात्, शुद्धभेदयोस्तु मुख्यस्य प्रयोजनान्तरस्य भावात्, नतु शुद्धायामभेदप्रत्ययस्याभावा'दिति प्रदीपकृतः संक्षेपः समाहरणीयः ।

(२) एवं काव्यप्रकाशदर्पणे साहित्यदर्पणे च भेदप्रतीतिस्थगन

अनयोर्भेदयोर्लक्ष्यस्य लक्षकस्य च न भेदरूपं ताटस्थ्यम्। तटादीनां गङ्गादिशब्दैः प्रतिपादने तत्त्वप्रतिपत्तौ हि प्रतिपिपादयिषितप्रयोजनसम्प्रत्ययः। गङ्गासम्बन्धमात्रप्रतीतौ तु 'गङ्गातटे घोष' इति मुख्यशब्दाभिधानाल्लक्षणायाः को भेदः?

इत्यादौ दत्तपदो नोक्तयोरुदाहरणयोः प्रसरतीत्यर्थः। तदेतदाह—अनयोर्भेदयोरिति(१)-उदाहृतयोरिति शेषः। लक्ष्यस्य तटादेः। लक्षकस्यान्वयबाधद्वारा लक्षणामुज्जीवयतः सरिदादेः। भेदरूपं तटस्थत्वं(२)भेदाभेदौदासीन्यं—न च भेदस्थगनमेवाभेदप्रतीतिः(३), प्रादुर्भाव्यफलविशेषानुपनायकत्वाद्रूढौ भेदस्थगनफलाभावाच्च। तत्त्वप्रतिपत्तौ गङ्गादित्वप्रतिपत्तौ। ननु माभूत्तत्त्वप्रतिपत्तिः, तत्सम्बन्धरूपस्य तद्भेदराहित्यस्यापि प्रतीतौ तदुपनीतकिञ्चिच्छैत्यादिप्रतिपत्तिर्भविष्यतीत्याशङ्क्याह—गङ्गासम्बन्धेति। गङ्गातट इत्याद्युक्तेऽपि हि तत्सम्बन्धप्रतीतिः किञ्चिच्छैत्याद्यनुगुणा भवत्येव, तथा सति ऋजुमार्गेण सिद्धं तं को नामानुन्मत्तो वक्रेण साधयेत्? तथा चाभाणकः—

मात्रमेवोपचारपदेनोद्दिष्टं नत्वत्रोल्लिखितद्वितीयकक्ष्याविषयोऽपि। 'उपचारो गुणवृत्तिर्लक्षणे'ति सामान्यलक्षणं ध्वन्यालोकलोचने प्रायश उपर्युक्तटीकाकृत्कृतविवरणानुगुणम्।

(१) शुद्धभेदयोरिति यावत्।

(२) ताटस्थ्यमिति तु साधारणसम्मतेः मूले पाठ। तटस्थत्वमिति पाठस्तु श्रीधरेण चण्डीदासेन तदनुसारिभिरन्यैश्च स्वीकृतः।

(३) 'न चे'त्यंशः 'क' पुस्तके न विद्यते।

(१४) सारोपाऽन्या तु यत्रोक्तौ विषयी विषयस्तथा ।

आरोप्यमाणः आरोपविषयश्च यत्रानपह्नुतभेदौ सामानाधिकरण्येन निर्दिश्येते सा लक्षणा सारोपा ।

'अर्के चेन्मधु विन्देत किमर्थं पर्वतं व्रजे'दिति । एवमेवंविध-लाक्षणिकप्रयोगोच्छेद एव स्यादित्यर्थः । को भेदः फलातिशयः । ननु गौर्वाहीक इत्यादावपि वाहीकादेर्गोताद्रूप्यादिरेवाविवेकि-त्वाद्यतिशयप्रतीतिफलोपासनीया, गवादिभेदराहित्यमात्र-प्रतीतौ हि गोगतधर्मादिसदृशधर्माधिकरणत्वमात्रप्रतीतिफलायां 'गोसदृशो वाहीक' इत्यादिप्रयोगनिर्विशेषत्वम् ; न चैतद्भेद-प्रत्ययस्थगनादेव तद्धर्मातिशयप्रत्यय इति न्याय्यं, नचैवं-विधयुक्तिप्रसरनिषेधे प्रकृतेऽपि जागर्त्यवशडिण्डिमारावः । तस्मा-दलीक एवैतावानुपचारकैतवविवेचनाय प्रयास इति चेत्—सत्य-मेतत् । किन्तु प्राचीनप्रणयमनुरुन्धानेन ग्रन्थकृतेत्थमभिहितम् । (१)वस्तुतस्तु सम्बन्धस्वरूपभेदमाश्रित्य कथञ्चिन्निर्वाह्यो गौण-शुद्धविभाग इति । एतच्च सम्बन्धभेदमात्राद्वृत्तिभेदाङ्गीकारो-ऽतिप्रसञ्जक इति मत्वा लक्षणायामेव गौणीमन्तर्भाव्य परि-गणयता सूक्ष्मदृशा सूत्रितमेव मन्तव्यं, सर्वथैवाभिधाऽध्यासश्च प्रयोजनमिति च साध्यवसानगौणे वक्ष्यति । यद्वा

---

(१) प्राचीनमीमांसकानां तदनुजीविनां भट्टमुकुलादीनां मत-माश्रित्य प्रायशोऽनेन ग्रन्थकृताऽत्र शब्दव्यापारविचाराख्यलघुतर निबन्धे च प्रायासीति सत्यमेव तावद् तद्घोषणम् । इत ऊर्ध्वम् एतच्छेत्यंशटीकाकृतो व्याख्याचातुरीं प्रकटयति ।

(१५) विषय्यन्तःकृतेऽन्यस्मिन् सा स्यात्साध्यवसानिका।

विषयिणाऽऽरोप्यमाणेनान्तःकृते निगीर्णेऽन्यस्मिन्नारोपविषये सति सा साध्यवसाना स्यात्।

भेदाविमौ च सादृश्यात्सम्बन्धान्तरतस्तथा।
गौणौ शुद्धौ च विज्ञेयौ—

इमावारोपाध्यवसानरूपौ सादृश्यहेतू भेदौ, 'गौर्वाहीक' इत्यत्र 'गौरय'मित्यत्र च। अत्र हि स्वार्थसहचारिणो गुणा जाड्यमान्द्यादयो लक्ष्यमाणा अपि गोशब्दस्य परार्थाभिधाने प्रवृत्तिनिमित्तत्वमुपयान्तीति केचित्। स्वार्थसहचारिगुणाभेदेन परार्थगता गुणा एव लक्ष्यन्ते, न तु परार्थोऽभिधीयत इत्यन्ये। साधारणसम्बन्धान्तरं लक्ष्यलक्षकयोः साक्षादुपपदं भवति, सादृश्यन्तु गोवाहीकादेर्धर्मसाजात्यरूपं न तथेति गौणशुद्धव्यपदेशः। एतच्च व्याख्यानं प्राचीनटीकाऽनुरोधेन(१) द्रष्टव्यम्। वस्तुगत्या त्वनयोरित्यादिप्रकृतोदाहृतिरहस्यप्रकटनमात्रपरं, "तटस्थे लक्षणा शुद्धे"तिमतदूषणपरं वा(२), नत्वन्ययोगव्यवच्छेदपरं मन्तव्यम्। उपचारस्थलपक्षे सादृश्यबीजे आरोपाध्यवसाने। अनिगीर्णस्वरूपस्यान्यतादात्म्यप्रतीतिरारोपः, तत्कर्त्री सारोपा।

(१) केयं प्राचीनटीकेति नावगम्यते। अथवाऽत्र प्राचीनमतपरामर्श एव विवक्षितः।

(२) 'तटस्थे लक्षणा शुद्धे'ति भट्टमुकुलमतम्। न तत्र नव्यैरालङ्कारिकैरास्था स्थाप्यते।

गुणाश्रयत्वेन परार्थ एव लक्ष्यत इत्यपरे । उक्तं चान्यत्र–

अभिधेयाविनाभूतप्रतीतिर्लक्षणोच्यते ।

लक्ष्यमाणगुणैर्योगात् वृत्तेरिष्टा तु गौणता॥इति।

अन्या एका । तुः प्रकारान्तरसूत्रणपरः । पुनःप्रत्यायनयोग्यतेति प्रत्युक्तिः, यद्वा परार्थस्य गुणमात्रप्रत्यये नास्ति किञ्चन फलाधिक्यम् । 'गङ्गायां घोषः', 'गौर्जल्पती'त्यादौ परार्थगुणमात्रस्यान्वययोग्यत्वं नास्तीति सर्वथा तुच्छमेतत् । एतेनाभेदेनैकात्मतया लक्ष्यन्ते लक्षणाविषयीक्रियन्त इति व्याख्यानमपहस्तितं (१), साधारणगुणाश्रयत्वेन परार्थ एव न तु तद्गतगुणातिरेकोऽपि, तस्य वृत्त्यन्तरगम्यतयाऽप्रतिपाद्यत्वादिति भावः । अपरे पूर्वादिद्वयविलक्षणाः साम्प्रदायिकाः ।

उक्तञ्चान्यत्रेति–लक्षणातो भिन्ना गौणीति ये मन्यन्ते तन्मतं रिक्ततरमिति सूचनपरम् । प्रतीयतेऽनयेति प्रतीतिः शब्दशक्तिः । जातिमात्रमभिधाविषय इति नये लक्ष्यमाणस्याक्षिप्यमाणस्य लक्षणस्य ये गुणाः, यद्वा लक्ष्यमाणा मुख्यार्थविशेषतया प्रतीयमाना ये गुणास्तद्योजनात्सजातीयगुणवत्त्वलक्षणात्सादृश्यादुज्जीविताया

(१) 'न तु परार्थोऽभिधीयते' इति वृत्तिग्रन्थात् नात्र मते लक्षणाशक्तेरवकाश इति। 'अन्योऽर्थो लक्ष्यते यत् सा लक्षणे'ति स्फुटं सूत्रकृतामाशयोपलम्भादिति चण्डीदासव्याख्यानिष्कर्षः । लक्षणाविषयीक्रियन्त इति व्याख्यानं रुचककृते सार्थकनाम्नि सङ्केते नास्ति, नापि माणिक्यचन्द्रकृते विस्तृततरे सङ्केते तदुपलभ्यते। श्रीधरोद्भावितं विवेकस्थितमेतत् स्यादिति सम्भाव्यते । परमस्मद्रुपमलब्धस्य विवेकग्रथस्यात्र त्रुटनात्नेदं निश्चीयते ।

अविनाभावोऽत्र सम्बन्धमात्रं, न तु नान्तरीयकत्वम् । तथात्वे हि 'मञ्चाः क्रोशन्ती'त्यादौ न लक्षणा स्यात् । अविनाभावे चाक्षेपेणैव सिद्धेर्लक्षणाया नोपयोग इत्युक्तम् ।

वृत्तेर्गौणतेति । साक्षात्सम्बन्धराहित्याद् गौणी न लक्ष्यत इत्यर्थः । नन्वेतावता च वैधर्म्यं नात्यन्तवैजात्यावहम् ; तथाहि मुख्यार्थबाधसम्बन्धरूढिप्रयोजनान्यतरानुरोधस्तावदुभयत्र समानः, साक्षादसाक्षात्त्वेन सम्बन्धमात्रवैचित्र्यं किञ्चिदवान्तरवैधर्म्यमाधत्त इति लक्षणाविशेष एव गौणी । अविनाभावोऽत्रेति--अविना सद्भावे भावमात्रमविनाभावो न तु विनाऽभाव इत्यर्थः । नान्तरीयकत्वं तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वम् । तत्त्वे (१)नान्तरीयकत्वे । मञ्चा इति-मञ्चानाञ्चास्त्यन्वयाद्यनुविधिः । ननु माभूदत्र लक्षणा, अन्वयाद्यनुविधानम् यथैव स्यादित्याशङ्क्याह--अविनेति । अविनाभावस्थलेऽनुमितिसामग्रीसम्भवेन शब्दव्यापार एव स्यादित्यर्थः । उक्तमिति(२)-श्लोककर्तृभिरेवं जात्यां स्वलक्षणाक्षेपमङ्गीकुर्वद्भिरस्माभिर्वा तन्मतमुपलिखद्भिः(२) । उपादानलक्षणायां शुद्धतयोदाहृतिः-ओयुरिति-

---

(१) तथात्वे इति स्वन्यैर्माणिक्यचन्द्रादिभिर्धृतः पाठः ।

(२) उक्तमेतच्च 'क' पाठः । श्लोककर्तृभिर्भट्टकुमारिलपादैरुद्धृत एव श्लाकांशे श्लोकवार्त्तिकस्थे उद्दिष्टमेतत् । अस्माभिः काव्यप्रकाशकृद्भिः 'गौरनुबन्ध्य' इत्यादिनोदाहर्तव्ये वृत्त्यन्ते विवेचितमिति टीकाकृदुक्तितात्पर्यम् ।

'आयुर्घृतम्' 'आयुरेवेद'मित्यादौ च सादृश्या-दन्यत्कार्यकारणभावादि सम्बन्धान्तरम् । एवमादौ च कार्यकारणभावादिलक्षणपूर्वे(१) आरोपाध्यवसाने । अत्र गौणभेदयोर्भेदेऽपि ताद्रूप्यप्रतीतिः, सर्वथैवाऽभेदाव-गमश्च प्रयोजनम् । शुद्धभेदयोस्त्वन्यवैलक्षण्येनाऽव्यभि-चारेण च कार्यकारित्वादि प्रयोजनम् । क्वचित् तादर्थ्या-दुपचारो यथा इन्द्रार्था स्थूणा 'इन्द्रः' । क्वचित्

एवेति न घृतपदप्रयोग इत्यर्थः । इदमिति घृतविषयताप्रकटनम् । सादृश्यादन्यदिति कारिकागतान्तरपदाविवरणम्(१) । एवमादा-विति—लक्ष्यतेऽनेन शब्दसामर्थ्येनेति लक्षणं लक्षणा-कार्यकारणभावादितो लक्षणं, तत्पूर्वं यथा स्यात्तथा(२) आरोपा-ऽध्यवसाने भवतः, तयोस्तत्कार्यत्वात् । लक्षणापूर्वे इति सुगम एव क्वचित्पाठः । भेदेऽपि वाहीकपदप्रयोगादुल्लिख्य-माने ताद्रूप्यप्रतीतिर्भेदस्थगयित्री । आरोपेऽध्यवसाने च सर्वथैवाऽभेदावगमो वाहीकादिपदाभावाद्भेदस्य बुद्ध्यनारोहा-दित्यर्थः । प्रयोजनमवान्तरमत्याख्यम् । अन्यवैलक्षण्येनारोपे, अव्यभिचारेणाध्यवसाने । तत्र हि भेदानुल्लेखे तादर्थ्यप्रतीति-दार्ढ्याद्व्यभिचारसम्भावनायाः सर्वथैव निरासो, न स्वार्थं आत्मानं व्यभिचरतीति । आरोपे तु स्थगितेऽपि भेदे तद्भन्धेन सर्वथा व्यभिचारनिरासाभावात् । अभेदप्रतीतिसहोदरात्मतया-

---

(१) सम्बन्धान्तरत इति कारिकागतस्य पदस्य व्याख्या ।

(२) लक्षणपूर्वमिति टीकाकृत्परिगृहीतः पाठः ।

स्वस्वामिभावाद् यथा राजकीयः पुरुषो 'राजा', क्वचिद्-वयवावयविभावाद् यथा अग्रहस्त इत्यत्राग्रमात्रेऽवयवे 'हस्तः'। क्वचित् तात्कर्म्याद् यथा अतक्षा 'तक्षा'।

(१७)–लक्षणा तेन षड्विधा ॥ १२ ॥

आद्यभेदाभ्यां सह। सा च–

ऽन्यवैलक्षण्यमात्रम्। एतच्चोभयत्र मुख्यप्रयोजनम्, अवान्तरन्तु पूर्ववद्भेदावगमः। क्वचिदित्यादि सम्बन्धप्रपञ्चनम्। अत्र च रूढिप्रयोजने यथासम्भवं द्रष्टव्ये। अग्रहस्त इति–समानाधिकरणविशेषणसमासमते लक्षणा। ये त्वग्रहस्त इत्यखण्ड एवायं शब्दो हस्ताग्रवाचकः, हस्तस्य अग्र इति वा विग्रह इत्याहुः, तन्मते 'पीता कार्पटिकैर्गङ्गे'त्यवयवावयवित्वलक्षणायामुदाहार्यम्। अतक्षा गोपालादिः कुतोऽप्यभ्यस्तगृहादिनिर्माणनैपुणो जातिविशेष एव हि मुख्यतस्तक्षपदवाच्यः।

षड्भिरुपाधिभी रूढिप्रयोजनोपादानलक्षणाऽऽरोपाध्यवसानैर्विधाः प्रकाराः कल्पनीया अस्या इति षड्विधा। न तु षट्प्रकारा, प्रकारान्तरसम्भवस्य प्रतिपादितत्वात्(१)। भिद्यते आभ्यामिति भेदौ उपादानलक्षणे रूढिप्रयोजने वा। आद्यौ भेदौ, ताभ्यां प्रकृताभ्यामारोपाध्यवसानाभ्यां प्रथममुक्तत्वात् ताभ्या-

---

(१) षोढेति बहुतरटीकाकृतां माणिक्यचन्द्रादीनां व्याख्या। उपरिदर्शितो नयो लक्षणाविभागप्रसङ्गे साहित्यदर्पणेऽनुसृतः। प्रदीपकृता तु कटाक्षितमेतदुपरि (काव्यमाला ६६ पृः)। मुद्रितप्रदीपोद्धृतश्चण्डीदासग्रन्थस्तूपरिदर्शितात्किञ्चिद्भिन्नः।

(१८) व्यङ्ग्येन रहिता रूढौ सहिता तु प्रयोजने ।

प्रयोजनं हि व्यञ्जनव्यापारगम्यमेव ।

(१९) तच्च गूढमगूढं वा–

तच्चेति व्यङ्ग्यम् । गूढं यथा—

मुखं विकसितस्मितं वशितवक्रिम प्रेक्षितं
समुच्छलितविभ्रमा गतिरपास्तसंस्था मतिः ।
उरो मुकुलितस्तनं जघनमंसबन्धोद्धुरं
बतेन्दुवदनातनौ तरुणिमोद्गमो मोदते ॥ ९ ॥

माद्यभेदाभ्यां सहेति ग्रन्थसङ्गतिः ।

एवंविधलक्षणाप्रपञ्चानुवादस्य तत्पृष्ठे व्यञ्जनोद्भूनमेव फलमिति सङ्गोपितरहस्येन सूत्रकृता 'व्यङ्ग्येन रहिते'त्यादि कारिकया व्यञ्जनागम्यमर्थमुपाधाय लक्षणाविभागो दर्शितः । ततस्तदनुवादेनैव तामवतारयति–सा चेति । इममेवार्थं स्फोटयति(१)–प्रयोजनं हीति । अत्र प्रयोजनवत्यां व्यञ्जनामूलभूतायामुपादेयत्वेनानुवाद्यतया प्राप्तायां हेयाया अपि रूढिमूलाया अनुवादो विवेकसौकर्याय मन्तव्यः । गूढं काव्यार्थभावनापरिपक्वबुद्धिविज्ञमात्रवेद्यरहस्यम् , अगूढं तदन्यत् सहृदयेष्वन्येष्वपि सम्भावितवेदनम् । मुखमिति–अत्र विकसितत्वस्य कुसुमविस्तृतत्वे प्रसिद्धस्य स्मितेऽसम्भवाद्विस्तृतत्वमात्रं लक्ष्यते, ततस्तस्यैव विशेषोऽत्यन्तमनोहारित्वादिलक्षणः सहृदयहृदयङ्गमो व्यज्यते । एवं वशितत्व·

---

(१) 'स्फोरयति' 'क' पाठः ।

अगूढं यथा—

श्रीपरिचयाज्जडा अपि भवन्त्यभिज्ञा विदग्धचरितानाम्।
उपदिशति कामिनीनां यौवनमद एव ललितानि ॥१०॥

तत्रोपदिशतीत्यनायासेन शिक्षादानमभिधेयवत्स्फुटं प्रतीयते।

(२०)–तदेषा कथिता त्रिधा ॥ १३ ॥

अव्यङ्ग्या गूढव्यङ्ग्या अगूढव्यङ्ग्या च।

समुच्छीलितत्वापास्तसंस्थत्वमुकुलितत्वोद्धुरत्वमोदनैः प्रश्लिष्टत्वोच्छ्सितत्वविषयसहस्रसञ्चारितत्वोद्भिन्नत्वयोग्यत्वजृम्भणानि लक्ष्यन्ते। तेषामेवातिशयो व्यज्यते। उपदिशतीति–अत्राविष्कारो लक्ष्यते। तदतिरेकश्च व्यङ्ग्यः। स चाभिधेयवत्स्फुटं प्रतीयत इति गुणीभूतः। ललितानि हस्तादिविन्यासविलासाः। अत्रेत्यादि प्रकृतविषयविवेकः। त्रिधेति–व्यङ्ग्यव्यतिरेकान्वयाभ्यामुपाधिभ्यां, तदाह वृत्तिकृत्–अव्यङ्ग्या गूढव्यङ्ग्याऽगूढव्यङ्ग्या चेत्यर्थः। अत्र चेत्थं प्रकारविकल्पना—लक्षणा प्रथमं द्विधा-रूढा प्रयोजनवतीति च। तत्र रूढा उपादानोपलक्षणाभ्यां प्रत्येकमारोपाध्यवसानाभ्यां चतुष्टयीभूत्वा गौणशुद्धभावादष्टधा, प्रयोजनवती तूक्तभेदवती व्यङ्ग्यवद्द्वैविध्यात्षोडशविधा। (१)यत्र (२)धर्मी तटादिर्लक्षणीयस्तत्र धर्मः फलं, रामो-

---

(१) व्यङ्ग्यस्य गूढागूढत्वात्प्रत्येकं द्विधा भूत्वा षोडश भेदाः। एषैव सरणिर्विश्वनाथेन साहित्यदर्पणेऽनुसृता।

(२) 'यत्र च' इत्यादर्शपुस्तके पाठः।

(२१) तद्भूर्लाक्षणिकः—

शब्द इति सम्बध्यते । तद्भूस्तदाश्रयः ।

(२२) तत्र व्यापारो व्यञ्जनात्मकः ॥

कुत इत्याह—

(२३) यस्य प्रतीतिमाधातुं लक्षणा समुपास्यते ।

फले शब्दैकगम्येऽत्र व्यञ्जनान्नापरा क्रिया ॥१४॥

ऽस्मीत्यादौ तु धर्मेषु लक्ष्येषु तेषामेवातिशयः फलमिति द्वात्रिंशत्-पिण्डा । न च द्वात्रिंशत्, सम्बन्धवैविध्ययोजनत्वे अनन्ता एव लक्षणाः(१) ।

एवं लक्षणामुक्त्वा तदुपाधेयमाह--तद्भूः तस्या भूमिः, तदाह वृत्तिकृत्--तदाश्रय इति । लाक्षणिकं शब्दं लक्षयताऽर्थोऽपि लक्षितप्रायः । सम्प्रति व्यञ्जके लक्षणीये तदुपाधौ व्यञ्जनायां विप्रतिपत्तिं निराचष्टे—तत्रेति। 'यस्येति'(२)—प्रयोजनवल्लक्षणावति शब्दे(३) लक्षितिर्लक्षणा गङ्गादिपदेन तदादिप्रत्यायनम् । समुपास्यते विनाऽपि प्रसिद्धिमाकाङ्क्षितनिष्पादकतयाऽऽश्रीयते । शब्दैकगम्ये शब्दबोध्यत्वायोगव्यवच्छेदवति ।

---

(१) अशीतिप्रकारा लक्षणा हि विश्वनाथेन साधिता । अनन्ता इति तु विभागकल्पनस्य परमार्थतोऽसम्भाव्यत्वसूचनम् । तत्र बीजं सम्बन्धवैविध्यप्रयोजनत्वमिति साधूपदर्शितं टीकाकृता ।

(२) यस्येतीत्यंश आदर्शपुस्तकेऽविद्यमानोऽपि बोधसौकर्यायानन्तरकारिकाऽवतरणिकां साधयितुं पूरितः ।

(३) रूढिलक्षणाया अनवकाशात् ।

सरस्वतीभवन-ग्रन्थमाला

(४६)

काव्यप्रकाशदीपिका

चण्डीदासविरचिता

(द्वितीयो भागः)

सम्पादकः

श्रीशिवप्रसादभट्टाचार्यः

वाराणस्याम्

१८८६ तमे शकाब्दे

(२६) लक्ष्यं न मुख्यं नाप्यत्र बाधो योगः फलेन नो।
न प्रयोजनमेतस्मिन् न च शब्दः स्खलद्गतिः ॥१६॥

यथा गङ्गाशब्दः स्रोतसि सबाध इति तटं लक्षयति, यदि तद्वत् तटेऽपि सबाधः स्यात् तत् प्रयोजनं लक्षयेत्। न च तटं मुख्योऽर्थः, नाप्यत्र बाधः, न च

प्रपञ्चनीयः। 'तथा चे'ति 'लक्ष्य'मित्यादि कारिकाऽवताराय क्वचित् (१) पाठः। बाधोऽन्वयानुपपत्तिः। फलेन पावनत्वादिना नास्ति तटादेर्योगो वास्तवः। ते हि गङ्गादिगता एव प्रतीयन्ते तत्तादात्म्यप्रत्ययबलात्, न तु स्वगता,स्तेषां स्वपदप्रतिपादनायोग्यत्वात्। प्रयोजनं प्रकृतादन्यत्र। स्खलद्गतिरिति–प्रकारान्तरेण प्रतिपादयितुमशक्येष्वेवार्थेषु शब्दस्य स्खलद्गतित्वादपर्याप्तशक्त्यन्तरत्वात् प्रतीत्यपर्यवसानमूलाया लक्षणाया उज्जीवनमङ्गीक्रियते। पावनत्वादौ तु स्वतोऽविनाभाविनि प्रभवत्येव शक्त्यन्तरम्। अभिधया हि स्रोतोविशेषस्तन्मिलित एव प्रतीयते। यद्येवं, कृतं व्यञ्जनाप्रत्याशयेति चेत्, न। तटगततया प्रतीतेरपूर्वत्वात्। किमायातं तर्हि लक्षणापक्षस्येति चेत्, सत्यं,

---

(१) श्रीधरकृते काव्यप्रकाशविवेकेऽन्यत्र चास्योपोद्घलकस्य स्वीकारः। इत्थञ्चैतद्व्याख्यायते 'यथा मुख्यार्थबाधाऽऽदित्रयं न निमित्ततया सम्भाव्यते तथेदमुच्यत इत्यर्थः'। रुचकमाणिक्यचन्द्रादिभिरतिप्राचीनैष्टीकाकृद्भिर्व्याख्यातत्वादयमंशो मूलग्रन्थान्तर्भूतः प्रक्षिप्तो वेति वक्तुं न सुशकः।

गङ्गाशब्दार्थस्य तटस्य पावनत्वाद्यैर्लक्षणीयैः सम्बन्धः, नापि प्रयोजने लक्ष्ये किञ्चित् प्रयोजनम्, नापि गङ्गाशब्दस्तटमिव प्रयोजनं प्रतिपादयितुमसमर्थः ।

यत्र सर्वथैवाभिधानं प्रसरति तत्रैव तटादौ लक्षणाऽङ्गीकृतिः । पावनताऽऽदेस्तु विशिष्टाकारस्य वाच्यत्वेऽपि स्वरूपमात्रेण सम्भवति कथञ्चिदभिधाया विषयत्वमिति ग्रन्थसङ्गतिः । तदिदमुक्तं वृत्तौ 'नापि गङ्गाशब्दस्तटमिव प्रयोजनं प्रतिपादयितुमसमर्थ' इति । 'प्रतिपादयितुं समर्थ'(१)इति यदा वृत्तिपाठस्तदैतस्मिन्लक्ष्ये प्रतीते न शब्दः स्खलद्गतिरन्वययोग्यतया निराकाङ्क्षः सन्नत्रैव विश्रान्तः कथं प्रयोजनं लक्षयितुं समर्थः स्यादिति कारिकाऽर्थः । 'प्रतिपादयितु'मिति वृत्तौ च लक्षणयेति शेषः । न च 'नाप्यत्र बाध' इति कारिकाऽवयवेनैकार्थता । अन्वयानुपपत्तिर्बाधोऽन्वयप्रतिपत्त्या निराकाङ्क्षत्वं स्खलद्गतित्वमिति वचोभङ्गिभेदात् । वाच्याभिप्रायेण मुख्यार्थबाध इति ब्रुवाणः श्रीधरसान्धिविग्रहिकः(२) सन्धिविग्रहव्यवसायव्यग्रः सम्यगबुद्ध-

---

(१) प्रश्नपरो 'नापी'ति शब्दपूर्वो . द्वितीयपाठस्तु न साधीयानिति स्फुटमेव । पूर्वत्र बाधादिकमनपेक्ष्येति द्वितीयपाठे ।

(२) एवं श्रीधरसान्धिविग्रहिक आपाततो ग्रन्थमनुसृत्य व्याचक्षे— 'तथाहि तटस्य लक्ष्यस्य बाधे प्रयोजनं लक्ष्यं स्यात् । न च तदभिप्रायेण मुख्यार्थबाधो घटते, न हि तटादिर्मुख्योऽर्थो, लक्षणीयत्वात् ।......... वाच्यार्थाभिप्रायेण मुख्यार्थबाधो लक्ष्याभिप्रायेण स्खलद्गतित्वमिति महाननयोर्भेदः' । वृत्तिग्रन्थस्तु चण्डीदासव्याख्यानानुकूल

(२७) एवमप्यनवस्था स्याद्या मूलक्षतिकारिणी(१) ।

एवमपि प्रयोजनं चेल्लक्ष्यते तत् प्रयोजनान्तरेण, तदपि प्रयोजनान्तरेणेति प्रकृताप्रतीतिकृदनवस्था भवेत् ।

वान् । नेदं मुख्यं नाप्यत्र लक्ष्ये बाध इति हि लाक्षणिकार्थविषय एव कारिकाभाग इत्यलं पलालचर्वणेन । अन्वयबाधो(२) घोषान्वयप्रतीतिशून्यः । तद्वत्स्रोतसीव । तच्चदा । गङ्गाशब्दार्थस्य लक्षणया लक्षणीयैस्तत्तयाऽभिमतैः । लक्ष्ये इति 'एतास्मिन्नि'ति कारिकाप्रतीकपूरणम् ।

प्रयोजने लक्ष्ये फलं नास्तीत्युक्त्वा सम्प्रति दुर्दूरूढान्प्रति युक्त्या फलाभावमुपपादयति— एवमपीति —प्रयोजनान्तरबोधनाय प्रयोजने लक्ष्य इत्यर्थः । नन्वनवस्थाऽपि क्वचिद्बीजाङ्कुरवत्प्रवाहादौ न दोषमावहतीत्याह— या मूलक्षति-

---

इव प्रतिभाति । ०प्रदीपव्याख्यानमतेत्स्यष्यति—'यथा गङ्गाशब्दस्य स्रोतो(?) मुख्योऽर्थः, तत्र च बाधः, तीरे च तत्सम्बन्धः, तीरस्य च लक्षणयोपस्थापनम्.........तद्वद्यदि तटमपि मुख्यं स्यात्, तत्र च बाधो भवेत्प्रयोजनं च गङ्गादिगतपावनत्वादिविशेषस्य तदेन सम्बन्धः स्यात् तदा गङ्गाशब्दः प्रयोजनं लक्षयति । न चैतदेकमप्यत्रेत्यर्थः' इति ।

(१) 'क्षयकारिणी'ति क्वचित् पाठः ।

(२) स्रोतसि सबाधो घोषान्वयप्रतीतिशून्य इति तु स्यात् । असंगतप्राय इवोपरिदर्शितः पाठः प्रतिभाति ।

नन्तु पावनत्वादिधर्मयुक्तमेव तटं लक्ष्यते, गङ्गायास्तटे घोष इत्यतोऽधिकस्यार्थस्य प्रतीतिश्च(१) प्रयोजन-

---

कारिणीति। लक्षणायां प्रयोजनं प्रतीयमानमेवाङ्गीकार्यं, तस्य तन्मात्रप्रमाणकत्वात्। ततश्चानन्तप्रयोजनधाराप्रतीतावेव पुरुषायुषः परिक्षयः स्यादिति क्वचन निष्प्रयोजना प्रयोजनप्रतीतिरुपास्या, तस्मात्प्रमाणापुरस्कारकल्पितस्य भवदङ्गीकृतस्यैव प्रयोजनस्यैवंविधानर्थमूलस्य परित्यागो न्याय्य इति भावः। प्रयोजनान्तरेण प्रयोजनान्तरमुद्दिश्य। अप्रतीतिरविश्वासः। नन्विति—तादात्म्येन तटप्रत्ययस्तावल्लक्षणासाध्यः। गङ्गातादात्म्यस्य च पावनत्वादिविशेषोदरम्भरित्वं दैवसिद्धमेवेति किमवशिष्यते यत्कृते वृत्त्यन्तराङ्गीकार इति शङ्काऽर्थः, परिहारार्थस्तु गङ्गातादात्म्यप्रतीतेः(२) कार्य एव तटे पावनत्वशैत्यादिप्रत्ययो, न तु तदर्थे। विशिष्टज्ञानं हि विशेषणविशेष्यज्ञानपूर्वकमेव भवति, न चात्रैवं सम्भवति, विशेषणस्य शैत्यादेः सरिल्लीनतयाऽभिधया स्मारितत्वात्, विशेष्यस्य तटस्य च सर्वथा पूर्वमनुपनीतत्वात्। तर्हि कथमभिधयाऽपि शैत्यादिविशिष्टनिम्नगाप्रत्यायनमिति चेत्, यथासङ्केतितस्यैव स्मृत्युपनीतत्वादिति केचित्। वस्तुतस्तु सरिद्भेद एव सङ्केतस्मृत्योर्विषयो ग्राह्यो न शैत्यादिः। न हि धर्मिणि सङ्केत्ये संलग्नः सर्व एव गुणादिः सङ्केत्यः।

---

(१) 'प्रतिपत्तिश्चे'ति क्वचित् पाठः।

(२) 'प्रतीते कार्य'...इत्यादर्शपुस्तके पाठः।

मिति विशिष्टे लक्षणा, तत्किंव्यञ्जनयेत्याह—

मा भूच्छैत्यादिर्गङ्गापदसङ्केत्यः। तस्माद्धेतुफलयोस्तत्फलप्रतीत्योर्भिन्नकालत्वेनाभिन्नव्यापारविषयत्वमसमीचीनमेवेति सर्वथा दुर्वारो लक्षणाऽङ्गीकारः। तदिदं वक्ष्यति—'विशेषाः स्युस्तु लक्षित' इति। यथाश्रुतं तु ज्ञानस्य विषयव्यतिरिक्तं फलमात्रं विवक्षितं, ज्ञेयगतं वा फलम्? आद्येऽप्यस्ति गोस्वामिगतसन्तोषादिः। अस्तु तर्हि द्वितीयः(१)। तथाहि उपेक्षाबुद्धिव्यतिरिक्तेन ज्ञानेन निर्विकल्पकेन सविकल्पकं जन्यते, तेन च हेयोपादेयताबुद्धिः। तथा च स्वविषये तटादौ हानमुपादानं वेति चेन्न, प्रकृत एव व्यभिचारात्, तत्पक्षेऽपि हि शैत्यादिप्रतीत्या तटादिगतं न किञ्चिज्जन्यते, ऽपि तु गङ्गादिगत एव परितोषादिरित्यसङ्गतिः। यत्तु श्रीधरसान्धिविग्रहिकः परिहारद्वयं लिखितवान् तदशिक्षितव्यामोहनमात्रम्। तथाहि एकः—प्रयोजनार्थं तावल्लक्षणा समुज्जीव्यते, सा च पदव्यापारः, स च विषयनिष्ठः, तन्मुखेनैव स्वरूपप्रतिलम्भात्। ततश्च लक्षणा न। एवञ्च विषयगर्भा-

---

(१) टीकाग्रन्थोऽत्र त्रुटित इव प्रतिभाति। मुद्रिते प्रदीपे चण्डीदासग्रन्थ एष एवमुद्धृतः—'ज्ञानस्य विषयातिरिक्तं फलमात्रं वा विवक्षितं, ज्ञेयगतं वा? आद्ये प्रकृतेऽप्यस्ति गोस्वामिगतप्रवृत्तिः। अन्त्ये प्रयोजनज्ञान एव व्यभिचारः। तेन हि गोस्वामिगतसन्तोषमात्रं जन्यते। न तु तद्गतं किञ्चिदिति। तस्माद्धेतुफलयोस्तत्प्रतीतिफलप्रतीत्योर्भिन्नकालत्वेनाभिन्नव्यापारविषयत्वमसमीचीनमेवेति व्यञ्जनासिद्धिरित्यत्र तात्पर्य'मिति।

कारादस्याः प्रयोजनमित्युक्ते यादृशी सा तादृश्या एवाखण्डायाः प्रयोजनश्चोद्यं, ततश्च प्रयोजनविषययोः पार्थक्यमर्यादि-व्यतिरिक्तविषयस्योक्तरीत्या वृत्तिशरीरान्तर्लीनत्वादिति विषयस्य प्रयोजनं, न तु प्रयोजनं विषयः–इतिस्वरूपः(१)। अत्र किं लक्षणात्वं शब्दव्यापारतद्विषययोर्व्यासज्य वर्तते, व्यापारमात्रे वा, वस्तुतो विषयवति वा ? नाद्यः, सर्वत्र वाह्यत्वात्। द्वितीये तु प्रयोजनस्य विषयत्वे का क्षतिः, गर्भीकारस्यावाच्यात्रत्वात्। अपरस्तु–अत्रान्वयानुपपत्तिमूलाऽन्वयपर्यवसायिनी च लक्षणा। तया च यावद्भाविन्याऽन्वयो न प्रतीयते तावदेव प्रत्याय्यं, न त्वधिकं तत्स्वरूपमात्रं, तदङ्गं न शैत्यादि इत्यलक्षणीयत्वं तस्य।– अत्रापि यदि तस्या अधिकप्रसारमत्यादेशो न प्रत्यासीदति तदा तत्पर्य्यन्तप्रसारे न विरोधः। नहि धर्मप्रमाणार्थमुपात्तः श्रीखण्डपदलोपो न शीतयति सर्वाङ्गम्, अधिकप्रसारमत्यादेशश्चास्माभिरुक्त इति स एव मुख्यः परिहारः। यदुक्तं ध्वनिध्वंसे(२) यदेव साध्यं तदेव प्रयोजनम्, मन्यथा सर्वस्य सर्व-

(१) द्वितीयवाक्यपाठस्त्वित्थमुपलभ्यते श्रीधरकृतकाव्यप्रकाशविवेकस्यास्मद्दृष्टे पुस्तके। 'एवञ्च लक्षणायाः प्रयोजनमिति भणितौ यादृशी लक्षणा तादृशं प्रयोजनं वाच्यं, प्रत्येयविषयनिष्ठशब्दव्यापाररूपा च लक्षणा, तस्या गर्भीकृतविषयायाः प्रयोजने विचार्ये कोऽवसरः प्रयोजनस्य, लक्षणाविषयत्वेन गर्भीकृतभङ्गया हि विषयस्य प्रयोजनं, न तु प्रयोजनं विषयः........" इति। सर्वमेतट्टुचककृतसङ्केतानुवादीति मन्तव्यम्।

(२) विस्तरतोऽस्य मतस्योद्धारः श्रीधरेण, तत्कृतप्रकृतविमर्शे

(२८) प्रयोजनेन सहितं लक्षणीयं न युज्यते ॥१७॥

कुत इत्याह—

(२९) ज्ञानस्य विषयो ह्यन्यः फलमन्यदुदाहृतम् ।

प्रत्यक्षादेर्नीलादिर्विषयः, फलं च (१)प्रकटता संवित्तिर्वा ।

(३०) विशिष्टे लक्षणा नैवम्—

व्याख्यातम् ।

प्रयोजनताऽऽपत्तेः । ततश्च यद्यत्प्रयोजनं तत्तत्साध्यं, यथा पाकस्यान्ननिष्पत्तिरिति लक्षणोद्देश्या वृत्त्यन्तरबोध्या च । द्वितीये तु दृष्टान्त एव बाधः पाकस्य दहनसंयोगस्य विषयस्तण्डुलद्रोण एव । अन्ननिष्पत्तिस्तत्कार्यमेव ।

'प्रयोजनेन सहितं लक्षणीयं न युज्यते'—एकयैव लक्षणाऽऽख्यया वृत्त्या प्रयोजनाधारस्य तटादेः प्रयोजनस्य शैत्यादेश्च बोधनाङ्गीकारो न युक्तिमारोहतीत्यर्थः । ज्ञानस्य वस्तुपरिच्छेदमात्रपर्यवसाने शैत्यादिविषयकोपेक्षाबुद्धिव्यतिरिक्तस्य(२) । हीति यस्मादेवं तस्मादत्राप्येवं युक्तमिति भावः । प्रकटता ज्ञानज्ञेयत्वनियामकः कश्चनातिशयो ज्ञेये जायते । भट्टदिशा सम्यग्हेयोपादेयतया ज्ञानं संवित्तिः ।

भट्टनायकमतखण्डनप्रसङ्गे ध्वन्यालोकलोचने श्रीमद्भिरभिनवगुप्तपादैश्च साधित इति तत्रैवालोकनीयमनुसन्धित्सुभिः ।

(१) 'फलं तु' इति वा पाठः ।

(२) एवमादर्शपुस्तके पाठः । 'गङ्गायां घोष' इति प्रकृतपूरणम् ।

(३१)—विशेषाः स्युस्तु लक्षिते ॥ १८ ॥

तटादौ ये विशेषाः पावनत्वादयस्ते चाभिधा-तात्पर्य-लक्षणाभ्यो व्यापारान्तरेण गम्याः । तच्च व्यञ्जन-ध्वनन-द्योतनादिशब्दवाच्यमवश्यमेषितव्यम् । एवं लक्षणामूलं व्यञ्जकत्वमुक्तम् । अभिधामूलं त्वाह —

ज्ञानग्राहकं ज्ञानमनुव्यवसायाख्यमित्येके(१) । लक्षिते लक्षणाविषये तटादौ घोषाद्यधिकरणतया प्रतीते । विशेषाः शैत्य-त्यपावनत्वादयो घोपस्यास्थस्यानुगुण्येन गोस्वामिहृदयङ्गमाः स्युः प्रत्याय्या इति शेषः । तात्पर्यस्योपात्तपदार्थसंसर्गमात्रनै-यत्येन प्रयोजनाबोधकतया स्पष्टत्वात्तदप्युपसंहारे योजयति । अभिधाऽऽदिभ्योऽन्तरेण भिन्नेन व्यापारेण गम्या इति वृत्य-र्थः । ध्वननादीत्यादिशब्देन प्रत्यायनप्रकाशनादिभाषाया अव-बोधः । न च स्मृतिव्यापारोऽननुभूतचरत्वात्, नाप्यर्थापत्ति,-रनुमानं वा, अनुपपत्तिव्याप्तिप्रतिसन्धानाभावात्(२) । तदाह, तच्च व्यञ्जनादिपदवाच्यमवश्यं वेदितव्यमि(३)ति । एवमित्या-दिः प्रकरणसङ्गतिः । लक्षणामूलं लक्षणोज्जीवितम् ।

एवमभिधामूलमित्यादि—इह तत्त्वतो गवादिशब्दानामेकै-

---

(१) एकत्र पूर्वमीमांसकमतानुमतः सिद्धान्तोऽन्यत्र तार्किक-कृततर्काविष्कारः ।

(२) सर्वमेतत्सविस्तरमालोचितं पञ्चमोल्लासे वृत्तिग्रन्थे तदुप-जीविते साहित्यदर्पणादौ च ।

(३) 'एषितव्य'मिति तु मूले सार्वत्रिकः पाठः ।

वाभिधाशक्तिः सुरभिक्षितिवागादिविषयेत्येके, तन्न, एकस्य शब्दव्यापारस्य गुणप्राधान्यहानानेकगोचरत्वा· दर्शनात्। तस्मादेकस्य वर्णसमूहात्मनः पदस्यार्थभेदेन भिन्ना एवाभिधानशक्तयः। तासाञ्च प्रकरणादिना शेषप्रसारणं निषिध्योज्जीवितायां कस्याश्चिदर्थान्तरस्यार्थे प्रतीतिर्यत्र जायते तत्रार्थान्तरे तावदस्ति कश्चन शब्दव्यापारः। न चासौ सैव प्राचीनाऽभिधा, बाधितत्वा,द्विषयान्तरत्वाच्च। न च लक्षणा,ऽन्वयबाधामूलत्वात्, नापि तात्पर्यम्, अभिहितलक्षित-संसर्गमात्रनियतत्वात्। ततश्च द्वितीयमभिधानं पूर्वरुद्धमपि लब्ध· सहायान्तरं पुनः प्रसृतं, तच्च स्वज्ञानावान्तराङ्गयावान्निष्ठ· व्यापारतया स्वावसरनिरुद्धस्यानवसरप्रसाराद्वा विलक्षणनाम्ना व्यञ्जकत्वं कैश्चि(किञ्चि)दुच्यते, तस्याश्चोद्बोधहेतुः शब्दोऽर्थो वा। तत्राद्यो यथा 'भ्रमि'त्यादौ(१)। (२)तत्र हि भुजगरूपेण वला-द्विषशब्दस्य गरलेऽपि शक्तिराविष्क्रियते। द्वितीयस्तु 'भद्रात्मन'(३) इत्यादौ। तत्र नास्ति कश्चिन्निर्दिष्टस्तद्बोधहेतुः। यत्र तु प्रकरणा· दिनियामकं नास्ति तत्रानेकार्थविषयः सन्देह एव 'येन ध्वस्ते'-(४)

---

(१) पञ्चमोल्लासस्य 'भ्रमिमरतिमलस्येका'दुदाहरणे।

(२) एतद्ध्वन्यालोकलोचनसरणिमनुसरद्भिः (लोचने ९७ पृः) ग्रन्थकृद्भिः पञ्चमोल्लासे वृत्तिग्रन्थे 'अत्र हालाहलं व्यङ्ग्यं भुजगरूपस्य वाच्यस्य सिद्धिकृदि'ति दर्शितम्।

(३) अस्यैवाल्लासस्यान्तिमे श्लोके।

(४) सप्तमोल्लासे 'येन ध्वस्तमनोभवेने'त्यादौ।

(३२) अनेकार्थस्य शब्दस्य वाचकत्वे नियन्त्रिते।
संयोगाद्यैरवाच्यार्थधीकृद्व्यापृतिरञ्जनम्॥ १९॥

त्यादाविव 'द्वयेषामपि मेदिनीभृता'(१)मित्यादाविवोभय-योग्यत्वादुभयाभिधानं वा। 'भ्रमि'मित्यादौ पदान्तरसाचिव्या-त्पुनरुज्जीवत्यभिधानं, न तु तथा 'येने'त्यादौ, तदभावात्। तर्हि कथमर्थावगम इति चेत्, नास्त्येवेति वदन्तोऽनुभूत्यैव भगवत्या गलहस्तिताः, दुर्व्याख्यातृत्वव्यपदेशपरम्परयेति जल्पन्तस्तूभय-त्र प्रतीत्यविशेषाद्व्याख्याविशेषविनिगमनाभावान्निरस्ताः। व्यञ्जनाख्यं व्यापारान्तरमेवेति पश्यन्तस्तद्वदेव 'भ्रमि'मित्यादावपि पुण्याहकर्मे स्वस्ति वाचयितव्याः। तत्रास्त्युज्जीवकं शब्दा-न्तरमिति चेत्, भ्रातः! क्व पुनर्मृताया उज्जीवनं, कथन्तर्हि लक्षणायाः पूर्वापर्यवसितत्वात् पर्याजीवनमिति चेत्, तत्रापि त-देव तात्पर्यमुज्जीवतीति कस्ते परमाविश्वस्तः कथितवान्? अस्तु वा तत्र तथैवमभिधायाः पुनरेकत्र प्रयोगेणोज्जीवनाविर्भावः क्वचनापि दृष्टचरः, कथन्तर्हि द्वितीयाभिधाविषयेष्वेवंविधस्थलेषु व्यञ्जनं प्रसरतीति चेत्, सत्यं, यत्र तत्प्रसरोऽतिप्रसङ्गभीत्या तामभिधां सम्बन्धभूतामाश्रित्य व्यञ्जनमङ्गीक्रियत इत्येकं दर्श-नम्, अन्यत्त्वनेकार्थत्वमिति रीत्याऽर्थभेदेन शब्दभेद एव। ऐक्य-भ्रमस्तु साजात्यमात्रकृतः। कथन्तर्हि शब्दशक्तिमूलध्वनि-गुणीभूतव्यङ्ग्ययोर्द्वितीयार्थप्रतीतिः। आवृत्त्येति चेन्न, सकृदेवो-

(१) शिशुपालवधे (१२।१३)।

"संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता ।
अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः ॥

दाहरणात्, शब्दस्वरूपविपर्यसे निमित्ताभावाच्च । प्रतिप्रसूत्या शब्दान्तरकल्पनमिति चेत्, न, श्रूयमाणस्य तस्याभावात्, अन्यवाचकादन्यवाचकोत्पत्तिर्नैयत्या-(१)भावदर्शनाच्च । तस्मात्तस्यैव शब्दस्य प्रथमप्रतीतार्थवाचकस्य धर्मिकल्पनातो धर्मकल्पनं वरमिति नीत्या द्वितीयेऽर्थेऽपरा शक्तिरङ्गीक्रियते । सा च श्रीमदानन्दवर्धनाचार्यदर्शने व्यञ्जनमित्युच्यते(२) । असम्बन्धात् कथं तत्र शक्तिरिति चेन्न, शक्तेरेव तत्त्वात् । तत्रापि नियामकं मृग्यमिति चेत्, सत्यं मृग्यं, किन्तु स्वरूपमेव वाच्यवाचकयोरिव तद्भावे नियामकं, तद्विरहे तु 'येन ध्वस्ते'त्यादौ 'श्वेतो धावती'त्यादाविव शब्दस्वरूपानिश्चयादर्थेऽप्यनिश्चयः । कथं पुनरेवंविधानां काव्यानां न दुष्टत्वं, स्वरूपमाहात्म्येन रसस्यापकर्षविरहादित्येव वरम्(३) ।

अत्राद्येऽनेकार्थस्यानेकाभिधेयस्य द्वितीये साजात्याद्न्यवाचकैक्यभ्रमभाजो वाचकत्वे नियन्त्रिते एकत्राभिधाऽन्तरनियमान्निश्चितप्रसरेऽन्यत्र वाचकस्वरूपानिश्चयान्निश्चितस्वरूपे,

---

(१) 'उत्पत्त्यनैयत्याभावे'ति 'क' पाठः ।

(२) 'सत्काव्यतत्त्वविषयं स्फुरितप्रसुप्तकल्पं मनःसु परिपक्वधियां यदासीत् । तद्व्याकरोत्सहृदयोदयलाभहेतुरानन्दवर्धन इति प्रथिताभिधानः ॥' इति तत्प्रतिज्ञाप्रसिद्ध्यनुसाराच्छ्रीमदानन्दवर्धनाचार्यदर्शन इत्युक्तम् ।

(३) विरहादित्यपरं 'क' पाठः । पाठद्वयमपि न सम्यक् ।

सामर्थ्यमौचिती देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः।
शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः॥" इत्युक्तादिशा
'सशङ्खचक्रो हरिः' 'अशङ्खचक्रो हरि'रित्यच्युते(१)।

एकाभिधावादे तु नियन्त्रिते एकद्रव्यस्थापिते। अर्थान्तरव्यङ्ग्यता त्वत्र स्फुटा। एवं विरततया तस्या नियामकविरहस्थले तु निश्चयाभावाद्गौणायमानत्वम्। द्वयोरर्थयोः संयोगाद्यैर्नियन्त्रित इति सम्बन्धः। संयोगसाहचर्यविरोधिताऽत्यन्तप्रसिद्धा एव व्यवच्छेदकृतः। विप्रयोगोऽपि प्रसिद्धयोगसमानाधिकरणो निमित्तविशेषात्कदाचिद्विरहः। अर्थः फलम्। प्रकरणं बुद्धिसान्निध्यम्। लिङ्गं परपक्षव्यावृत्तो धर्मः। अन्यस्याव्यभिचारिण इति शेषः। सन्निधिः सामानाधिकरण्यम्। सामर्थ्यं तत्करणानियमः। औचिती योग्यतातिरस्कारविरहः। देशकालौ तद्विशेषौ। व्यक्तिस्तद्गतपुंस्त्वादिः। स्वरा वैदिका उदात्तादयः, लौकिकाश्च काकुविशेषाः। अनवच्छेदेऽनिर्णये। विशेषस्मृतिरूपं योग्याभिधानम्(२)। दिशा मार्गेण।

अशङ्खचक्र इति प्रतिषेधस्य प्रसङ्गपूर्वकतया सर्वथा तद्विरम्य युक्तत्वात्तद्व्यवच्छेदकता। अच्युत इत्यादौ हरिरित्यादिपदं सर्वथा नियमितमिति शेषः। रामलक्ष्मणावित्युभयाप्रसिद्धौ, अन्यथा संयोगोदाहृतित्वप्रसङ्गादिति न

(१) 'तत्र हेतव' इत्यंश आदर्शपुस्तके प्रमादपतितः स्यात्।

(२) 'उच्यते' इत्यमनोज्ञः प्रकरणासमञ्जससम्बन्धश्च पाठः कुत्रचिन्मुद्रितपुस्तक उपलभ्यते।

'रामलक्ष्मणा'विति दाशरथौ । 'रामार्जुनगतिस्तयो'रिति भार्गवकार्त्तवीर्ययोः । 'स्थाणुम्भज भवच्छिदे' इति हरे । 'सर्वं जानाति देव'इति युष्मदर्थे । 'कुपितो मकरध्वज'इति कामे । 'देवस्य पुराराते'रिति शम्भौ ।

युक्तमुक्तम् । उभयत्रासिद्धौ न संयोगो नियामक इति प्रमाणाभावात् संयोगसाहचर्य्ये तु भिन्न एव तेयाः कयोश्चित्प्रकृतयोः—इत्थश्च वध्यघातकोदाहृतिः । सहानवस्थाने तु छायाऽऽतपाविति । अत्रातपसान्निध्याच्छायापदं दिनकृद्भार्यादेर्व्यावर्त्तते(१) । स्थाणुपदस्य शङ्करवाचकत्वे भवच्छेदार्थेनान्वयो न घटते । युष्मदिति प्रकृतराजादिपरम् । काम इति कोपस्य मकराकारे ध्वजेऽसम्भावनादित्यर्थः । वसन्त इति तस्यैव तत्करणनियमात् । शम्भुरुय इति—अन्यथाऽनाथकातरत्राणयोग्यतातिरस्कारात् । अत्रेति षष्ठ्यर्थे । रवाविति—दिने वह्नेर्दीप्तिसङ्कोचेनासंयोगात् । वर्त्तमाननिर्देशस्य(२) तत्कालपरत्वादिति भावः । वह्नाविति नक्तं रवेरभावात् । इन्द्रेति—षष्ठीतत्पुरुषसमासेऽन्तोदात्तसूचितो दैत्यादिवाच्य इन्द्रस्य शम-

---

(१) वध्यघातकसहानवस्थानलक्षणावुभावेव विरोधस्य भेदौ प्रामाणिकैरङ्गीकृताविति मूलग्रन्थोपरि एष टीकाकृदुपस्कारः ।

(२) 'भाती'ति लट्प्रयोगसूचितस्येति शेषः ।

'मधुना मत्तः कोकिल' इति वसन्ते । 'पातु वो दयिता-मुख'मिति सांमुख्ये । 'भात्यत्र परमेश्वर' इति राजधानीरूपाद्देशाद्राजनि । 'चित्रभानुर्विभाती'ति दिने रवौ, रात्रौ वह्नौ । 'मित्रं भाती'ति सुहृदि । 'मित्रो

यिता शातयिता वेति । स्वर उदात्तादिः काव्ये विशेषप्रतीति-कृन्न भवति, काकुविशेषस्तु भवत्येवेति भावः । वेद एवेति(१) वदता बहुलप्रयोगो नास्त्युदात्तादेः, क्वाचित्कस्तु विद्यत एवेत्य-भिप्रेतम्—यदाह पाठ्यगणे मुनिः(२)–'हास्यशृङ्गारयोः स्वरितो-

---

(१) वेद एवेत्येके टीकाकृतः पठन्ति । चण्डीदासानुसारिणो विश्वनाथस्याप्यत्र स एव पाठोऽभिमतः । 'काव्यमार्गे स्वरो न गण्यत' इत्युत्तरग्रन्थस्वारस्यादिति तदभिप्रायमूलत्वप्रकटनम् । श्रीधरचण्डी-दासगोविन्दठक्कुरप्रभृतयस्तु नैवं मन्यन्ते । यत्तु स्वरशब्देनोदात्ता-दिकं विवक्षितमिति प्रदीपग्रन्थे मतान्तरोपन्यसनं तदपि भरतादि-मतानालोचनविजृम्भितत्वादनादेयम् । चण्डीदासव्याख्यानमेतदु-द्दिष्टमेवं 'इत्यलमुपजीव्यानां मान्यानां व्याख्यानेषु कटाक्षनिक्षेपे-णे'ति सन्दर्भे साहित्यदर्पणस्य द्वितीयपरिच्छेदस्थेऽभिधामूलव्य-ञ्जनोद्देशप्रस्तावे; न तु रुचकमतं यथा केचिदधुनातनास्तर्कयन्ति (P. V. Kane. *Sahityadarapana* chap. II. Notes), रुचककृतव्याख्याने मतस्यास्यादर्शनाच्चण्डीदासस्यैव पूर्वतरसगोत्र-त्वेन मान्यताव्यपदेशसामर्थ्यात् । चण्डीदासानुजीविनो दर्पणकृत इति तु प्रतिपदं प्रकटम् ।

(२) नाट्यशास्त्रे २७शाध्याये (काव्यमाला सं० १८७ पृ०–मुद्रित-पुस्तकपाठस्तु किंचिद्भिन्नः । काशीमुद्रितपुस्तकपाठेऽपि न सम्यक् तदनुगामी ।

भाती'ति रवौ । इन्द्रशत्रुरित्यादौ वेद एव न काव्ये स्वरो विशेषप्रतीतिकृत् । आदिग्रहणात्—

एद्दहमेत्तत्थणिआ एद्दहमेत्तेहिँ अच्छिवत्तेहिँ ।
एद्दहमेत्तावत्था एद्दहमेत्तेहिँ दिअएहिँ ॥ ११ ॥

इत्यादावभिनयादयः । इत्थं संयोगादिभिरर्थान्तराभिधायकत्वे निवारितेऽप्यनेकार्थस्य शब्दस्य यत्क्वचिदर्थान्तरप्रतिपादनं तत्र नाभिधा, नियमनात्तस्याः । न च लक्षणा, मुख्यार्थबाधाद्यभावात्—अपि त्वञ्जनं व्यञ्जनमेव व्यापारः । यथा—

दात्तं, वीररौद्राद्भुतेषूदात्तस्वरितं, करुणवीभत्सभयानकेष्वनुदात्तस्वरितकम्पितमुपपादये'दिति रसविशेषप्रतीतावुदात्ताद्युपयोगः । एद्दहेति—परिमाणे दह-प्रत्ययः । अक्ष्णोः पत्ररूपत्वेन पद्मादिपत्रवत्किञ्चित्कुटिलविस्तृतदीर्घत्वमभिप्रेतम् । अभिमुखमिव नीयतेऽर्थोऽनेनेत्यभिनय आङ्गिकादिः । अत्र सन्निहितविततांङ्गुलीकरपल्लवद्वययोस्तिर्यक्प्रसारेण, स्तनयोः सङ्कुचिताग्रोत्तानितकरेण नयनयेस्तिर्यग्वलनेन ऊर्द्ध्वतर्जन्या सम्मुखीनविरहिणीदेहदौर्बल्यादौ प्रसारिताङ्गुलीपर्वगणनया, दिवससंख्यायां विवक्षितविशेषः सर्वनाम्नः प्रतिपाद्ये निश्चीयते । आदिना 'इतः स दैत्यः प्राप्तश्रीर्नेत एवार्हति क्षय'(१)मित्यादावात्मनि निर्देशादयः । निवारित इति पूर्वमनुसृत्य व्याख्येयम् ।

---

(१) कुमारसम्भवे (२।५५)

भद्रात्मनो दुरधिरोहतनोर्विशाल-
वंशोन्नतेः कृतशिलीमुखसङ्ग्रहस्य।
यस्यानुपप्लुतगतेः परवारणस्य
दानाम्बुसेकसुभगः सततं करोऽभूत ॥ १२ ॥

(३३) तद्युक्तो व्यञ्जकः शब्दः—

तद्युक्तो व्यञ्जनयुक्तः।

(३४)—यत्सोऽर्थान्तरयुक् तथा।

भद्रात्मा शोभनो गजजातिश्च। अधिरोह आरोहणमवकलनञ्च। विशालता दैर्घ्यं बाहुल्यप्रसिद्धी च। वंशो वेणुः, पृष्ठवंशो दण्डो वाऽन्ववायश्च। शिलीमुखौ बाणभ्रमरौ। संग्रहः संसर्गोऽभ्यासदार्ढ्यञ्च। उपप्लुतिरसौन्दर्यं गमने,ऽव्याहतप्रसरता नृपपक्षे। परवारणः शत्रुदर्पदलनः, प्रशस्तहस्ती। [च।दानं] शास्त्रविधिना द्विजेभ्यः स्वधनार्पणं, गजमदश्च। करो हस्तः शुण्डारश्च। अत्र प्रकरणबलाद्राजानुगुणा एवार्था वाच्याः, गजानुगुणास्तूक्तरीत्या व्यङ्ग्या एव। प्रतीते चार्थद्वये सादृश्यसम्भवेनोपमानोपमेयभावः प्रतीयते। प्राधान्येन व्यञ्जनान्तरमहिम्नेत्युपमाध्वनिरयं, शब्दशक्तेरुद्भटतया तद्व्यपदेशो न्याय्यः।

एवं व्यञ्जनामुक्त्वा तदुपाधेयं लक्षयति—तदिति। व्यञ्जकोऽर्थः किमिति न लक्षित इत्याह—यदिति। सोऽनेकार्थः। व्यङ्ग्यापेक्षयाऽर्थान्तरं वाच्यम्। तत्र शब्दे। सहकारितयेति—अलङ्कारस्तावदुभयगततया तत्प्रतीतिप्रयोज्यः।

अर्थोऽपि व्यञ्जकस्तत्र सहकारितया मतः ॥१९॥

तथेति व्यञ्जकः ।

इति श्रीकाव्यप्रकाशे शब्दनिर्णयो नाम
द्वितीय उल्लासः ।

व्यङ्ग्यार्थस्वरूपमात्रप्रतीतेरपि वाच्यं प्रत्ययोत्तरकालनैयत्येना-
प्रतिक्षेपात्(१) कार्यता, केवलं शब्दशक्तिरुद्भटाऽर्थशक्तिस्तु
तामेवानुमाणयतीति नार्थशक्तिमूलव्यवहारः । एतेन स्वलक्षणस्य
व्यञ्जकत्वेनोपाधेः साम्येन शब्दलक्षणेनैवार्थो लक्षितप्राय
इति न पृथग्लक्षणमिति सूचितम् ।

इति काव्यप्रकाशदीपिकायां द्वितीय उल्लासः ॥

तृतीय उल्लासः ।

(३५) अर्थाः प्रोक्ताः पुरा तेषाम्—

अर्था वाच्य-लक्ष्य-व्यङ्ग्याः । तेषां वाचक-लाक्षणिक-व्यञ्जकानाम् ।

(३६) अर्थ-(१)व्यञ्जकतोच्यते ।

कीदृशीत्याह—

(३७) वक्तृबोद्धव्यकाकूनां वाक्यवाच्यान्यसन्निधेः॥२१॥

एतावता प्रबन्धेन शब्दस्य व्यञ्जनाख्यमधिकं व्यापारं निर्विवादीकृत्य 'सर्वेषां प्रायश(२)' इत्यादिना सूचितमर्थस्य मुख्यतो व्यञ्जकत्वं निर्विवादीकर्त्तुमर्थान्तर(३)-मारभते । तत्र च प्रथमंमाश्रयानुवादः-अर्थाः प्रोक्ता इति । पुरेति 'वाच्यादयस्तदर्थाः स्युः'-(४)रित्यनेनेत्यर्थः । तदेवाह वृत्तिकृत्-वाच्येति । अर्थस्य व्यञ्जकता प्रधानभूता । उच्यते विप्रतिपत्तिनिरासायावृश्यत इत्यर्थः । अतएवोत्तरकारिकाभागे वृत्तिकृता कीदृशीत्युक्तम् । उक्तैव पूर्वं व्यञ्जना, सम्प्रति कं विशेषमभिसन्धाय पुनरुच्यत इत्यर्थः । अथ व्यञ्जकतेति पाठे तेषामर्थानामिति शेषः ।

---

(१) एवं टीकाकृन्मतः पाठः । 'अथ व्यञ्जकते'ति प्रायिकः पाठः ।

(२) मूलग्रन्थे २योल्लासे ७मकारिकायाः प्रथमार्धे ।

(३) अर्थान्तरमभिधेयान्तरम् उल्लासान्तरमिति यावत् ।

(४) २योल्लासे ६ष्ठकारिकाया उत्तरार्धे ।

प्रस्तावदेशकालादेर्वैशिष्ट्यात्प्रतिभाजुषाम् ।
योऽर्थस्यान्यार्थधीहेतुर्व्यापारो व्यक्तिरेव सा ॥२२॥

बोद्धव्यः प्रतिपाद्यः । काकुर्ध्वनेर्विकारः । प्रस्तावः प्रकरणम् । अर्थस्य वाच्य-लक्ष्य-व्यङ्ग्यात्मनः । क्रमे-

---

वाक्ये वाच्यसहितोऽन्यसन्निधिरिति मध्यपदलोपी समासः । वैशिष्ट्याद्वैलक्षण्यादिति प्रत्येकं पूर्वषष्ठ्यन्तपदेऽन्वीयते । तदनन्तरमुज्जीवित इति शेषः । प्रतिभाजुषामिति—नैर्वनबोल्लेखबुद्धिशालिनाम्(१) । स्थूलबुद्धीनान्तु प्रायणालङ्क्य एवायमर्थ इति भावः । अन्यार्थेति—स्वार्थे प्रत्येये पुनरभिधाऽऽद्य एव भवन्तु व्यापारा इति भावः । व्यक्ति-रेवेति—वाक्यार्थपश्चाद्भावेनाभिधाऽऽदिशब्दव्यापारनिरासात् व्याप्त्यादिप्रतिसन्धानाविरहेणानुमित्यादिप्रतिक्षेपाच्चेत्यर्थः । यं प्रति प्रतिपाद्यते स प्रतिपाद्यः । ध्वनेर्विकार इति–तदुक्तं, 'भिन्नकण्ठध्वनिर्धीरैः काकुरित्यभिधीयते'(२) । सा च तत्तत्-

---

(१) एवं हि भामहादिप्राचीननिबन्धकर्तां कृतं 'प्रतिभा'पदविवरणमिति १मोल्लासे दर्शितम् । एवंविधाः प्रतिभाजुषो विदग्धाः सहृदया इति वा व्यपदिश्यन्ते । इतरे तु व्याकरणकोषज्ञानमात्राश्रयाः काष्ठलोष्ठसमाः काव्यास्वादसुखवञ्चिता इति विदुषां दर्शनम् ।

(२) एषा प्राचीनानां विवरणपरा कारिका । भरतीयनाट्यशास्त्रादौ मूलग्रन्थेऽभिनयलक्षणे भोजप्रकाशनामार्वाचीननिबन्धे चास्य विस्तरेणालोचनम् । 'संयोगो विप्रयोगश्चे'त्यादिहरिकारिकाऽनुशीलनवेलायां काक्वादीनां स्वराणां काव्यसामान्योपयोगित्वं टीकाकृद्भिर्दर्शितम् ।

णोदाहरणानि—

अइपिहुलं जलकुंभं घेत्तूण समागदह्मि सहि तुरिअम्।
समसेअसलिलणीसासणीसहा वीसमामि खणम्॥१३॥

अत्र चौर्यरतगोपनं गम्यते।

सहकारिभेदात्स्वरूपभेदाच्च स्वयमाकरेषु ज्ञेयाः। वाच्यलक्ष्य-व्यङ्ग्यात्मन इति यथायोगमुदाहृतिषु बोध्यम्। जलपूर्णकुम्भो जलकुम्भः। श्रमार्जिताभ्यां स्वेदसलिलनिःश्वासाभ्यां निःसहा निरुद्यमा। इयञ्चैकाकिन्या नदीं गताया अत्यस्यास्तः कुतोऽयमेतादृशः श्रम इति तर्कयन्तीं प्रतिवेशिनीं प्रत्युक्तिः। अत्र जलकुम्भवहनादेवायं श्रमो, नान्यथा शङ्कितुं इति वक्त्रभिप्राय-रूपोऽर्थः प्रकाशते। स्वभावादेव तेष्वेवाभिधाऽऽदिव्यापारेष्वव-च्छिन्नान्येव तत्र प्रबला शक्तिः। न चासावनुमा। कस्य हि प्रतीति-रानुमानिकी, प्रतिवेशिन्याः, सन्निहितानां वा, काव्यार्थभावनादुप-जायमानप्रकृतीनां सहृदयानां वा? तत्राद्ययोर्वाऽऽस्त्वेवेति सन्तोष्टव्यं, (१)तृतीये तु न व्याप्त्याद्यनुसन्दध्महे मांसचक्षुषः। किञ्चैवं-विधवाक्यार्थस्य पारमार्थिकत्वानैयत्येन सन्दिग्धस्वरूपो हेतुः। भवतु तर्हि अनुमानाभास इति पण्डितम्मन्यः काश्चन खण्डानुमिति-मुपकल्प्य वाक्यार्थप्रत्यक्षादिविरोधेऽपि तत्प्रसञ्जनं शक्यमिति परासनीयः। यदेवंरूपं वाक्यं तदेवंरूपाभिप्रायकमिति सुग्रहे एव व्याप्तिपक्षधर्मत्व इति ब्रुवाणो व्याप्तिनिश्चयस्थलमन्वेषयितव्यः

---

(१)—'वास्तवे'ति 'क' पाठः।

तथाभूतां दृष्ट्वा नृपसदसि पाञ्चालतनयां
वने व्याधैः सार्धं सुचिरमुषितं वल्कलधरैः।
विराटस्यावासे स्थितमनुचितारम्भनिभृतं
गुरुः खेदं खिन्ने मयि भजति नाद्यापि कुरुषु॥ १९॥

अत्र मयि न योग्यः खेदः, कुरुषु तु योग्य इति काका प्रकाश्यते। न च वाच्यसिद्ध्यङ्गमत्र काकुरिति गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वं शङ्क्यं, प्रश्नमात्रेणापि काकोर्विश्रान्तेः।

भूते तस्मिन्नेव वञ्चकप्रकृतावनुरागातिरेकात् प्रणयखण्डनशङ्कया-पूरयति। तदाह—तत्कामुकोपभोग इति, रागदार्ढ्यहेतुतया प्रणय-भङ्गभयादिति शेषः। तथाभूतामिति—दृष्ट्वादौ प्रत्येकं योज्यम्। अनुचितस्य कर्मण आरम्भेण करणेन निभृतं गुप्तं यथा स्या-त्तथा। खिद्यतेऽनेनेति खेदो मात्सर्यम्। खिन्ने ग्लाने। अत्रार्थे तु मयि खेदं भजतीति सोपहासोत्प्रासकाकाऽत्यन्तानौचित्य-ध्वननम्। तदाह—अत्रेति। वाच्यसिद्ध्यङ्गमिति। सिद्धिः परिपाकः शोभानिष्पत्तिरिति यावत्। प्रश्नेत्यादेरयं भावः—कुरुषु न भजतीति काकुः। ततश्च प्रश्नरूपः किमर्थमहमासिस इति तस्यैव गुणी-भावो न्याय्यः सर्वथा, अतएव गुणीभूतव्यङ्ग्यविभागे काकाक्षिप्त-मित्याक्षिप्तपदप्रयोगः। उक्तस्य व्यङ्ग्यस्य क्रोधप्रकर्षाविद्धतया वाच्यपोषकत्वं नास्ति, अपि तु तत्पोष्यत्वमेव। अपिरेवार्थे(१)।

---

(१) अपिरेवार्थे—परं नात्र निर्बन्ध उचितः। विषयविवेक इति—विषयविवेके प्रदीपकृतां विवरणमुपयोगीति तत एव जिज्ञासुभिरा-कलनीय आशयः।

तइआ मह गण्डत्थलणिमिअं दिट्ठिं ण णेसि अण्णत्तो ।
एण्हिं सच्चेअ अहं ते अ कवोला ण सा दिट्ठी ॥ १६ ॥

अत्र मत्सखीं कपोलप्रतिबिम्बितां पश्यतस्ते दृष्टिरन्यैवाभूत्, चलितायान्तु तस्यामन्यैव जातेत्यहो प्रच्छन्नकामुकत्वं ते इति व्यज्यते ।

उद्देशोऽयं सरसकदलीश्रेणिशोभाऽतिशायी
कुञ्जोत्कर्षाङ्कुरितरमणीविभ्रमो नर्मदायाः ।
किञ्चैतस्मिन्सुरतसुहृदस्तन्वि ! ते वान्ति वाता
येषामग्रे सरति कलिताकाण्डकोपो मनोभूः ॥१७॥

यद्यपि गुणीभावेऽपि न प्रकृतक्षतिस्तथापि प्रसङ्गादयं विषयविवेकः । तइआ तदा । णिम्मग्गां निर्मग्नाम्(१) । एण्हिं इदानीम् । अत्र तइआ एण्हिं इति विच्छित्तिकृतेन वाक्यमाहात्म्येन मुख्यतोऽर्थशक्तिरुद्भाव्यते, ततोऽन्यत्रापि किञ्चिद्वाक्यवैशिष्ट्यसम्भवे न काचित्क्षतिः । उद्देश इति—अयमिति प्रत्यक्षोत्कर्षनिर्देशः । कुञ्जानामुत्कर्षो मत्तमधुकरनिकुरम्बकराम्बितकुसुमसमृद्ध्यादिः । सुरतसुहृदः तत्कृतश्रमघर्मादिमार्जनेन सुरतरागदार्ढ्यदायिनः,

---

(१) 'णिमिता'मिति तु सार्वत्रिकः पाठः । यद्यप्यत्र नार्थतो वैलक्षण्यं तथापि 'णिमग्गा'मिति पाठः कष्टकल्पनाऽऽश्रयविरहात् वरम्। किन्त्वस्मिन् पक्षे वृत्तहानिनिवारणाय 'मह' इति पदस्याश्रवणम्। चण्डीदासदीपिकायां गाथानां सामग्र्यतश्छायाया अदर्शनात् किं तावत्तस्य साधारणसम्मतपाठत्यागे तात्पर्यमिति न स्फुटमवगम्यते ।

अत्र रतार्थं प्रविशेति व्यङ्ग्यम् ।

णोल्लेइ अणोल्लमणा (१)अत्ता मं घरभरम्मि सअलम्मि।
खणमेत्तं जइ संझाइ होइ ण व होइ वीसामो ॥ १८ ॥

अत्र सन्ध्या सङ्केतकाल इति तटस्थं प्रति कथाञ्चिद्द्योत्यते ।

तं ताद्रूप्यप्रसिद्धाः । अकाण्डकोपः आकस्मिकक्रोधः(२) । अत्रोक्तगत्या प्रतिपदं वाच्यस्य वैशिष्ट्यं मुख्यव्यङ्ग्यानुगुणव्यङ्ग्यान्तरमैत्रीलक्षणं, तत्सहकृतेन च वाक्यार्थेन वक्तुरभिप्रायकलनम् ।

णोल्लेइ नियुङ्क्ते(३) । अणद्दमणा(४) अनार्द्रमनाः । अत्ता श्वश्रूः । 'संझाइ होइ ण व होइ' इति पाठः,नतु संझाइ होइ इत्यनन्तरं 'णवरे'त्यधिकं, वृत्तभङ्गप्रसङ्गादित्येके । तच्च न, गाथातो भिन्नवृत्तत्वात् , किन्तर्हि बहुपुस्तकादृष्टत्वादग्रन्थप्रायत्वाच्च वरं पाठानङ्गीकरणम्(५) । तटस्थो निकटस्थः प्रसिद्धपूर्वप्रणयः, न तूदासीनः, तत्र रहःसूत्रणोपयोगाभावात् । अत्र चान्यस्यो-

---

(१) 'अणद्दमणा' इति पाठान्तरम् ।

(२) श्रीधरकृते ०विवेके उद्देश–कुञ्जोत्कर्ष–नर्मदा–सुरत–तन्विवान्त्यादिपदानां प्रत्येकमभिप्रायप्रकटनम् । तथाचैतैरेवालम्बनोद्दीपनविभावानां प्राचुर्यस्थित्याऽत्रासंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यरूपाकूतध्वननमपीति तात्पर्यम् ।

(३) नुदतीति छाया, नियुङ्क्ते प्रेरयतीति तु विवरणम्।

(४) असुह्णमणां इत्यसंलग्नः पाठ आदर्शपुस्तके ।

(५) अत्र 'ण वे'ति साधारणसम्मतः पाठः। ण वरेति पादे आर्या-

सुव्वइ समागमिस्सदि तुज्झ पिओ अज्ज पहरमेत्तेण ।
एमेअ किंत्ति चिट्ठसि ता सहि सज्जेसु करणिज्जम्॥१९॥

अत्रोपपतिं प्रत्यभिसर्तुं प्रस्तुता न युक्तमिति कयाचिन्निवार्यते ।

अन्यत्र यूयं कुसुमावचायं कुरुध्वमत्रास्मि करोमि सख्यः ।
नाहं हि दूरं भ्रमितुं समर्था प्रसीदतायं रचितोऽञ्जलिर्वः ॥

अत्र विविक्तोऽयं देश इति प्रच्छन्नकामुकस्त्वयाऽभिसार्यतामित्याश्वस्तां प्रति कयाचिन्निवेद्यते ।

कन्दर्पस्य सान्निधिः प्रकरणावसेयः । सुव्वइ श्रूयते । तुज्झ पिओ इति सोल्लुण्ठमभिधानं सख्याम्, अन्येषु तु रहःसङ्गोपनम् । एमेए एवमेव तदनुपयोगिसम्भारव्यग्रिम्ना । अत्र पूर्वं विदितरहस्याऽप्यभिसारोपकरणसम्भारं न निषेधयति, प्रत्युतान्यत्रास्यमाधत्ते, सम्प्रति तु कुतश्चित् प्रतीतगृहपतिसत्वरागमना तत्सज्जीकरणं विद्वेष्टीति प्रस्ताववैशिष्ट्यम् । अन्यत्रेति—अस्मीत्यहमर्थे । प्रच्छन्नः स्त्रीवेशमाधाय चेट्यादिभावेन(१) सदासान्निधानयोग्यः । आश्वस्तां

प्रस्तारस्थितस्य कस्यापि वृत्तस्य नानुरूप्यं, परं सर्वेषामेव विषमवृत्तानां तत्र स्थितानां गाथामध्ये परिगणनस्य सम्मतत्वात् कथमपि वृत्तभङ्गदोषो निवार्यः ।

(१) 'चेष्टाऽऽदी'ति चिह्नतः 'क' पुस्तके पाठः ।

गुरुअणपरवस पिअ किं भणामि तुह मंदभाइणी अहकं ।
अज्ज पवास वचासि वच्च सअं जेव्व सुणासि कराणिज्जम्॥२१॥

अत्राद्य मधुसमये यदि व्रजसि तदाऽहं तावद् न भवामि, तव तु न जानामि गतिमिति व्यज्यते ।

आदिग्रहणाच्चेष्टाऽऽदेः । तत्र चेष्टाया यथा—

द्वारोपान्तनिरन्तरे मयि तया सौन्दर्य्यसारश्रिया
प्रोल्लास्योरुयुगं परस्परसमासक्तं समासादितम् ।
आनीतं पुरतः शिरोऽशुकमधः क्षिप्ते चले लोचने
वाचस्तत्र निवारितं प्रसरणं सङ्कोचिते दोर्लते ॥२२॥

निश्चिन्ताम्(१)) । अत्रान्यत्रेति प्रतिपादितस्य देशस्यातिविविक्तादिरूपवैशिष्ट्यस्य साचिव्यमात्रं, प्राधान्यन्तु वक्तृवैशिष्ट्यादेरेव । एवं कालवैशिष्ट्येऽपि ज्ञेयम् । गुरुअणेति—जनपदेन बाहुल्यद्योतिना ग्राम्यत्वावगतिः । सुणसि जानासि । मधुसमये प्रकरणगम्ये । न भवामि न जीवामि । अत्राद्येति—निर्दिष्टक्रमेण गाढगाढीभविष्यन्मन्युर्वसन्तारम्भो वा प्रकृते पान्थावस्थाविशेषसहकारिसंस्थाने(२) । द्वारोपान्तेति—निरन्तरे संलग्ने । प्रच्छन्नः बाल्यालङ्करणभूतलज्जाभरेण प्रणयिसखीष्वप्येकान्ततया न प्रकाशितः ।

---

(१) विश्वस्तामिति वा पाठः स्यात् । आदर्शपुस्तके तु क्षिप्तन्तामिति विकृतः पाठ उपलभ्यते ।

(२) 'प्रकृतिपाद्यावस्था' इत्यादर्शपुस्तके पाठः । परं प्रतिपाद्यावस्थाविशेषसंस्थाने सहकारीति सङ्गतः पाठः स्यात् । यथास्थिते तु अन्वयबाधा स्फुटैव ।

अत्र चेष्टया प्रच्छन्नकान्तविषय आकूतविशेषो ध्वन्यते। निराकाङ्क्षत्वप्रतिपत्तये प्राप्तावसरतया च पुनः पुनरुदाह्रियते। वक्त्रादीनां मिथःसंयोगे द्विका-

---

आकूतविशेषो भावविशेषः। अत्र चेष्टायाः मोल्लासयेत्यादिशब्द-प्रतिपाद्याया विशेषो वक्तुः प्रत्यक्षरसमुदितरूपाद्वैशिष्ट्यं तत्काल-चमत्कारार्थमुल्लिख्यमानमेव सचिवतामालम्ब्य काव्यभावके उदाहृतप्रतीतिप्रकर्षमाधत्ते(१)। चेष्टाऽऽदेरित्यादिग्रहणाद्वर्णनीय-नायिकाऽऽदिगतसात्त्विकादिपरिग्रहः। ननु 'गुरुअणे'त्यादावपि वक्त्रादिविशेषः सम्भवति। ततश्च द्वित्रिचतुरोदाहृतिदर्शनेनैव सिध्यतीत्याशङ्क्य बहूदाहरणोपयोगमाह–निराकाङ्क्षत्वप्रतिपत्तये इति। शिष्याणां निःसन्देहव्युत्पत्तयेऽनवसरेऽश्रद्धेय(२)–मवसरं प्राप्य पुनः पुनस्तदेव वक्त्रादिविशेषसाचिव्यं न तु परस्परासङ्कीर्ण-रूपमुदाह्रियत उदाहरणैर्निश्चाय्यते। द्विकादिभेदेन क्वचिद्द्वयो-र्यथा—'अइपिहुल'मित्यादौ जलकुम्भादिगतदुर्वहत्वादिवाच्यस्य

---

(१) भावके बलाहृति—'क' पाठः।

(२) प्राप्तावसरतयेत्यस्य प्रतीकस्यापाततो व्यतिरेकमुखेण विवृतिर्दीपिकायाम्। 'तत्सहकारिविशेषसमवधानादबाधितानेक-लक्ष्यसन्दर्शनेन शिष्याः सुशिक्षिता अक्षीणवैचक्षण्याः प्रगल्भा झटिति-विघटितविप्रतिपत्तयः सम्पद्यन्त इति पौनरुक्त्यभ्रमं निरस्यति। एवं तर्हि सर्वत्र निवेदनं प्राप्नोतीत्याह 'प्राप्तावसरतये'ति विवेकमन्तव्य-मत्रोद्धरणीयम्।

दिभेदेनानेन क्रमेण लक्ष्यव्यङ्ग्ययोश्च व्यञ्जकत्वमुदाहार्यम्(१)।

वान्धवाधवगतदुःशीलत्वादिव्यङ्ग्यवक्त्रोः(२)। क्वचित्त्रयाणां यथा तइआ इत्यादौ वाक्यप्रतिपाद्यतत्माणेश्वरीरूपान्यसन्निधीनाम्। एवञ्चतुरादीनाञ्च वैशिष्ट्यस्य सहकारित्वेन व्यञ्जकत्वम्। अनेन क्रमेण वक्त्रादिवैशिष्ट्यस्य साहित्यविकल्पेन। लक्ष्यव्यङ्ग्ययोश्च। लक्ष्यस्य यथा तत्रैवोन्निद्रत्वाद्यतिशयस्य प्रणयभङ्गशङ्कायां व्यञ्जकत्वमुदाहार्यमुक्तोदाहरणेनैव गम्यमित्यर्थः(३)। अत्र चान्यार्थधीहेतुरित्यर्थशब्देनालङ्कृतिरसादिरूपयोरर्थयोः सङ्ग्रहो वोद्धव्यः। एतच्चादिपदसङ्ग्राह्यायां चेष्टायां द्वारेत्याद्युदाहृत्याऽत्र प्रच्छन्नकामुकविषय आकूतविशेषो ध्वन्यत इति वदता वृत्तिकृता सूचितमेव। तथाहि आकूतविशेषो भावविशेषः शृङ्गारसञ्चारिलज्जा-

---

(१) अत्र तत्र वक्तृबोद्धव्ययोगे यथा–अत्ता एत्त णिमज्जइ इत्यादिरधिकोऽशो रुचकश्रीधरादिभिर्मूलग्रन्थव्याकरणपरः स्वस्वटीकायामुपन्यस्तः। माणिक्यचन्द्रेण गोविन्दठक्कुरप्रभृतिभिश्चार्वाचीनैर्मूलग्रन्थाङ्गतयैष आदीयते।

(२) अत्रादर्शपुस्तके वाच्यव्यङ्ग्यपदयोरयथा व्यत्यासः।

(३) गम्यमित्यर्थः—एकस्मिन्नेवोदाहरणे प्रायश एतादृशलक्ष्यव्यङ्ग्यार्थयोर्विच्छित्तिभृतोः सहावस्थानस्य सम्भवात् परवर्त्तिभिरालङ्कारिकैः कविकर्णपूरेति सार्थकनामधेयैरलङ्कारकौस्तुभे १मकिरणे लक्ष्यव्यङ्ग्यार्थप्राप्तपल्लवविभागः सुष्ठु दर्शितः। जिज्ञासुभिर्'नवजलधरधामे'त्यादिः श्लोकप्रपञ्चस्तत्रत्य आलोकनीयः।

(३८)शब्दप्रमाणवेद्योऽर्थो व्यनक्त्यर्थान्तरं यतः ।
अर्थस्य व्यञ्जकत्वे तच्छब्दस्य सहकारिता ॥२३॥

लक्षणो ध्वन्यत इति रसादौ भावध्वननेन शक्तिर्दर्शिता । तत्र च पार्यन्तिके ध्वननाङ्गीकृत्याऽन्तरालप्रतीतिकालकृतावर्थत एव तदुपगमो दर्शितः । एतदुभयव्याप्तेरपि(१) चाभिधाऽऽद्यनुमानादि-बहिर्भावसाधने प्रगल्भा एवास्मदुक्तप्राचीनयुक्तयः । प्रमाणेति—सर्वस्यैव काव्यरूपस्य वाच्यार्थानियतप्रामाण्यस्यापि स्वप्रकाश-रसाद्यास्वादप्रमित्ययोगव्यच्छेदेन प्रामाण्यनियम इति सिद्धान्त-रहस्यसूत्रणपरम्। एतच्च सिद्धान्तसङ्ग्रहे(२) निपुणं निरूपितमस्मा-भिरिति नेह गौरवभीत्या प्रपञ्चितम् । तत्सहकारिता तदनुगुणा काऽपि शक्तिः । न हि प्रमाणान्तरवेद्यो व्यञ्जकः प्रत्यक्षादि-वेद्योऽर्थः प्रकृतमभिप्रायं फलतीत्याशयः । तस्मादन्वव्यतिरेकाभ्यां शब्दस्यापि सामर्थ्यं कल्पनीयं नत्वत्रवर्जनीयसन्निधित्व-

---

(१) 'एतदुभयव्यापृता'विति स्यात् । पाठोऽत्र विकृत इति प्रति-भाति ।

(२) आस्वादजीवातुः पदसन्दर्भः काव्यमिति संज्ञाप्रतिज्ञामारूढ-वतां टीकाकृतां तत्समानाशयानां प्राक्तनानां परवर्त्तिनां चैव उपष्टम्भो ग्रन्थत्रुटिपूरकत्वेन ग्राह्यः । एवमपि विवेकादिषु सिद्धान्तः । सिद्धान्त-संग्रहे टीकाकृत्कृतविस्तृततररसादिविवेचनपरे निबन्ध इति प्रागेव सूचितम् ।

शब्देति । नहि प्रमाणान्तरवेद्योऽर्थो व्यञ्जकः ।

इति श्रीकाव्यप्रकाशेऽर्थव्यञ्जकतानिर्णयो नाम तृतीयोल्लासः ॥ ३ ॥

मात्रं तस्येति सर्वत्रैवोभयशक्तिमूलता यद्यपि तथापि यत्रैक-शक्तिरुद्भटा तत्रैकमूलतेत्यनाकुलमखिलम्(१) ॥

॥ तृतीय उल्लासः ॥

---

(१) 'इयतैव व्यञ्जकत्वनिर्णयो ग्रन्थकृता कृतः, केवलं विवक्षितान्य-परवाच्यस्य संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यप्रभेदेऽर्थस्य विभावादिरूपस्य व्यञ्जक-त्वस्यानुक्तत्वादव्याप्तिर्व्यञ्जकनिर्णयस्येति चिन्त्यमेतत् । यदि परं 'व्यक्तिरेव से'त्यनन्तरं 'रसादेः प्रतिपत्तये । विभावादिभ्य एषाऽभि-व्यक्तिरर्थसमाश्रये'ति कारिका पठनीयेति युक्तियुक्तोऽभियुक्तानां प्राक्तनानां राजानकरुचकादीनां सिद्धान्तः । एवंविधेषु स्थलेषु प्राचीनटीकानामुपयोगित्वं सुप्रकटम्

चतुर्थ उल्लासः ।

यद्यपि शब्दार्थयोर्निर्णये कृते दोषगुणालङ्काराणां
स्वरूपमभिधानर्थं तथाऽपि धर्मिणि प्रदर्शिते धर्माणां

एवं व्यञ्जकाख्यामधिकां शब्दार्थयोः शक्तिमुपपाद्य तदुपयोगं ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यविभागपराभ्यां चतुर्थपञ्चमोल्लासाभ्यां सूत्रकृद्दर्शितवान् । तत्र केचित्, शब्दार्थनिरूपणार्थमेव वृत्तिविवेकः कृतो न स्वातन्त्र्येण, ततश्च तदनन्तरमेव(१) तद्धर्माणां दोषादीनां निर्णयः सुकरो भवतीति स एव कार्यः, ध्वन्यादिविभागस्तु पूर्वं पश्चाद्वा कार्य, इति मत्यवतिष्ठन्ते । तन्निराकुर्वन्नाह वृत्तकृत्—यद्यपीति–निर्णयविभागव्यवस्थायाम् । धर्मिणीति–न खलु शब्दार्थमात्रधर्मा दोषा एव निरूप्याः, किन्तु

---

(१) वृत्तिविवेकान्तरमिति यावत् । वस्तुतस्तु काल्पनिकमेव सूत्रकारवृत्तिकारयोर्भेदमुररीकृत्यैवं टीकाकृतामाक्षेपस्तत्समाधानप्रयासश्च । यथाचात्र क्रमोल्लङ्घनप्रस्तावो न वरीवर्त्ति तथा प्राचीनतमैः काव्यप्रकाशसङ्केतकारराजानकरुचकैस्तददोषाविति मूलग्रन्थकारिकाव्याख्यानोपक्रमे सप्रपञ्चं दर्शितम् । यदत्र दीपिकायां केचिदित्यादिना सन्दर्भेण केषाञ्चित्काल्पनिकसत्त्वावतां मतोद्घोषणं यथा शब्दार्थविवेकाव्यवहितोत्तरक्षण एव तज्जीवातूनां दोषगुणालङ्काराणां निर्णयः सुघटः इति न तत्र सूत्र-(कारिका)-ग्रन्थाल्लक्षकं किमपि साहायकमासादयाम इत्यलं पल्लवितेन ।

हेयोपादेयता ज्ञायत इति प्रथमं काव्यभेदानाह—

(३९) अविवक्षितवाच्यो यस्तत्र वाच्यं भवेद्ध्वनौ ।
अर्थान्तरं सङ्क्रमितमत्यन्तं वा तिरस्कृतम् ॥२४॥

लक्षणामूलगूढव्यङ्ग्यप्राधान्ये सत्येवाविवक्षितं वाच्यं यत्र स ध्वनौ इत्यनुवादाद्ध्वनिरिति ज्ञेयः ।

काव्याङ्गयरूपतद्विशेषगताः । एते च रसाद्याश्रयेणैव व्यवतिष्ठन्त इति रसादिध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्ये तावन्निरूपणीये । तत्प्रसङ्गेन तत्सजातीयानां वस्तुध्वन्यादीनां कर्कटीकण्टकन्यायेन पूर्वं पश्चाच्चावेष्टनतया तन्निरूपणमिति भावः । हेयोपादेयतेति–दोषाणां हेयतयैव गुणालङ्कृतीनाञ्चोपादेयतयैवात्र निरूपणम् । हेयोपादेयताबीजञ्च काव्यविशेषपरिज्ञान एव सुज्ञानं भवतीत्यर्थः । काव्यपदमत्र तद्विशेषध्वन्यादिपरम् । तद्भेदाः स्वलक्षणलक्षिता विशेषाः । तत्र च लक्षणामूलव्यञ्जकतायाः प्राथमिकतया प्रथमं तन्मूलध्वनिविवेकः(१) । अविवक्षितेत्यादिना वाच्यविभागो ध्वनिविशेषलक्षणद्वयसूचनपरः, अन्यथा ध्वनित्वक्षतेः । अविवक्षितं बाधितस्वरूपं वाच्यं यत्रेति सामान्यलक्षणं सूचितम् ।

---

(१) इयमेवानन्दवर्धनाद्यालङ्कारिकवर्यानुसृता सम्प्रदायसिद्धा व्यवस्था । अभिधामूलस्य बहुविषयतया पश्चान्निर्देश इत्यूचुरेव तत्कारणोपन्यासः । उपरितमस्तु युक्तिबन्धः "एवं लक्षणामूलं व्यञ्जकत्वमुक्तमभिधामूलन्त्वाह" इति द्वितीयोल्लासस्थं मूलग्रन्थमवलम्ब्य प्रादुर्भूत इति सोऽपि यथास्थित एव । (प्रदीपप्रभा) ।

तत्र च वाच्यं क्वचिदनुपयुज्यमानत्वादर्थान्तरे परिणमितम् । यथा—

त्वामस्मि वच्मि विदुषां समवायोऽत्र तिष्ठति ।
आत्मीयां मतिमास्थाय स्थितिमत्र विधेहि तत् ॥२३॥

अत्र वचनाद्युपदेशादिरूपतया परिणमति ।

अनुपयुज्यमानत्वस्वरूपमात्रेणार्थान्तरे(१) विशेषरूपे परिणमितमिति संक्रमितमित्यस्य व्याख्यानं, तन्मयीकृतमित्यर्थः । णिचा काक्वादिसाहाय्यसूचनम् ।

त्वामिति–समवायः समुदायः । तत्र साम्मुख्यादेव प्रतिपाद्ये नियते त्वामित्यस्य तावन्नोपयोगः । एवं वचनादेव कर्त्तरि ज्ञातेऽहमर्थस्यास्मीत्यस्य वच्मीत्यस्य च । आत्मीयामिति मतिमवलम्ब्यावस्थानस्यावश्यम्भावादेव सिद्धेः । तैश्चानुपयोगबाधितैरुपदेश्यत्वाप्तत्वोपदेशाप्रमादावस्थितयस्तद्विशेषा लक्ष्यन्ते । तैश्च लक्षितैस्तदतिशयरूपा एवावश्यवाच्यहिताहितत्वालङ्घनीयाज्ञत्वादरग्राह्यत्वात्यन्तावहितताः प्राधान्येन व्यज्यन्ते । वच्मीत्यत्र लक्षणायाः स्फुटतया तन्मुखतया निर्दिशति–अत्र वचनादिरिति । अनुपपद्यमानतयेति—सर्वथेति शेषः ।

---

(१) स्वरूपमात्रेणेति वृत्तिग्रन्थपूरणम् । परिणमितमिति–एवं काव्यप्रकाशविवेके "अत्र हि वाच्यस्यानुपपत्त्यभावादनुवृत्तिधर्मरूपतयाः लक्ष्यप्रतीतिवेलायां न परित्यागः, किन्तु तत्सहितस्य लक्ष्यस्य प्रतीतिः–अत एवात्र परिणामोक्ति"रिति ।

क्वचिदनुपपद्यमानतयाऽत्यन्तं तिरस्कृतम्। यथा—

उपकृतं बहु तत्र किमुच्यते
सुजनता प्रथिता भवता परम्।
विदधदीदृशमेव सदा सखे!
सुखितमास्स्व ततः शरदां शतम्॥ २४॥

एतदपकारिणं प्रति विपरीतलक्षणया कश्चिद्वक्ति।

(४०) विवक्षितं चान्यपरं वाच्यं यत्रापरस्तु सः।

अन्यपरं व्यङ्ग्यनिष्ठम्। एष च—

(४१) कोऽप्यलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो लक्ष्यव्यङ्ग्यक्रमः परः॥

अलक्ष्येति—न खलु विभावानुभावव्यभिचारिण

अतएवात्यन्ततिरस्कृतं, नतु तद्गन्धोऽप्युपपद्यत इत्यर्थः। उपकृतमिति—अत्र वक्त्रादिवैशिष्ट्यान्मुख्यार्थबाधः, लक्षणयाऽपकाराद्यतिशयश्च गूढो व्यङ्ग्यः। विवक्षितमिति—अबाधितत्वेनेत्यर्थः। अन्यपरतयैव विवक्षितं, न तु गुणीभूतव्यङ्ग्यमाक्षिप्य विश्रान्तमित्यर्थः। अन्यपरमित्यस्य व्याख्यानं व्यङ्ग्यनिष्ठं सर्वात्मना तत्प्रवणमित्यर्थः। अलक्ष्यः क्रमः प्रतीतिपौर्वापर्यं यत्र, तदलक्ष्यक्रमं तथाभूतं व्यङ्ग्यं यत्रेति विग्रहः। एवमुत्तरत्र।

यद्यपि लक्षणामूलेऽप्यस्ति लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यता तथापि तस्य तद्व्यभिचार एवेति नोपन्यासः, तत्र च लक्ष्यपदार्थपर्यालोचनयैव लक्षणं लभ्यत इति न पृथङ् निर्देशः(१)। न खल्विति—

---

(१) एतच्च सर्वमापाततो विवेककृन्मन्तव्यमनुसृत्य।

एव रसो,ऽपि तु रसस्तैरित्यस्ति क्रमः; स तु लाघवान्न लक्ष्यते। तत्र—

(४२) रसभावतदाभासभावशान्त्यादिरक्रमः।
भिन्नो रसाद्यलङ्कारादलङ्कार्यतया स्थितः॥२६॥

तन्मात्रस्य रसत्वे सहृदयासहृदयव्यवस्थाविरहप्रसङ्गादिति भावः। तैराविष्क्रियत इति शेषः। ते च प्रतीयमाना एव रसमाविर्भावयन्ति, अन्यथाऽतिप्रसङ्गादित्याह—इतीति—अतो हेतोरस्ति क्रमस्तत्प्रतीत्योः, स तु न लक्ष्यते। वस्तुसामान्येन(१) (सामग्र्येण) प्रतीत्यन्तरालकालस्याम्बुजपत्रसहस्रव्यतिभेदवदति सूक्ष्मत्वादिति शेषः। अत्र च रसवति काव्ये वस्त्वलङ्कारव्यङ्ग्ययोरपि न प्रतीतिविलम्बो झटित्यास्वादपर्यन्तगमनात्। वस्तुतस्तु नीरसे प्रतीतिविलम्बात्तस्साजात्येन लक्ष्यक्रमव्यवहार इति बोद्धव्यम्(२)। तत्र (तत्रेति–) तयोर्मध्ये अलक्ष्यक्रमस्य रसादिरीदृशस्वरूपव्यवस्थाहेतुरित्यर्थः। तदाभासेति–तत्पदेन रसभावयोरनुकर्षः। अक्रम इति—नञ् ईषदर्थेऽज्ञेयतापरम्।

---

(१) साकल्येनेति 'क' पुस्तकेऽशुद्धः पाठः।

(२) आचार्य्याभिनवगुप्तप्रभृतीनां सिद्धान्तमुपजीव्यैवमुक्तिः। अखण्डबुद्धिवेद्यस्यानन्दमयस्य रसस्य कथं खण्डबुद्धिनिर्ग्राह्यैः पृथक् पृथगुलपभ्यमानैर्वस्त्वलङ्कारध्वनिव्यवस्थासंस्थापितैः साजात्यमित्यन्वर्थैवोक्तिः। परं शब्दचित्रार्थचित्रप्रभृतीनां नीरसानां संलक्ष्यक्रम वस्त्वलंकृतिध्वनिभेदैः सह साजात्यं ध्वनिप्रस्थानपरमाचार्याणां तन्निबन्धकृताञ्च बहूनां न स्वरस इत्यतिरोहितमेतत् प्रेक्षावताम्।

आदिग्रहणाद्भावोदय-भावसन्धि—भावशबल-त्वानि। प्रधानतया यत्र स्थितो रसादिस्तत्रालङ्कार्यो यथोदाहरिष्यते। अन्यत्र तु प्रधाने वाक्यार्थे यत्राङ्ग-

---

रसाद्यलङ्कारादिति–रसादिश्चासावलङ्कारश्चेति(१) कर्मधारयः। अलङ्कार्यतया स्थित इति भिन्नत्वे हेतुः। आदिग्रहणाद्भावशावल्या-दिरिति। तत्रेति–प्रधानतया वाच्यताऽऽदिराहित्येनालङ्कार्यः। अलङ्कारादिकृतपरिपोषमात्रत्वेनालङ्कारव्यपदेशो योग्यः। न चैतद्वाङ्मात्रमित्याह–तथोदाहरिष्यत उदाहरणदर्शनेन विविक्तः करिष्यत इत्यर्थः। वाक्यार्थे रसाद्यन्तररूपे वस्तुमात्ररूपे वा। अङ्ग-भूतः शोभाविशेषकः। आदिरिति वाक्यार्थादिसङ्ग्रहः कार्यः

---

(१) अत्र वृत्तिग्रन्थेऽलङ्कारपदं पारिभाषिकमनुप्रासोपमादिपरं, न पुनः 'सौन्दर्य्यमलङ्कारः' इति वामनकृतनिर्देशेन सौन्दर्य्यसामान्येना-नुगतार्थं यत्किञ्चिदिति वृत्तिग्रन्थत एव स्फुटं प्रतीयते। न च दशमो-ल्लासे रसवत्प्रेयऊर्ज्जस्विसमाहितादीनामनुद्देशस्तद्व्याख्यानकल्पे प्रति-कूल इति मन्तव्यम्। सुविदितमेवैतद्यदलङ्कारोल्लासस्योत्तरार्द्धमपरेणा-पूरि। अलङ्कारमाहात्म्यवादिनां भामहोद्भटप्रभृतीनामनुसारिणस्तस्य 'प्रधानेऽन्यत्र वाक्यार्थे यत्राङ्गन्तु रसादयः। काव्ये तस्मिन्नलङ्कारो रसा-दिरिति मे मतिः' रिति स्पष्टनिर्दिष्टध्वनिप्रस्थानसिद्धान्तेऽनादरवन्त,स्त-दन्तस्यानिबन्धनस्य सुशककल्पनत्वात्। एवं सर्वेऽपि प्राचीनाष्टीका-कृतो रुचकश्रीधरश्रीविद्याचक्रवर्तिप्रभृतयः। उदाहरिष्यत इत्य-स्य पृथगलङ्कारतया विवेचयिष्यत इति सम्प्रदायप्रकाशिन्यां शेषो-क्ताचार्याणां विवृतिस्त्वत्र प्रमाणम्।

भूतो रसादिस्तत्र गुणीभूतव्यङ्ग्ये रसवत्-प्रेय-ऊर्जस्वि-समाहिताद्योऽलङ्काराः । ते च गुणीभूतव्यङ्ग्याभिधान उदाहरिष्यन्ते ।

---

(१) । गुणीभूतव्यङ्ग्य इति-तैरुपाधिभिर्ध्वनिव्यवहारनिरासः, नतु तत्सद्भावे ध्वनिव्यतिरेकनियमः, प्रधानभूतरसाद्यपेक्षयाऽसम्भाव्यत्वात् । रसवदिति—अलङ्कारस्यालङ्कारिपारतन्त्र्यध्वननया काव्यविशेषणपदेन तदभिधानम्(२) । एवमुत्तरत्रापि । भावस्यालङ्कारत्वेन प्रेयः प्रियतरं काव्यम् । [अत्र रसवति काव्ये वाच्यव्यङ्ग्ययोरपि न प्रतीतिविलम्बो, झटित्यास्वादपर्यन्तगमनात् ; किन्तु नीरसप्रतीतिविलम्बात्तत्साजात्येन लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यव्यवहार इति बोध्यम्(३)]।ऊर्जस्वि-रसाभास-भावाभासा·

---

(१) रसादिरित्यत्र 'आदि' पदेन भावरसाभासभावाभासभावोदयभावसन्धिभावशबलत्वानां ग्रहणमिति प्रायः सर्व एव विवरणकाराः। यदि कथञ्चिदपि चण्डीदाससम्मतोऽर्थः स्वीक्रियेत तथाऽप्यत्र वृत्तिग्रन्थे तदर्थेऽन्वयो न सूपपाद इति प्रतीयते ।

(२) रसवत्पदनिरुक्तविमर्शनद्वारा रसवतोऽलङ्कारतां निराकर्त्तुकामेन कुन्तकेन स्वग्रन्थे रसो विद्यते यत्रेति तस्य काव्यविशेषणत्वमुट्टङ्कितम् । रुचककृतेऽलङ्कारसर्वस्वे रसो विद्यते (यत्र निबन्धे) यत्र निबन्धने व्यापारात्मनि तद्रसवदिति निरुक्तिर्दर्शिता । तत्र जयरथसमुद्रबन्धयोष्टीकाकृतोर्विवृती आलोकनीये ।

(३) अयमंशो क्षिप्तपक्षिप्त इति प्राचीनाद् ग्रन्थादेवावसीयते (९२ पृः) । अत्रायं निरवकाशो वर्जनीयश्च । आदर्शभूतमूलपुस्तके सङ्कलयित्रा प्रमादेनैक एव सन्दर्भो द्विर्गृहीतः स्यात् ।

तत्र रसस्वरूपमाह—

(४३) कारणान्यथ कार्याणि सहकारीणि यानि च ।
रत्यादेः स्थायिनो लोके तानि चेन्नाट्यकाव्ययोः ॥
विभावा अनुभावास्तत्(१) कथ्यन्ते व्यभिचारिणः ।

लङ्कृत्यनुप्राणितत्वेन चमत्कृतिविधाधानक्षममूर्जस्वि, भाव-प्रशमालङ्कृतिसाचिव्येन सम्यगाहितं भवति चमत्करणमनेनेति समाहितम्, आदिपदेन भावोदयनामालङ्कृतिपरिग्रहः । गुणीभूतव्यङ्ग्यं काव्यमभिधीयते विशेषलक्षणार्थमावध्यतेऽत्रेति गुणीभूतव्यङ्ग्याभिधानः पञ्चमोल्लासः ।

तत्रासंलक्ष्यक्रमे ध्वनौ प्रसक्ततयेति शेषः । स्वमान्तरं रूपं नतु रूढिकल्पितमिति भावः । कारणानीति—अथशब्दश्चार्थः कार्यानीत्यत्र योज्यः । यानीति कारणानीत्यादिभिः तानीति च विभावा इत्यादिभिः प्रत्येकमन्वीयते । लोके रामादिगतस्य स्थायिनोऽन्तरा भावोत्पत्तावप्यनवच्छिन्नवासनस्य यानि कारणान्यालम्बनानि सीताऽऽदीनि, उद्दीपनानि चोद्यानादीनि, तानि चेन्नाट्यकाव्ययोरभिनयशब्दविशेषाभ्यामुपनीयन्ते तत्तदा भावुकगतरसवासनान्तर्लीना रत्यादयो विभाव्यन्ते आस्वादाङ्कुर-

---

(१) 'अनुभावाश्चे'ति क्वाचित्कः पाठः । उपरिधृतपाठे 'तदि'त्यस्य तदेत्यर्थकस्य 'चेदि'त्यनेन पूर्वप्रघट्टकस्थितेन सम्बन्धः ।

व्यक्तः स तैर्विभावाद्यैः स्थायी भावो रसः स्मृतः॥

प्रादुष्करणयोग्याः क्रियन्ते एभिरिति विभावाः कथ्यन्ते (१)। एवं कार्याण्यालिङ्गनादीन्यनुभावयन्ति परिपोषयन्तीत्यनुभावाः। सहकारीणि हर्षादीनि निजनिजविभावानुभावरसमुखेन दर्शितानि सन्ति विशेषेणाभिमुख्येनाचरन्तीति व्यभिचारिणः। किमतो यद्येवमित्याह–व्यक्त इति। तैः कारणादिभिर्विभावाद्यैर्विभावादिव्यपदेशानुगुणामवस्थामापन्नैर्व्यक्तः प्रादुष्कृतः स्थायी प्रत्यभिज्ञायमानपूर्वरूपानुगमो रत्यादिर्भावो भाव्यते वास्यत इति वासनाऽऽत्मतया सहृदयहृदयलीनो रसः स्मृतो ध्वनिकारमतानुसारिभिराम्नातः। व्यक्तो व्यक्तीकृत एव रसो, न तु रसः सन्व्यज्यत इति वदता रसस्य व्यक्तिरूपत्वाभिमतप्रतीतिशरीरानन्यत्वं सूचितम्। तदुक्तं श्रीमल्लोचनकारपादैः–रसाः प्रतीयन्त इति त्वोदनं पचतीतिवद्व्यवहार(२) इति। यद्य-

(१) तथा च भारतीये नाट्यशास्त्रे "विभाव इति कस्मादुच्यते? विभावो विज्ञानार्थः। विभाव्यन्तेऽनेन वागङ्गसत्त्वाभिनया इत्यतो विभावा इति"। "अथानुभाव इति कस्मादुच्यते? यदयमनुभावयति वागङ्गसत्त्वकृतमभिनयमिति"। वस्तुतस्त्वेतदुपलक्षणमात्रं, दृश्येतरकाव्येष्वपि तथा प्रसङ्गात्। सर्वसाधारणीकृतासाधारणरसपदार्थनिष्पत्तिसामग्रीयं खण्डशो वितत्य दर्शितेति निरपह्नवेयं शैली।

(२) ध्वन्यालोकलोचने (काव्यमाला ६९ पृः)। एतदनुषङ्गी लोचनग्रन्थः "प्रतीतिरेव विशिष्टा रसने"त्यादिः "अभिव्यज्यन्ते रसाः प्रतीत्यैव च रस्यन्त इती"त्यन्तो जिज्ञासुभिराकलनीयः।

उक्तं हि भरतेन—"विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्ति"रिति। एतद्विवृण्वते—विभावैर्ललनोद्यानादिभिरालम्बनोद्दीपनकारणैः रत्यादिको भावो जनितः, अनुभावैः कटाक्षभुजाक्षेपप्रभृतिभिः कार्यैः

प्यखण्डः काव्यार्थ इति नीत्या विभावनादिसम्भिन्नानुविद्धाङ्गरत्याद्यंशकर्बुरितस्वप्रकाशानन्दचमत्कार एव रसस्तथापि लौकिकदशाप्रसिद्धप्राधान्यप्रत्यभिज्ञानमाश्रित्य स्थायी रत्यादी रस इत्युक्तम्(१)।

अस्यार्थस्य साम्प्रदायिकतामाह—उक्तं हीति—भरतेन तत्कृतशास्त्रे विभावानुभावव्यभिचारिणां योगात्परस्परसाचिव्यलक्षणाद्रसनं रसस्तस्य निष्पत्तिः स्वत एवाविर्भावः । सात्त्विकानां तु स्तम्भादीनामनुभावतया तद्धेतूनाञ्च मुख्यतः सात्त्विकादिपदवाच्यानां सत्त्वाविर्भावविशेषाणां स्तम्भादितत्कार्योदयप्राचुर्यदर्शनेन तथैवाङ्गीकार्याणां व्यभिचारितयाऽपृथग्गणनम् । सम्प्रति स्वसिद्धान्तव्यवस्थां दर्शयितुमस्य ......भारतीयसूत्रस्याचार्यदेशीयदर्शितव्याख्यानतुच्छता-

---

(१) "रसावस्थः परं भावः स्थायितां प्रतिपद्यत"इति दशरूपककृत्कारिका "विभावानुभावसात्त्विकव्यभिचारिभावैरुपनीयमानः परिपूर्णस्थायिभावो रस्यमानो रस" इति रसतरङ्गिणीविवृतिश्चैतदेव लौकिकदशाप्रत्यभिज्ञानमुपजीव्य सिद्धे। "परमार्थतस्त्वखण्ड एवायं वेदान्तप्रसिद्धब्रह्मतत्त्वद्वेदितव्य" इति टीकाकृत्स्वरसं एव तत्त्वम् ।

प्रतीतियोग्यः कृतः, व्यभिचारिभिर्निर्वेदादिभिः सहकारिभिरुपचितो, मुख्यया वृत्त्या रामादावनुकार्ये तद्रूपताऽनुसंधानान्नर्तकेऽपि प्रतीयमानो रस इति भट्ट-लोल्लटप्रभृतयः ।

प्रकटनपूर्वकसम्प्रदायव्याख्यानमकर्षणायोपक्रमते–एतदिति । आ-लम्ब्यन्ते विषयीक्रियन्त इत्यालम्बनानि ललनाऽऽदयः, उद्दीपय-न्त्युद्बोधयन्तीत्युद्दीपनान्युद्यानादयस्तानि चोभयानि स्वरूपो-द्बोधयोः कारणानि । आलम्बनोद्दीपनानि च तानि कारणानि चेति कर्मधारयः । उपचित इति सञ्चारिभिरन्तराऽन्तरोत्पन्नैर्हि रत्यादि विच्छिद्यते । किन्तर्हि गूढैर्गाढीक्रियते । नर्तक इत्युप-लक्षणं, काव्यपाठकेऽपि ज्ञेयम् (१) । प्रभृतय इति तत्समान-शीलपरिग्रहः । अत्र रामादिगतरत्यादिरेव रसः, तद्विषयप्रेक्षक-प्रतीतिर्वा, नटादिगततया प्रेक्षकाणां रत्यादिसम्भावनं वा ? तत्र सर्वत्र रस इति नाममात्रमेव, न तु रस्यमानताप्राणत्वमित्युप-क्षीणोऽयं पक्षः(२) ।

---

(१) "दशरूपकस्यैव हीदं सर्वं विलसितं यद्रुत कथाऽऽख्या-यिके महाकाव्य"मिति काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तौ वामनः । वासनावतः सहृदयस्य नाट्यप्रेक्षकस्थानीयत्वोपपत्तिर्निरूढा । एकत्र वागङ्गाद्यभि-नयसंवलितसहायसाध्यत्वमन्यत्र सत्कविवचनगोचरतागुम्फितत्व-मिति तु पर्यवसाने न महान्भेदः । एवमप्यभियुक्तोक्तिः 'काव्ये-ऽपि नाट्यायमाने स(रस) एव काव्यार्थः' इदमेव लक्ष्यं कक्षीकरोति ।

(२) उत्पत्तिवादिनां रसस्य स्वप्रकाशानन्दचिन्मयत्वमनादि-

रांम एवायम्, अयमेव राम इति, न रामोऽय-,
मित्यौत्तरकालिके बाधे,रामोऽयमिति, रामः स्याद्वा न
वाऽयमिति, रामसदृशोऽय,मिति च सम्यङ्मिथ्या-
संशय-सादृश्यप्रतीतिभ्यो विलक्षणया चित्रतुरगादि-
न्यायेन रामोऽयमिति प्रतिपत्त्या ग्राह्ये नटे—

सेयं ममाङ्गेषु सुधारसच्छटा
सुपूरकर्पूरशलाकिका दृशोः ।

राम एवायमिति रामत्वस्यायोगव्यवच्छेदः । अयमेव राम इत्यन्ययोगव्यवच्छेदः । उभयरूपा चेयं प्रतीतिरप्यसम्यग्-विषयाऽबाधस्थले, औत्तरकालिके बाधे सत्यपदार्थविषया । रामोऽयमिति प्रतीतिर्मिथ्या । रामः स्यान्नवेति संशयः । राम-सदृशोऽयमिति सादृश्यप्रतीतिः । एतद्विपरीततया बालादीनां यथा तुरगचित्रे तुरगप्रतीतिस्तथा रामोऽयमिति वस्तुपरि-च्छेदपर्यवसानशून्या या प्रतीतिस्तया ग्राह्ये चक्षुर्विषयीकृते(१)-ऽभिनयकर्त्तरि । कारणादिभिः कृत्रिमैरपि तथा कृत्रिमतयाऽनभि-मन्यमानैरिति दूरेण सम्बन्धः ।

कुतः पुनः कृत्रिमतयाऽपि कारणादीनां नटे सम्भव-इत्याह—सेयमिति । एतत्पद्यद्वयं सामर्थ्यावसेयानुभाव-

---

वासनोपनतरस्यादितादात्म्यमयवपुःसतत्त्वं रसस्यानुभवसिद्धमपलप-तामियं गजनिमीलिकैव ।

(१) 'शून्याया रत्युर्विषयीकृते' इत्यशुद्धः पाठः 'क' पुस्तके ।

मनोरथश्रीर्मनसः शरीरिणी
प्राणेश्वरी लोचनगोचरं गता ॥ २५ ॥

दैवादहमथ तया चपलायतनेत्रया वियुक्तश्च ।
अविरलविलोलजलदः कालः समुपागतश्चायम् ॥२६॥

इत्यादिकाव्यानुसन्धानबलाच्छिक्षाऽभ्यासप्र(१)-वर्त्तितस्वकार्यप्रकटनेन च नटेनैव प्रकाशितैः कारण-कार्यसहकारिभिः कृत्रिमैरपि तथाऽनभिमन्यमानैर्वि-भावादिशब्दव्यपदेश्यैः संयोगात् गम्यगमकभावरूपा-दनुमीयमानोऽपि वस्तुसौन्दर्यबलाद्रसनीयत्वेनान्यानु-मीयमानविलक्षणः स्थायित्वेन सम्भाव्यमानो रत्या-

---

सञ्चारिविशेषं यथाक्रममालम्बनोद्दीपनाभिधायकं सम्भोग विप्रलम्भरूपभेदद्वयप्रकटकं वा । इत्यादीनां काव्यानां यदनुसन्धानं कविविवक्षितानुकार्यगतविशेषस्य काक्का-दिना साक्षादिव करणं तद्बलात् । शिक्षा परम्परोपदेशः । अभ्या-सः पौनःपुन्येन प्रवृत्तिरुत्कर्षाधानहेतुः । ताभ्यां प्रवर्त्तितं यत्स्वकार्यं प्रयत्नविशेषनिर्वाह्यं सात्त्विकसजातीयमश्रुरोमाञ्चादि, तत्प्रकटनप्रकाशितैः सम्भाव्यतामुपनीतैः । गम्यगमकभावेति—गम्यं रत्यादि, गमकमनुमापकं कार्यकारणादि । अनुमीयमानो रामा-दितादात्म्यप्रतीयमानतयेति शेषः । रसनीयत्वेन स्पृहणीयत्वेन । स्थायित्वेन कालान्तरेऽप्यपरिच्छेदित्वेन दार्ढ्यदर्शनादिति भावः ।

---

(१) 'निर्वर्त्तिते'ति प्रायिकः पाठः । 'प्रवर्त्तिते'ति श्रीधरचण्डी-दासश्रीविद्याचक्रवर्तिप्रभृतिभिष्टीकाकृद्भिर्धृतः पाठः ।

दिर्भावस्तत्रासन्नपि सामाजिकानां वासनया चर्व्य-माणो रस इति श्रीशङ्कुकः ।

रसादिरिति—भाव इत्यस्य विवरणम् । तत्र न केवलं नटे(१) काव्यपाठके-(ऽपि) असन्नपि(२) सामाजिकानां प्रेक्षकाणां वासनया तन्मयीभावाधायिन्या धिया चर्व्यमाणः पुनः पुनरनुसन्धीयमानो रस इति श्रीशङ्कुकनामा कश्चिदभियुक्तः(३)। अत्रापि भावकैर्नटादिगततयाऽनुमीयमानो रत्यादी रसः, भावक-गतं तदनुमानं वा ? आद्ये सामाजिकचमत्काराभावप्रसङ्गः, तेषामनुमानाभासमात्रोत्पत्तेः । तदनन्तरं सुखोत्पत्तिरिति चेत्, किमनेनाभिमतं भवतः ? किं कार्यं सुखं रसो, रसेन वा सुखं क्रियते ? तत्राद्यो दूषयिष्यते, द्वितीये तु कोऽयं रसो यस्य कार्यं सुखमिति प्रश्नानिष्कृतिः । भावकगतानुमानमात्रेऽ-प्ययं दोषः, सुखादितादात्म्याङ्गीकारे तु साक्षात्काररूपस्वप्रकाशा-नन्दस्य रस्यमानताऽनुभवेनास्माकीं सिद्धान्तकक्ष्यामधिशय्य

---

(१) 'तत्र नटे' इति मूलपुस्तके पाठः ।

(२) 'पाठकासन्नपी'त्ययथासंश्लिष्टः 'क' पाठः ।

(३) अनुमितिवादिनां श्रीशङ्कुकप्रभृतीनां मतं सप्रपञ्चमावि-ष्कृतं खण्डितं च श्रीमदभिनवगुप्तपादैर्ध्वन्यालोकलोचनेऽभिनव-भारत्यां च । मतस्यास्य दृश्यकाव्यप्रसङ्ग एव स्फुट उपयोगः । अस्मिन्नपि मते चर्वणैकप्राणस्य रसस्य स्वगतत्वं स्वात्ममात्रवि-श्रान्तत्वमलौकिकचमत्कारसारत्वञ्चापहस्तितमित्यमनोज्ञमेतत् ।

न ताटस्थ्येन, नात्मगतत्वेन रसः प्रतीयते, नोत्पद्यते, नाभिव्यज्यते, अपि तु काव्ये नाट्ये चाभिधातो

दिव्यं वर्षसहस्रं प्रमोदनिद्रामुपेयाः(१) ।

ताटस्थ्येनेति(२)–उदासीनत्वेन, रसनीयत्वाभावप्रसङ्गात् । नात्मगतत्वेन प्रतीयते पूर्वसिद्धत्वाभावात्, वर्त्तमानस्य साक्षात्कारविरहाच्च । नोत्पद्यते–सीताऽऽदिविषयत्वेन रत्युत्पत्तौ पातकित्वापातात्, स्वकान्तविषयत्वेन तदनुसन्धानापत्तेः, रत्यादिषु भावप्रसङ्गाच्च(३) । नाभिव्यज्यते,ऽभिव्यक्तेर्ज्ञानविषयत्वेन

---

(१) साहित्यदर्पणकृता विश्वनाथकविराजेन सन्दर्भस्यास्य "यद्यपि रसानन्यतये"त्यादेरित ऊर्द्ध्वं प्रक्रंस्यमानस्य स्वग्रन्थे "सुखादितादात्म्याङ्गीकारे चे"त्यादेश्च (६५ पृः) एकत्रोद्धारः कृतो रसस्य स्वप्रकाशत्वमखण्डत्वञ्च प्रतिष्ठापयितुम् । टीकाकृत्त्विहाभिनवगुप्तप्रभृतीनां मतमनुवादेन द्रढीकरोति । परम् आस्वादजीवातोः पदसन्दर्भस्यास्वादनिष्पत्तिक्रियायां तेन महती आस्था स्थापितेति गड्डलिकाप्रवाहपतितेभ्योऽस्य स्फुटं वैलक्षण्यम् ।

(२) एवमादर्शपुस्तके । 'न ताटस्थ्येने'ति मूलानुगतः पाठः स्यात् । लोल्लट–शङ्कुक–भट्टनायकानां मतानि किं सारत उत स्वरूपतः सामग्र्येण तत्कृतनाट्यशास्त्रविवरणेभ्यो निष्कृतानीति द्रढतया वक्तुमिदानीं न पार्यते । परमभिनवभारत्यां ध्वन्यालोकलोचने च सङ्कलितसारे तत्तन्मतोद्धारेऽयमेव प्रायः पन्था वक्तव्यविषयोपस्थापने प्रमाणसिद्धः क्रमश्चेति प्रक्रान्तादवसीयते ।

(३) टीकाग्रन्थोऽत्र नातिस्फुटः । 'स्वगतत्वेन तथाभावेन रसस्य भावनीयत्व'मिति विवेकमन्तव्यादत्र टीकायां भावपदेन "रति-

द्वितीयेन विभावादिसाधारणीकरणात्मना भावकत्व-

तद्दूषणग्रस्तत्वात्। काव्ये नाट्ये च कृतास्पदेन भावकत्व-
व्यापारेण भाव्यमानः सकलसामाजिकगततया सम्भाव्यमानः।
कोऽयं भावकत्वव्यापार इत्याह—अभिधातो द्वितीयेन साधारणी-
करणात्मना। अभिधेति भट्टादिप्रसिद्धवृत्त्युपलक्षणम्(१)। तदति-
रिक्तेन समुद्रलङ्घनोत्साहशालिहनुमदादिवर्णनीये कवित्व-

देवादिविषये"त्यादिरर्वाग् लक्षित उद्दिष्टः स्यादित्यनुमीयते। एवं
विवेके—'भट्टनायकदर्शने तु रसस्योत्पत्तिप्रतीत्यभिव्यक्तिपक्षा-
न्दूषयित्वा भोगपक्षः प्रतिष्ठापितः। तत्रोत्पत्तिवादिना लोल्लटेन
विभावैरेवोत्पत्तिरङ्गीकृता, अनुभावव्यभिचारिणोः प्रत्यायकत्वेन
पोषकत्वेन चाभ्युपगतत्वात्।......प्रतीतिस्त्वनुमानरूपा श्रीशङ्कुके-
नाङ्गीकृता। अभिव्यक्तिः पुनर्विद्यमानस्यैव स्थायिनो ध्वनिवादिना-
ऽभ्युपगता। तत्र त्रयाणामपि पक्षाणां साधारणमिदं दूषणम्। स्व-
गतत्वेन तथाभावेन रसस्य भावनीयत्वम्, परगतत्वेन ताटस्थ्याद्रस-
नीयत्वाभाव एवे'त्यादिः। तथा माणिक्यचन्द्रोऽपि 'किञ्चोत्पत्ति-
पक्षे सीताऽऽदिषु कामित्वं स्यात्। करुणस्योत्पादाद्दुःखितत्वञ्चे'त्यादि
वदन् सम्प्रदायप्रवर्तयितुरभिनवगुप्तस्यैव मतमनुवदति।

(१) तेन अभिधात इत्यनेन लक्षणात इत्यपि बोध्यमिति टीका-
कृत्सम्प्रदायः। 'सोऽयमिषोरिव दीर्घदीर्घतरोऽभिधाव्यापार' इति
स्वयं वदता भट्टनायकेनाप्यभिधापुच्छभूताया लक्षणाया मीमांसा-
ऽऽदिदर्शनस्वीकृतसामर्थ्याया उद्देशो विहितः। अभिधाविलक्षणैव
रसप्रतीतिरिति तत्पक्षो निष्कलङ्कः। अत्र लोचनग्रन्थः "काव्यात्मनः
शब्दस्य त्र्यंशताप्रसङ्गात्। तत्राभिधायकत्वं वाच्यविषयं, भावकत्वं
रसादिविषयं, भोक्तृत्वं सहृदयविषयमिति त्रयोऽंशभूता व्यापाराः"।

व्यापारेण भाव्यमानः स्थायी सत्त्वोद्रेकप्रकाशानन्दमयसंविद्विश्रान्तिसतत्त्वेन भोगेन भुज्यत इति भट्टभावकानां भेदानुव्यवसायरूपेणेत्यर्थः। स्थायी रामादौ स्थिरः। भोगेन भुज्यते विषयीक्रियते । कोऽयं भोग इत्याह–सत्त्वेति । सत्त्वस्योद्रेको रजस्तमसी अभिभूयाविर्भावस्तस्मात्प्रकाशः स्पष्टतरो य आनन्दस्तन्मयी तदेकरूपा या संवित्तत्र विश्रान्तिः पूर्वापरानुसन्धानादिबाह्यप्रमेयव्यासङ्गाभावः, स एव सतत्त्वं स्वरूपं यस्य तेन । विश्रान्तिगतत्वेनेति पाठे विश्रान्तिं गतः प्राप्तो विश्रान्तिगतः प्रमाता तस्य भावो धर्मो विश्रान्तिगतत्वं(१) तेनेति भट्टनायको ध्वनिदर्शनविद्वेषी मन्यते । अत्र किंगतो रत्यादिः साधारण्याभिमानविषयो भोग्यतामापद्यते ? न तावदनुकार्यानुकर्तृगतः, असन्निहितस्य भोगविषयताऽनुपपत्तेः, साधारण्यबलादेव भावके सन्निहित इति चेत्, तथापि वास्तवताविरहेण तद्बुद्धेरप्रमात्वापातः। कुरु च तत्र प्रामाण्यमनियतम्(२)। किञ्च साधारण्येन प्रतीतस्य साधारणघटादिवदरस्यमानत्वमेव । अतएव 'साधारणत्वाकारोऽपि तत्र नोन्मिषति स्फुट'मित्यवोचं ध्वनिसिद्धान्तसंग्रहे(३)। किञ्च भोगविषय एव भोग्यः, न च

(१) न्यायपञ्चाननोपाधिको जयरामोऽप्येतदेव पाठद्वयमुद्धरति स्वटीकायाम्। अभिनवभारत्यां बरोदामुद्रितायां 'संविद्विश्रान्तिविलक्षणेन परब्रह्मास्वादसविधेन भोगेन भुज्यत' इति पाठः।

(२) अत्र पाठो न सम्यङ् इति प्रतिभाति ।

(३) इतः सिद्धान्तसंग्रहग्रन्थः कारिकावृत्त्यवयवद्वयसमन्वितो निबन्धग्रन्थ एवेत्यनुमीयते ।

नायकः ।

रसस्तथा, तस्य तद्बाह्यसिद्धत्वाभावादिति प्रतीतिपक्षोक्तदोषः । कथं तर्हि व्यञ्जनपक्षेऽपि निस्तार इति चेत्, सत्यं, प्रकाशप्रादुष्कृतकल्पनामात्रेणैव रसादिप्रतीतौ न व्यञ्जनाऽभिधानमङ्गीक्रियते । वस्तुतस्तु विलक्षण एवायं व्यापारः, अतएव रसनास्वादनचर्वणादयो विलक्षणव्यपदेशाः । व्यञ्जकता तु पृथक्सिद्ध एवार्थे भवति । यथोक्तं प्राचीनैः—

स्वज्ञानेनान्यधीहेतुः सिद्धेऽर्थे व्यञ्जको मतः ।
यथा दीपोऽन्यथाभावे को विशेषोऽस्य कारकात् ॥ इति(१)॥

न च वाच्यं, मत्पक्षेऽपि दीयतामियमेव प्रसारिणी दृष्टिः, भोगैकार्थस्यैव हि रसे भोज्यत्वमुपचरितमस्तीति । एवं तर्हि नामान्तरमेव भोगो रसनं व्यञ्जनञ्च, इत्यस्मानेव सर्वात्मना शरणं गतोऽसि । ततश्च निवर्त्यतामस्माकं सर्वेषामुपजीव्येभ्यः सकलरसाचार्यचक्रवर्त्तिभ्यो ध्वनिकारपादेभ्यः पूर्वमहिता रोषकषायविषमा दृष्टिः, अङ्गीकुरु च सहृदयहृदयचिरनिद्राणानादि-

---

(१) इयं प्राचीनानां कारिका व्यक्तिविवेके, रुचककृते काव्यप्रकाशसङ्केते, विश्वनाथकृते साहित्यदर्पणे चोद्धृता । शान्तरक्षितकृते तत्त्वसंग्रहे (कारिका २१७०, २२६६, २६०३) प्रभाचन्द्रकृते प्रमेयकमलमार्त्तण्डे (३० क । ३० ख पृ:) घटप्रदीपन्यायमयोऽयं नयः समुद्दिष्टः । एवमभिनवगुप्तपादा आहुः "रस्यतैकप्राणो ह्यसौ, न प्रमेयादिस्वभावः । सा च रसना न कारकव्यापारः । स्वयन्तु नाप्रामाणिकी, स्वसंवेदनसिद्धत्वात् । रसना च बोधरूपैव किन्तु बोधान्तरेभ्यो लौकिकेभ्यो विलक्षणा, उपायानां विभावानां लौकिकवैलक्षण्या"दिति ।

वासनाऽन्तर्लीनस्यैव रत्यादे रसत्वेन स्फुरणम् इति विश्रान्तो विवादः(१)। एषाञ्च पक्षाणामुत्तरोत्तरबलीयस्तया नासङ्गतः क्रमोपन्यासः, पूर्वेषां निराकार्यत्वञ्च, 'व्यक्तः स तै'रित्यादि सूत्रयता सूत्रकृता ध्वनिदर्शनरहस्याविष्कर्त्तारि च श्रीमदाचार्याभिनवगुप्तपादा इति गुरुगौरवं दर्शयता च वृत्तिकृता सूत्रितं

---

(१) अभिनवभारत्यां भट्टनायकमतस्येत्थं विमर्शः साधितः—'प्रतीत्यादिव्यतिरिक्तश्च संसारे को भोग इति न विद्मः । रसनेति चेत्, साऽपि प्रतिपत्तिरेव, केवलमुपायवैलक्षण्यान्नामान्तरं प्रतिपद्यतां, दर्शनानुमितिश्रुत्युपमितिप्रतिभानादिनामान्तरवत् । निष्पादनाभिव्यक्ति(पक्ष)द्वयानभ्युपगमे च नित्यो वाऽसन्वा रस इति तृतीया गतिः स्यात् । न चाप्रतीतं वस्त्वस्ति व्यवहारे योग्यम् । अथोच्यते, प्रतीतिरस्य भोगीकरणं, तच्च रत्यादिस्वरूपम् । तदस्तु, तथापि न तावन्मात्रम् । सत्त्वादिगुणानां चाङ्गाङ्गिवैचित्र्यमनन्तं कल्प्यमिति का त्रित्वेनेयत्ता ?......यत् "काव्येन भाव्यन्ते रसा" इत्युच्यते तत्र विभावादिजनितचर्वणाऽऽत्मकास्वादरूपप्रत्ययगोचरताऽऽपा(द)नमेव यदि भावनं तदभ्युपगम्यत एवे"ति । वस्तुतस्तु "आस्वादनात्मानुभवो रसः काव्यार्थ उच्यते" इति वदता भट्टनायकेन "काव्यार्थो रस" इति स्वीकुर्वतोऽभिनवगुप्तस्य न महान्मतभेदः । परं भट्टनायकेन 'काव्ये व्यापारस्य प्राधान्यं प्रतिपादितं, ध्वनिकारादिसरणिमनुसरताऽभिनवगुप्तेन व्यापारसिद्धवस्तुनो व्यङ्ग्यरूपस्य रसस्य विश्रान्तिधामत्वादात्मत्वं सिद्धान्तित'मित्येव भेदः । सूक्ष्मदृशा "आस्वादजीवातुः पदसन्दर्भः काव्य"मिति "वाक्यं रसात्मकं काव्य"मिति च निर्दिशतोश्चण्डीदासविश्वनाथयोरालङ्कारिकवर्ययोरेष एव पारमार्थिको भेद इत्यास्तां विस्तरः ।

लोके प्रमदाऽऽदिभिः स्थाय्यनुमानेऽभ्यासपाटववतां काव्ये नाट्ये च तैरेव कारणत्वादिपरिहारेण विभावना-दिव्यापारवत्त्वादलौकिकविभावादिशब्दव्यवहार्य्यै-ममैवैते, शत्रोरेवैते, तटस्थस्यैवेते, न ममैवैते, न शत्रोरेवैते,न तटस्थस्यैवेते,इति सम्बन्धविशेषस्वीकार-

मन्तव्यम्(१) ।

सम्प्रति स्वमतमाह—लोक इति । स्थायी यावज्जीव-मविच्छेद्यवासनो रत्यादिः । तदनुमाने अभ्यासेन पाटवं प्रकर्ष इति व्याप्त्याद्यनुसन्धानविलम्बाभावसूचनम् । भावक-वासनाऽऽत्मभूतस्य रत्यादेर्विशेषेण भावनमास्वादाङ्कुरणयोग्यता-नयनं विभावनम् । आदिपदेनानु समनन्तरमेव भावनं तथाभूत-स्यैव रत्यादे रसादिरूपतयाऽनुभावनं, सम्यक्चारणम् अतथा-भूतस्यैव तथाभावपरिणतिनयनं सञ्चारणञ्च गृह्यते । व्या-पारेत्यतः पूर्वमलौकिकेति शेषः । सम्बन्धेन बोध्यो विशेषः प्रतिनियतपुरुषगतत्वलक्षणः सम्बन्धविशेषः, तस्य स्वीकारपरिहारनियमो नियमेन भावाभावाङ्गीकारस्तस्यान-ध्यवसायादनिश्चयादिति साधारण्यप्रतीतिस्वरूपकथनम् । पञ्चम्यु-पपत्तिस्तु अनध्यवसायपदस्यानुव्यवसायज्ञानवाचकताविरहेण

(१) आचार्य्याभिनवगुप्तपादमतमेव स्वमतमिति च पादा इति बहुवचनप्रयोगेण सूचितम् । "सर्वस्वन्तु रसस्यात्र गुप्तपादा हि जानते" इति माणिक्यचन्द्रसंग्रहश्लोकस्तदेवानुवक्ति ।

परिहारनियमानध्यवसायात् साधारण्येन प्रतीतैरभि-
व्यक्तः, सामाजिकानां वासनाऽऽत्मतया स्थितः, स्थायी
रत्यादिको नियतप्रमातृगतत्वेन स्थितोऽपि साधारणो-

निश्चयाभावमात्रपरत्वाङ्गीकृत्या(१) । यद्वा प्रतीतैरित्यत इति
व्यवहार्यैरिति शेषः । अभिव्यक्तो दध्यादिन्यायेन रूपान्तरपरि-
णतः । स्थायीति-तस्यामेव हि दशायां प्रत्यभिज्ञायमानं लौकिक-
दशाप्रसिद्धं स्थैर्यमाश्रित्य स्थायिपदप्रयोगो मुख्यः । अन्यथा
रतिहासादिमात्रस्य स्थायित्वे हासक्रोधादीनां शृङ्गारादौ सञ्चारि-
ता न स्यात् । तदुक्तं "रसावस्थः परं भावः स्थायितां प्रति-
पद्यत"इति । नियतेति-वासनायाः समानाधिकरणास्वादाावि-
र्भावकत्वात्, अन्यथा नाट्यमण्डपस्थितजरन्मीमांसकश्रोत्रिय-
वैयाकरणवाहीकादिष्वपि प्रसङ्गात्(२) । साधारणोपायेति वि-

---

(१) नीलतद्धियोरभेदरूपस्य दार्शनिकैर्निरुक्तस्यानुव्यवसायस्यो
नात्र ग्रहणमिति टीकाकृत्। प्रथमकल्पे रसनिष्पत्तौ विशिष्टपुरुषसंपृक्तता
ऽपास्ता—इयमेव साधारणीकृतिरिति व्यपदिष्टा। द्वितीयकल्पे 'रसाः
प्रतीयन्त' इत्यादिष्विव प्रतीतिपदस्य पारिभाषिकेऽर्थे प्रयोगः ।
व्यञ्जनागम्यैरिति विशेषनिर्देशः ।

(२) वाहीकानामरसिकत्वे तद्गतबुद्ध्यभाव एव निदानम् ।
श्रोत्रियवैयाकरणानान्तु वेदाद्यभ्यासजडत्वेन विषयपराङ्मुखतया
चारसिककक्षायामन्तर्भुक्तिः । धर्मदत्तपद्यं "सवासनानां सभ्यानां
रसस्यास्वादनं भवेत् । निर्वासनास्तु रङ्गान्तःकाष्ठकुड्याश्मसन्निभाः॥"
एतदेव प्रमाणयति ।

पायबलात् तत्कालविगलितपरिमितप्रमातृभाववशो-
न्मिषितवेद्यान्तरसंपर्कशून्यापरिमितभावेन प्रमात्रा
सकलसहृदयसंवादभाजा साधारण्येन स्वाकार

शेषणप्रधानं द्रष्टव्यम्। उपायानां विभावादीनां साधारण्यं
सम्बन्धनियमभावाभावानवसायस्तद्बलात्। तत्कालेति—अत्रापि
विशेषणं प्रधानं, परिमितस्य नियताधिष्ठानस्य प्रमातृभावस्य
तस्मिन्काले यद्विगलनं स्वसंवेदनं तद्वशेनोन्मिषितोऽभिमान-
विषयीकृतो वेद्यान्तरसम्पर्कशून्यो विषयान्तरव्यासङ्गेनाविच्छिन्न-
प्रवाहः अपरिमितः साधारणो भावः स्वपदप्रवृत्तिनिमित्तं प्रमा(१)
यस्य तेन। अत्र यद्यप्यपरिमित्यमात्रस्यानभिमन्यमानत्वं, प्रमाया
वास्तवत्वा, तथापि तद्विशिष्टायामभिमन्यमानतोक्तिः। नचैत-
दपि वास्तवमपरिमित्वाभिमानाविषयत्वं प्रमाया इति परिमित्या-
संवेदनमवगृह्य पारिमित्याभिमान उच्यते, अभिमानस्य तत्काल-
मसंवेदनादसंविदितत्वाद्युपपत्तौ प्रमाणाभावात्। किञ्चाभि-
मानस्य रसप्रत्ययनिवेशे तदप्रमात्वापातः। तदभावे च तत्कालीन-
ताविरहः। न च पूर्वः पश्चाद्वा भवन्नभिमानस्तदुपयोगी। एतच्च
प्राचीनप्रणयानुरोधिना ग्रन्थकृता कण्ठतो नोक्तं, प्रमात्रेति
वेद्यान्तरेति च वदता सूचितमेव(२)। संवाद

(१) 'सुखदुःखादिभिर्भावैर्भावस्तद्भावभावन'मिति निरुक्त-
लक्षणः पदार्थ इति वा। अत्र तद्भावभावनं नाम तन्मयत्वेनावस्थान-
मित्यभियुक्ताः।

(२) प्राचीननये रसादौ ज्ञानतादात्म्यस्य स्फुटमनपलापात्, नव्य-

इवाभिन्नोऽपि गोचरीकृत, चर्व्यमाणतैकप्राणो, विभावा-

ऐकरूप्यम्, तद्भाजा तत्कर्त्रा पूर्वोक्तपरिमितप्रमातृ-
ताऽनध्यवसायरूपेण । साधारण्येनेति–फलसम्बन्धप्रकटनाय
पुनरुक्तिः । अन्यथा हि रत्यादीनां स्वगततया प्रतीतौ व्रीडाऽ-
ऽतङ्कादिः, परगततया च दूरस्थता स्यात्, न चमत्कारोद्रेकः(१) ।
एवं साधारण्यप्रतीतावपि साधारणनटादिप्रतीतिवत्(?)(२) ।
स्वाकार इवेति–अहं वेद्मीतिवद् ज्ञातृज्ञानभेदोल्लेखाभावाद्
गोचरीकृतः । यथा दीपोऽनन्तरं स्वगोचरं घटादि प्रकाशयति
तथा स्वयमेव प्रकाशितः । यद्वा चिदानन्दमयोऽयं पुरुष इति
वेदान्तनयेऽभिन्नोऽपि स्वयमेव प्रमात्रा वासनोपनीतरत्यादि-
तादात्म्येन गोचरीकृतः समुल्लिखितः । चर्व्यमाणताऽऽस्वादनं
तदेवैकः प्राणो जीवः स्वरूपमस्येति चर्व्यमाणतैकप्राणस्त-

मते "प्रमाणं चर्वणैवास्य स्वाभिन्ने विदुषां मत"मित्यादिरीत्या
भगवत्या अनुभूतिशक्तेः सर्वाभिभावकत्वस्वीकाराच्च टीकाकृतामेवं
साटोपमाशयाविष्कारः । "आम्नायसिद्धे किमपूर्वमेतत्संविद्विकाशेऽ-
धिगतागमित्वम् । इत्थं स्वयंग्राह्यमहार्हहेतुद्वन्द्वेन किं दूषयिता न
लोक"इत्यादि रसतत्त्वाविष्कारिकाऽभिनवभणितिरलौकिकमभिनव-
स्वरूपमेनमुद्घाटयति ।

(१) सम्बन्धविशेषेति सम्बद्धपदे प्राक् सकलसहृदयसंवाद-
भाजा साधारण्येनेति पश्चात्साकल्येनेति द्विधैव साधारण्येनेति पदस्य
प्रयोगः । टीकायामत्र मूलस्थितानां पदानां यथाक्रमं व्याख्यायत्न सर्वत्र
विहिता तत्र बोधवैशद्यप्रयास एव हेतुः । सम्बन्धीति क्वचित् पाठः ।

(२) अत्र टीकायां किञ्चिद् गलितं स्यात् ।

दिजीविताबधिः, पानकरसन्यायेन चर्व्यमाणः, पुर इव परिस्फुरन्, हृदयमिव प्रविशन्, सर्वाङ्गीणमिवालिङ्गन्,

---

द्वहिरसन्नित्यर्थः। विभावादिजीवितावधिस्तदाकारसंवलितप्रतीति-मयत्वात्तदुपाधानतिरोधानेनोपाधेयतिरोधेयस्वरूपः। पानकेति-तत्र यथा कर्पूरमरिचादिरसाः सम्मिलिता युगपदास्वाद्यन्ते तथाऽत्रापि विभावादिभावानामेकताप्रतीतिः। एतच्चाकाराणां बाध्यसजातीयताप्रत्यभिज्ञानात्। वस्तुतस्त्वखण्ड एवायं, वेदान्तप्रसिद्धब्रह्मतत्त्ववत्(१)। चर्व्यमाण आस्वाद्यमानः। काल्पनिकमास्वाद्यास्वादयोर्भेदकथनम्। कर्मकर्तरि वा प्रत्ययः। (२)पुर इवेत्यादाविवशब्दानां क्रियाभिरन्वयः। सर्वाङ्गीणमिति-

---

(१) 'परमार्थतस्त्वखण्ड एवायं वेदान्तप्रसिद्धब्रह्मतत्त्ववद्वेदि-तव्य' इति ग्रन्थस्यास्योद्धारः साहित्यदर्पणे। अखण्डस्य नामप्रपञ्च-रहितस्य ब्रह्मणो ज्ञानं यथा खण्डशः समुल्लसितैर्मायाविजृम्भितैर्घट-पटादिकल्पितसत्ताकैः पदार्थचक्रैः साहचर्येण सम्पद्यते, तथा तत्त्वत एकस्य समग्रस्य रसस्य खण्डशः कल्पितैर्विभावादिव्यपदेश्यैः सुख-दुःखजननशक्तियुतैर्विषयसामग्रीवशोन्मिषितैरुपपद्यते, आस्वादक्रम-बोधसौकर्यार्थं प्रेक्षकाणां सहृदयानां भावकानां च।

(२) अत्रादर्शपुस्तके द्वित्राणि पत्राणि पत्राङ्कगणनायां प्रमादि-त्वापातादतितरां विपर्यस्तानि यद्धेतुकश्चतुर्थोल्लासटीकाग्रन्थेऽत्र दशमोल्लासटीकांऽशस्य गर्भीकारः। अस्माभिर्यथामति मूलग्रन्थ-सन्दर्भक्रममालोचयद्भिः कथञ्चिदनवद्यप्रायोऽयं पाठक्रमो निरधारि। परं द्वितीयपुस्तकस्याप्यलाभाच्चतुर्थोल्लासस्थस्यास्य टीकांऽशस्य वि-शुद्धिविषये न वयं तथा निःसन्दिग्धा यथा व्यत्यस्तदशमोल्लासस्य क्रमः

अन्यत्सर्वमिव तिरोदधत्, ब्रह्मास्वादमिवानुभावयन्, अलौकिकचमत्कारकारी शृङ्गारादिको रसः ।

स च न कार्यः, विभावादिविनाशेऽपि तस्य सम्भव·

सर्वाङ्गव्यापनं यथा स्यादित्यर्थः । एतच्च सर्वमलौकिकत्ववचना· यानूदितम् । चमत्कारेति—अतिशयोक्तिरूपकाव्यपरिशीलना· (१)द्भवति हि विस्मयापरपर्यायश्चमत्कारः सर्वरसप्राणभूतः । तस्य रागाद्यङ्गप्रवणत्वेन यथायथं शृङ्गारादिव्यवहारः, तदभावे त्व· द्भुतव्यपदेशः-इत्यस्मत्पितामहश्रीमन्नारायणपादैस्त्रिकलिङ्गेन्द्रश्री· नृसिंहदेवचक्रवर्त्तिगोष्ठीगरिष्ठानां पुरतो धर्मदत्तमहाकविः स्थगितः । कारीति—काल्पनिकभेदात् । शृङ्गारादिक इति-वासनोद्धाररूपः स एव सर्वो रसः । वासनायास्तु रत्याद्यनु· रोधावान्तरवैषम्यात् शृङ्गारादिपदविशेषलाभः ।

एवं सिद्धान्तसारं संगृह्य तत्रावान्तरविमतिपत्तीर्निराकर्त्तुमाह—स चेति । कार्यत्वे हि विभावादिज्ञानजन्य एव वाच्यः । तथा

रूपविषये । दशमोल्लासस्य द्वितीयपुस्तकासादनेन सम्पादनसौकर्यं परं जातम् ।

(१) इयमतिशयोक्तिर्वक्रोक्तिरिति प्रसिद्धापरपर्याया "सैषा सर्वैव वक्रोक्तिरनयाऽर्थो विभाव्यते । यत्नोऽस्यां कविना कार्य्यः कोऽलङ्कारोऽनया विने"ति भामहभणित्योपदिष्टमाहात्म्या "अलङ्कारान्तराणामप्येकमाहुः परायणम् । वागीशमहितामुक्तिमिमामतिशयाह्वया"मित्याचार्यदण्डिघोषितसामर्थ्या सर्वालङ्कारजीवातुरत्रोद्दिष्टा टीकाकृता ।

प्रसङ्गात् । नापि ज्ञाप्यः, सिद्धस्य तस्यासम्भवात् । अपि तु विभावादिभिर्व्यञ्जितश्चर्वणीयः । कारकज्ञापकाभ्या-

---

च सति विभावादिज्ञानस्य विनाशेऽभावेऽपि तस्य रसस्य सम्भवा-प्रसङ्गः । नह्यवश्यं कारणावभासकाल एव कार्यावभासकालः, न चैवं रसे, तस्य विभावादिसमूहालम्बनशरीरत्वात् । अपि च कार्यं स्वकारणैः सह नैकस्यां संविद्यवभासमानं दृष्टम् । एतच्च सुखं विभावादिसंवलितं भासते । तस्मान्न कार्यम् । न ज्ञाप्यो ज्ञान-विषयः । सिद्धस्य प्रतीतेर्बहिरिति शेषः ! किन्तर्हि तत्सद्भावे प्रमाणमित्याह—अपि त्विति । चर्वणैव भगवती(१)स्वसंविदित-स्वरूपा स्वाभिन्ने तस्मिन्प्रमाणमिति भावः । व्यञ्जित इति चर्वणीय इति च व्यक्त इति चर्व्यमाण इतिवद्व्याख्येयम् । वि-भावादिभिर्व्यञ्जित इत्यन्ये । विभावादेस्तत्र हेतुत्वमाविष्कृतं, न चासौ कारकज्ञापकरूपः, तस्याकार्याज्ञाप्यरूपत्वात् । नच त-दुभयभावो हेतुत्वं निर्वर्तितुमीष्टे 'निर्विशेषं न सामान्य'मिति(२) न्यायात् , इत्याह—कारकेति । यद्यपि ज्ञापकस्य न वास्तवं हेतुत्वं तस्य ज्ञानं प्रति हेतुत्वात् , ज्ञापनस्य विषयस्वरूपातिरिक्तत्वात् ,

---

(१) वेदान्तनये प्रकटितकीर्त्तिरघटनघटनपटीयसी भगवती मायेव चर्वणैव सर्वशक्तिमती रसनिष्पत्तौ सहायाऽत्रैवं स्मर्यते ।

(२) कारकज्ञापकाभ्यां विलक्षणे व्यञ्जकरूपे सामान्ये स्वसं-वेदनसिद्धस्यालौकिकस्य रसपदार्थस्यान्तर्भावः । अलौकिकत्वमुद्दि-श्यान्यत्रोक्तम् "विज्ञानं जडरूपेभ्यो व्यावृत्तमुपजायते । इयमेवात्मसं-वित्तिरस्पर्शा जडरूपता" ॥ इति ।

मन्यत्र क्व दृष्टमिति चेत्-न क्वचिद् दृष्टम्, इत्यलौकिक-त्व-(१)सिद्धेर्भूषणमेतन्न दूषणम्। चर्वणानिष्पत्त्या तस्य निष्पत्तिरुपचरितेति कार्योऽप्युच्यताम्। लौकिकप्रत्यक्षा-

---

तथापि वैशेषिकादिभिर्ज्ञापकस्य धूमादेर्वह्निं प्रति हेतुत्वं व्यव-ह्रियत इति तदुपन्यासः। अन्यदिति-विवक्षितं, यदालिङ्ग्य हेतु-त्वसामान्यं व्यवतिष्ठेतेति भावः। न दूषणमिति—न खल्वन्य-त्रादर्शनमात्रेण वस्तुस्वरूपमपह्नूयते। माभूत्कारकत्वज्ञापकत्वे कारकज्ञापकाभ्यामन्यत्रादृष्टे इति तत्स्वरूपापहारः, तस्मादस्ति कश्चिद्विशेषो भावनत्वरसनत्वाख्यो, यं क्रोडे निधाय विभावादौ हेतुत्वसामान्यं निविशत इति सन्तोष्टव्यम्। सम्प्रति रसे कार्य-त्वज्ञाप्यत्वव्यवहारं कथञ्चिन्निर्वाहयति—चर्वणेति। यद्यपि रसानन्यतया चर्वणाऽपि न कार्या तथाऽपि कादाचित्कतया तत्कार्यत्वमुपकल्प्य तदेकात्मन्यनादिवासनापरिणतिरूपेत्यादि-भागेऽपि तथा व्यवहार इति भावः(२)। लौकिकं प्रत्यक्षादिरूपं

---

(१) इत्यलौकिकसिद्धेरिति वा पाठः।

(२) एवमभिनवभारत्यां "तर्हि लौकिकचित्तवृत्त्यनुमाने का रसता?..........अलौकिकचमत्कारात्मा रसास्वादः स्मृत्यनुमान-लौकिकस्वसंवेदनविलक्षण एव। तथाहि लौकिकेनानुमानेन संस्कृतः (?) प्रमदाऽऽदिना ताटस्थ्येन[न]प्रतिपद्यते, अपि तु हृदयसंवादात्मक-सहृदयत्वबलात्पूर्णीभवद्रसास्वादाङ्कुरीभावेनानुमानस्मृत्यादिसोपानम-नारुह्यैव तन्मयीभावोचितचर्वणाप्राणतया।.........किञ्च लौकिक-विभावादिसंयोगबलोपनतैवेयं चर्वणा। सा च प्रत्यक्षानुमानागमोप-

दिप्रमाणताटस्थ्यावबोधशालिपरिमितयोगिज्ञानेभ्यः(१)

यत्प्रमाणं तद्विलक्षणमात्र एव संवित्तिः तस्य पारिमित्यादि-
सम्बन्धपुरस्कारात्स्वात्ममात्रविश्रान्त्यभावाच्च । परिमितं परि-
मितविषयमाध्यासिकदशायां योगिनो ध्यानप्रतिपन्नमुक्त्यात्मगत-
तया जन्यं यदसन्निहितवस्तुज्ञानं तच्चाटस्थ्येनौदासीन्येन ।
अवबोधो विषयप्रकाशः । शालिपदमत्र स्वरूपपरम् । न चैवं
रसः, तथा सत्यरस्यताऽऽपत्तेरित्युक्तत्वात् । विमुक्तदशायां शुका-
दीनां ज्ञानं परिमितेतरसर्वविषयम् । न चैवं रसः । जीवन्मुक्त-

मानादिलौकिकप्रमाणजनितरत्याद्यवबोधतस्तथा योगिप्रत्यक्षजतटं-
स्थपरसंवित्तिज्ञानात्सकलवैषयिकोपरागशून्यशुद्धपरयोगिगतस्वानन्दै-
कघनानुभवाच्च विशिष्यते ।'''अत एव विभावादयो न निष्पत्ति-
हेतवो रसस्य, तद्बोधापगमेऽपि रससम्भवप्रसङ्गात् । नापि ज्ञप्तिहेतवो,
येन प्रमाणमध्ये पतेयुः, सिद्धस्य कस्यचित्प्रमेयभूतस्य रसस्याभावात् ।
किं तर्हि एते विभावादय इति । अलौकिक एवायं चर्वणोपयोगि
विभावादिव्यवहारः ।...नन्वेवं रसोऽप्रमेयः स्यात् ?...रस्यतैकप्राणो
ह्यसौ, न प्रमेयादिस्वभावः । तर्हि सूत्रे निष्पत्तिरिति कथं नेयम् ? रस-
स्यापि तु तद्विषयरसनायास्तस्मान्निष्पत्त्या तु यदि तदेकायत्तजीवित-
स्य रसस्य निष्पत्तिः ? उच्यते–न कश्चिदत्र दोषः । सा च रसना न
प्रमाणव्यापारो न वा कारकव्यापारः । स्वयन्तु नाप्रामाणिकी
स्वसंवेदनसिद्धत्वात्"।......"अतएवोभयदेशकालत्यागो (?) रोमाञ्चा-
दयश्च भूयसा रतिप्रतीतिकारितया दृष्टास्तत्रापि लौकिकदेशकाला नि-
यमेन तत्र रतिं गमयन्ति यस्यां स्वात्माऽपि तद्वासनावत्त्वादनुप्रविष्टः ।
अत एव न तटस्थतया रत्यवगमो न च नियतकारणतया..."इत्यादि ।

(१) शालिमितेति क्वचित् पाठः ।

न्तरसंस्पर्शरहितस्वात्ममात्रपर्यवसितपरिमितेतरयोगि-
वेदनविलक्षणलोकोत्तरस्वसंवेदनगोचर इति प्रत्येयो-
ऽप्यभिधीयताम्। तद्ग्राहकं च न निर्विकल्पकं, विभावा-
दिपरामर्शनप्रधानत्वात्(१)। नापि सविकल्पकं, चर्व्य-

दशायान्तु शुकादीनामेव ज्ञानं चिदानन्दमयनिष्प्रपञ्चस्वात्म-
मात्रविश्रान्तम्, अतएव वेद्यान्तरसंस्पर्शरहितं रागादिसम्भेद-
शून्यम् । न चैवं प्रकृते रत्यादि, तत्कारणादिसम्भेदस्या-
नुभूयमानत्वात् । विलक्षणेत्युक्तरीत्या सर्वत्रान्वीयते । अत एव
लोकोत्तरं निखिलज्ञानभिन्नाकारं स्वसंवेदनं स्वप्रकाशस्तद्-
गोचरस्तच्छरीरान्तर्गततया तत्प्रकाशेनैव प्रकाशितो रतिसुखादि-
भागिति प्रत्येयोऽप्यपरोक्षव्यवहारत्वेनोच्यताम् । तद्ग्राहकं
चेति—स चासौ ग्राहकश्चेति तद्ग्राहकम्(१) । निर्विकल्पक-
मिन्द्रियापेतं नामजात्यादिवैशिष्ट्यशून्यस्वलक्षणावभासम् ।
विभावादीनामसन्निहितानां परामर्शनमनुसन्धानम् । तत्प्रधान-
त्वात्तद्धेतुत्वात् । सविकल्पकं हीन्द्रियसम्बन्धमात्रग्राहि
विकल्पविशिष्टं ज्ञानम् । चर्व्यमाणस्य चर्वणामात्रप्राणस्य

---

(१) एवं श्रीधरचण्डीदासादीनां टीकासु पाठः। परामर्शेति वैकल्पिकः पाठः।

(१) अत्र षष्ठीसमास एव बहुतरसम्मतः, परमास्वादशरीरा-
तिरिक्तो रसो नास्ति, आस्वादश्च विभावादिपरामर्शमय इति टीकाकृ-
न्मतनिर्यासे सुस्थिते रूपककर्मधारयं विना गत्यन्तरं नास्तीति कृत-
स्तत्र निर्बन्धष्टीकाकृता । यद्वा राहुशिर इतिवत् समासः ।

माणस्यालौकिकानन्दमयस्य स्वसंवेदनमात्रसिद्धत्वात् ।
उभयाभावस्वरूपस्य चोभयात्मकत्वमपि पूर्ववल्लोको-

स्वसंवेदनमात्र(२)–सिद्धत्वादपरिस्फुटविभावादिप्रकाशतयेति शेषः।
आकाराणां (२)स्फुटाभासे रसनं न स्यात्, असाधारण्यावभा-
सात् । यत्तु 'स्वात्मन्यविकल्प इति न्याया'दिति श्रीधरेणोक्तं
(३)तच्च युक्तं, प्रकाशमात्रे निर्विकल्पकत्वस्यांशान्तरे च वि-

(२) स्वसंवेदनसिद्धत्वादिति प्रचलितः पाठः । सौगतादिनये स्वसंवेदनसिद्धत्वं ज्ञानमात्रस्योट्टङ्कितम् । (श्रीधरकृतकाव्यप्रकाश-विवेके त्वस्य विस्तरतो विचारः कृतः ।) अतः स्वसंवेदनसिद्धत्वा-द्विकल्पज्ञानमपि न रसस्य ग्राहकमिति स्थितम् ।

(२) आकाराणां लौकिकवस्तूनामिति पारिभाषिकेऽर्थे प्रयोगः, विभावादीनामित्यस्य प्रकृतेऽर्थः । 'विभावादिपरामर्शो हि शब्दनस्व-भावो विकल्पकक्षां नातिक्रामति–तत्प्राधान्याच्च निर्विकल्पकम् ।" 'यदि रसः......सविकल्पेन गृह्यते तस्य लोकोत्तराह्लादरूपत्वं न स्यात्, लोकयात्रापथप्रविष्टत्वाद्विकल्पस्य । स्वसंवेदनसिद्धता च तस्य विघटेत, विकल्पाधीनस्यार्थस्य परसंवेदनेनापि साध्यत्वा'दिति भट्टगोपालः ।

(३) "ननु सर्वज्ञानानां स्वसंवेदनप्रत्यक्षत्वे घटोऽयमित्यादिवि-कल्पज्ञानस्य निर्विकल्पत्वं, पीतशङ्खादिज्ञानस्याभ्रान्तत्वञ्च स्यात् — उच्यते विकल्पज्ञानमपि स्वात्मनि निर्विकल्पकमेव, घटोऽयमित्यनेन बाह्यसत्त्वं विकल्पयति, न त्वात्मानम् ।......असद्विषयश्चात्र भ्रान्ति-रुच्यते यदुक्तं 'स्वरूपे सर्वमभ्रान्तं पररूपे विपर्ययः' ।.........यद्यमी प्रकाशन्ते तदा स्वहेतोरेव प्रकाशस्वभावा उपपन्ना सन्तः प्रकाशन्त इति स्वीकर्तव्यमेवे'ति श्रीधरकृते काव्यप्रकाशविवेके स्थितम् ।

त्तरतामेव गमयति न तु विरोधमिति श्रीमदाचार्याभिनवगुप्तपादाः॥

कल्पस्य प्रसङ्गात्। यदि त्वेकरूपतया परिहारस्तदा विकल्पत्वे सत्येव स्वात्मवन्निर्विकल्पकत्वं स्यात्। एतच्चोभयमङ्गीकुर्वतामुपनीय वाससि बद्धो ग्रन्थिः। अविकल्पकतावादश्च पूर्वग्रन्थावयवविरुद्धः। उभयस्य निर्विकल्पकत्वस्य सविकल्पकत्वस्य चाभावो यत्र तदुभयाभावं, तथाभूतं स्वरूपं यस्येति विग्रहः। उभयात्मकत्वं निर्विकल्पात्मकत्वाभावेन सविकल्पात्मकत्वं सविकल्पकत्वाभावेन च निर्विकल्पात्मकत्वमुपचरितमित्यर्थः। पूर्ववत्कार्यत्वज्ञाप्यत्वविरहवत्। लोकोत्तरतां लौकिकयौगिकसकलसंविद्विलक्षणताम्। न तु विरोधमिति—तथाभूततयैव प्रमाणेनानुभावात्, अनुभावस्य चाबाध्यत्वात्(१)। तदुक्तं खण्डनकृता—

अन्यथाऽनुपपत्तिश्चेदस्ति वस्तुप्रसाधिका।
पिनष्टि दृष्टवैमत्यं सैव सर्वबलाधिका॥
वाच्याऽन्यथोपपत्तिर्वा स्यादयो वा दृष्टताग्रहः।
नह्येकत्रसमावेशश्छायाऽऽतपवदेतयोः॥ (२)

श्रीमदिति काव्यार्थतत्त्वज्ञानसम्पत्तिः। आचार्य्यपदेन सम्प्रदायप्रवर्त्तकता। पादा इति गुरुगौरवमुच्यते(३)।

---

(१) यदाहुः "युक्त्या पर्यनुयुज्येत स्फुरन्ननुभवः कये"ति।

(२) खण्डनखण्डखाद्यम् (चौखम्बा संस्कृत सिरिज १२३पृः)।

(३) अथवा पादा इति स्वस्य तत्सम्प्रदायानुवर्तित्वमित्यर्थः।

व्याघ्रादयो विभावा भयानकस्येव वीराद्भुत-

अत्र केचिद्विभावमात्रस्य केचित्सञ्चारिमात्रस्य प्रतीत्या रस-
निष्पत्तिमाहुः, वियदित्यादिषु तथा दर्शनात्(१)। यत्र च सर्व-
सान्निध्यं तत्र यस्योत्कटतया प्रतीतिस्तत्प्रतीतिरेव रसबीजं, शेष-
स्तु वर्जनीयसन्निधिरेवेति ये मन्यन्ते तान्सर्वान्प्रत्याह(२)-व्याघ्रा-

---

वस्तुतस्त्वाचार्यपादानामियं विवृतिर्नव्यतान्त्रिकाणामालङ्कारिकाणां
रसनिष्पत्तिव्याख्याने भित्तित्वेन परिकल्पिता। परम् "इति" इत्यन्तेन
परामृष्टो मूलस्थसन्दर्भः सामग्र्येण स्वरूपेण यथोद्दिष्टक्रमेण चाभि-
नवभारत्यां ध्वन्यालोकलोचने वा नोपलभ्यते। शिष्यस्थानीयैर्मम्मट-
भट्टैराचार्यवर्यस्य मतं तत्प्रणाल्या परिपाट्या संगृहीतमथवा स्मृति-
तस्तत्प्रसक्तोऽंश उद्धृत्यित तैरिति प्रतीयते।

(१) नायमाक्षेपस्तावत् सूत्रकृदनन्तरभाविनो वृत्तिकारात् पूर्व-
तनान् वृत्तिग्रन्थतात्पर्यग्रहणविमुखान् वा कटाक्षयितुं सोपयोग
इति टीकाकृत्स्वरसः। परमार्थतस्तु सूत्रवृत्त्युदाहरणः समग्र एको ह्ययं
ग्रन्थ इति प्रागेवास्माभिः सूचितम्। परमासन् केचनातिप्राचीना रस-
शास्त्रोपदेष्टारो यैर्विभावमात्राश्रयस्य सञ्चारिमात्रादेर्वा रसत्वेन स्वी-
कारो व्यधायि। एषां मन्तव्यमाभासतया क्वचित् क्वचित् भाव-
प्रकाशादिसंग्रहग्रन्थेषूपलभ्यते। एतन्मते विभावादेर्यस्य कस्यचित्
सद्भावे रसप्रतीतिरनिवार्या, द्विकसद्भावे तस्या उत्कर्षः, त्रिकसद्भ-
भावे तु श्रेष्ठता तस्याः। एतानेव लक्ष्यीकृत्य वृत्तिग्रन्थे वियदादिपद्येषु
रसनिष्पत्तिसामग्रीचर्चाऽवतारिता।

(२) विभावादीनां लौकिकतयोद्दिष्टानां समवेततया कार्यकारि-
त्वादेव रसनिष्पत्तिः, न तु यस्य कस्यचिदेकस्य द्विकस्य वा। पानक-

रौद्राणाम्, अश्रुपातादयोऽनुभावाः शृङ्गारस्येव करुण-भयानकयोः, चिन्तादयो व्यभिचारिणः शृङ्गार-स्येव वीर-करुण-भयानकानामिति पृथगनैकान्तिक-त्वात् सूत्रे मिलिता निर्दिष्टाः ।

वियदलिमलिनाम्बुगर्भमेघं
मधुकरकोकिलकूजितैर्दिशां श्रीः ।

दय इत्यादि । एते हि यथा भीरूणां भयं तथा वीराणामुत्-साहमपूर्वदर्शिनामाश्चर्यं, पुत्रादिव्यापादने च शोकं(१) जनयन्ती-ति काव्यनिबद्धानामेषां प्रतीत्या कस्य रसस्याभिव्यक्तिर्नि-यम्यतां, तस्मात्सहकारिसमवधानरूपया सामग्र्यैव नियन्तुं शक्यम् । सा च विभावादित्रयमिलनरूपमेव । एवमुत्तरयोरपि वेदितव्यम् । पृथगेकैकशः । अनैकान्तिकत्वादेकस्मिन्नन्ते पक्षेऽनियतत्वात् । सूत्रे भारतीये । मिलिताः सर्वप्रधानद्वन्द्वेऽस्मदीये च सूत्रे समानतया निर्दिष्टाः । एतेन क्वचित्कस्यचिदुद्भटत्वमपि स्वात्मदार्ढ्यमेव धत्ते, न तु परशक्तिव्युदासम् । एषूदाहरणेषु तदा का गतिरित्याह—वियदिति । आलिमालिना अम्बुगर्भाश्च मेघा यत्रेति विग्रहः । मधुकरा एव कोकिलाः—तथा च यथा वसन्ते

रसन्यायेन समवाये इतरेषां नियमेन स्फुटानवभासेऽपि तत्सिद्धिरिति हि रसतत्त्वविदां राद्धान्तः । आपाततो यस्य कस्यचिदसन्निधौ तु नैतत्सर्वमफलं भवति यतः "सद्भावश्चेद्विभावादेर्द्वयोरेकस्य वा भवेत् । झटित्यन्यसमाक्षेपे तदा दोषो न विद्यते" ॥

(१) क्रोधमित्यादर्शपुस्तकेऽसंलग्नप्रायः पाठः । वस्तुतस्तु व्यापादने चेत्यादिरंशोऽपि नातितरां समञ्जसः ।

धरणिरभिनवाङ्कुराङ्कटङ्का
प्रणतिपरे दयिते प्रसीद मुग्धे ॥ २७ ॥

इत्यादौ,

परिमृदितमृणालीम्लानमङ्गं, प्रवृत्तिः
कथमपि परिवारप्रार्थनाभिः क्रियासु ।
कलयति च हिमांशोर्निष्कलङ्कस्य लक्ष्मी-
मभिनवकरिदन्तच्छेदकान्तः कपोलः ॥ २८ ॥

इत्यादौ,

दूरादुत्सुकमागते विवलितं सम्भाषिणि स्फारितं
संश्लिष्यत्यरुणं गृहीतवसने किञ्चाञ्चितभ्रूलतम् ।

कोकिलैर्दिशां काऽपि लक्ष्मीस्तथा सम्भाति मधुकरैर्मदत्वेन (मदमत्तत्वेन) मेदुरध्वनिभिरित्येकः (समाधानोपायः), क्वचन क्वचन केऽपि कोकिलाः प्रावृष्यपि माद्यन्तीत्यपरः। पाषाणप्रायः कठोर-प्रदेशष्टङ्कः। प्रणतिपर इति विषयसप्तमी। अत्र मुग्धा प्रणतिपरश्च कान्तः परस्परमालम्बनं, गगनादयस्तूद्दीपनं, सामर्थ्यावसेयाश्चा-वहित्थावेगादयः सञ्चारिणः, रोमाञ्चस्तम्भकाकुयाञ्चाऽऽदय-श्चानुभावाः। परीति—क्रियासु स्वशरीरधारणमात्रोपयोगिनीषु। अत्रानुभवैर्निद्राहानादिभिर्निर्वेदचिन्ताऽऽदयो व्यभिचारिण आ-क्षिप्यन्ते। आलम्बनस्य तु मालतीं प्रति जीवितसर्वस्वायमानस्य माधवस्य, उद्दीपनानाञ्च तद्गुणश्रवणादीनां प्रकरणादवगतिः। दूरादिति—विवलनेन लज्जा, स्फारणेन हर्षः, आरुण्येन कोपः,

मानिन्याश्चरणानतिव्यतिकरे बाष्पाम्बुपूर्णेक्षणं
चक्षुर्जातमहो प्रपञ्चचतुरं जातागसि प्रेयसि ॥२९॥

इत्यादौ च,

यद्यपि विभावानामनुभावानामौत्सुक्य-व्रीडा-हर्ष-कोपासूयाप्रसादानां च व्यभिचारिणां केवलानामत्र स्थितिः, तथाऽप्येतेषामसाधारणत्वमित्यन्यतमद्वया-

भ्रूलताकौटिल्येन कोपस्यैव प्रकर्षकत्वलक्षणाऽसूया । चरणानत्या व्यतिकरः संसर्गोऽस्येति समासः । बाष्पेति-त्वयाऽप्येवं विषमविप्रियं कृतं, मयाऽतिकठिनयैतावत्पर्यन्तं सोढ-मित्यनुतापः । ईक्षणं दर्शनम् । प्रपञ्चोऽत्र व्यापारबाहुल्यं, तत्र चतुरं शिल्पवत् (?) । जातागसि प्रमादान्न तु बुद्धिपूर्वं कृतागसि, अतएव प्रेयसि(१) । केवलानामेवेति-स्फुटतयेति शेषः । असाधारणत्वमितरापेक्षया व्यक्तिशक्तिमत्त्वम्, अन्यतमस्य द्वयोरुपादानस्थले द्वयस्यैकोपादानस्थले आक्षेपकत्वेन साहचर्यने-

(१) मानिन्या इति विशेषणात्तथाऽवसीयते । अत्रौत्सुक्यादीनां बहूनां व्यभिचारिणां समावेशः । "यद्यप्यत्र प्रेयसीत्यालम्बनविभावोऽप्यस्ति तथापि रत्यनुकूलधर्मवत्तयाऽनिर्देशादनस्तिकल्प एवेति । मा मैवम्, एषां विभावादीनामसाधारण्येनान्यद्वयाक्षेपकत्वेनात्रापि मिलितानामेव व्यञ्जकत्वात् । नन्वेषाञ्चेदसाधारण्यं, किमन्यद्वयाक्षेपणेन, एकैकव्यभिचारेण हि त्रयोपादानम्.........अतोऽसाधारण्येऽपीतरद्वयमाक्षिप्यते" ।

क्षेपकत्वे सति नानैकान्तिकत्वमिति ।

तद्विशेषानाह—

(४४)शृङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः ।

यत्येन नानैकान्तिकत्वं न व्यभिचारित्वमस्मदङ्गीकृतस्य साम्प्रदायिकस्येत्यर्थः । अतो न विभावाद्येकतमनिर्वाह्यता रसस्येति ।

विशिष्यन्त इति विशेषास्तस्य रसस्य सामान्यतो निर्णीतस्य विशेषाः । स्तानाहेति-प्रसक्तानुप्रसक्त्येत्यर्थः । शृङ्गारेति—परस्परजीवितसर्वस्वायमानयोरुत्तमप्रकृत्योर्नायकनायिकयो रतिप्रकृतिरभिलापः पूर्वदर्शितसामान्ययोगाच्छृङ्गारः । तत्रालम्बनं नायकौ, तयोरेव लावण्ययौवनादिदेशकालविशेषादिरुद्दीपनम् , अनुभावास्तत्तन्नयनत्रिभागवीक्षणालिङ्गनादयः, सञ्चारिणश्च यथायथं सर्व एव भावाः(१) । तदुक्तम्—"एकोनपञ्चाशदमुञ्च भावा युक्त्या निबद्धाः परिपोषयन्ती"ति(२)। आत्मनः परस्य वा वाग्वेशरूपचेष्टावैकृतविलोकनाच्चेतोविकाशो हासः ।

---

(१) भावशब्दश्चित्तवृत्तिविशेषे रूढोऽपि रसशास्त्रनिर्दिष्टानां रत्यादीनां स्थायिनां निर्वेदादीनां त्रयस्त्रिंशतो व्यभिचारिणां स्तम्भादीनामष्टानामनुभावानां वा द्योतकतयाऽभिप्रेत इत्याशयः। यथायथमिति बुद्धिपूर्वकमुपन्यासः । एवमुत्तरत्रापि ।

(२) सन्दर्भोऽयं दशरूपकीयः (४।४९ निर्णयसागर) । युक्त्या निबद्धा इति पारिभाषिकतया मतानामेषां भावानां यदृच्छया साधितोऽसङ्गतः सन्निवेशो वारितः। 'अमी हि भावा'इति मुद्रितपुस्तके पाठः । अमुञ्चेति पाठे सर्वनाम्नो शृङ्गारस्य परामर्शः । एतच्चोपलक्षणमात्रम् ।

तत्प्रकृती रसो हास्यं, तत्रालम्बनं विकृतवेशः पुरुषः, तच्चेष्टाऽऽदिरुद्दीपनं, नयनविकाशहस्ततालिकाऽऽदयोऽनुभावाः, सञ्चारिणश्चावहित्थाग्लानिमूर्च्छाऽऽदय इति । तत्रात्मनो यथा—गृहीततापसवेशं निर्वर्ण्य—रावणः—"जातं मे परुषेण भस्मरजसा तच्चन्दनोद्धूलनं हारो वक्षसि यज्ञसूत्रमुचितं क्लृप्ता जटाः कुन्तलाः । रुद्राक्षः स किलैष यत्कुरलयश्चैनांशुकं बन्धनं सीतालोचनहारि कल्पितमहो रम्यं वपुः कामिना" ॥ शेषन्तु वृत्तिकृदुदाहरिष्यति । बन्धुवधविभवनाशजनितशोकप्रकृतिः करुणः । तत्र च पतिरमणादिरालम्बनं, भूमिपतनरोदनोरस्ताडनादिरनुभावः, ग्लानिनिर्वेदमूर्च्छामरणादिः सञ्चारी । ननु कथं करुणो रसः, तस्य शोकमयत्वात्, रसस्य च सान्द्रानन्दात्मकत्वात् । सत्यं, महाभारतादौ प्राक् पर्वाद्यनुभवे(?)तावदस्ति स्तनमर्दनगाढालिङ्गनादौ सुरताङ्ग इव सूक्ष्मपीडाऽनुवेधः, पश्चात् सान्द्रतरानन्दश्चमत्कारः स्वसंवित्तिसाक्षिकः, ततश्च कुतः करुणस्य न रसत्वम् ? अशिक्षितास्तु तत्प्रतिबद्धे भूयोभूयः स्वहृदयप्रवृत्तेर्दुःखैकमयत्वे सत्यन्यथाऽनुपपत्त्या यष्टिलग्नवदकामेनाप्यङ्गीकार्याः(१) ।

---

(१) रसस्यानन्दमयत्वे सहृदयानामनुभव एव चरमं प्रमाणम् । 'लये सम्बोधयेच्चित्त' मित्यादिसन्दर्भे प्राचीनैरपि ज्ञानयोगिभिः 'नास्वादयेद्रस'मित्यादिना तस्यानन्दमयत्वभूमिका स्वीकृता । अशिक्षितप्रायाणामापाततो दुःखोदयो मोहमूलक एव । "करुणादावपि रसे जायते यत्परं सुखम् । सचेतसामनुभवः प्रमाणं तत्र केवलम् ॥ किञ्च तेषु यदा दुःखं न कोऽपि स्यात्तदुन्मुखः ।" न काऽपीत्थमनुपपत्तिर्यतो "हेतुत्वं शोकहर्षादेर्गतेभ्यो लोकसंश्रयात् । शोकहर्षादयो

एतेन क्रोधादिस्थायिनो रौद्रादयो व्याख्याताः। अपकारिणि क्रोधोद्रेकप्रकृती रौद्रः। अत्रालम्बनमपकारी, तदपकारादिरुद्दीपनं, बाह्वास्फोटशस्त्रोल्लासप्रतिद्वन्द्विग्रहादि-(१.)रनुभावः, सञ्चारिणस्तु चपलतागर्वग्लानिमूर्च्छाऽऽदयः। दानयुद्धादिषूत्साहपरिपोषको वीरः। अत्रालम्बनं देययुद्धादयः, उद्दीपनं दानपात्रप्राप्तिसाम्राज्यादयः, अनुभावः सर्वस्वत्यागयात्राग्रहणादिः, सञ्चारिणो धृतिहर्षगर्वादयः। स्त्रीनीचादिगतविकृतसत्त्वादिदर्शनजनितभयस्थायी भयानकः।तत्र विकृतः सत्त्वादिरालम्बनं, तस्योच्चनादादिरुद्दीपनं, नयननिमीलनगात्रसङ्कोचपलायनादयोऽनुभावाः, सञ्चारिणस्तु जडताग्लानिमूर्च्छामरणादयः। विकृतिपूतिमांसादिदर्शनाद्विषयवैरस्यभावनाच्च जुगुप्साप्रकृतिर्बीभत्सः। तस्य च पूतिमांसादिरालम्बनं, तत्रैव कृमिपातादिरुद्दीपनं, मुखविघूर्णननिष्ठीवनपराङ्मुखत्वादयो नीचेषु, उत्तमेषु तु कार्यान्तरस्य व्यासङ्गादयोऽनुभावाः, निर्वेदापस्मारजाड्यादयो व्यभिचारिणः। लोकोत्तरवस्तुप्रतिभासजनित-

लोके जायन्तां नाम लौकिकाः। अलौकिकविभावत्वं प्राप्तेभ्यः काव्यसंश्रयात्। सुखं सञ्जायते तेभ्यः सर्वेभ्य इति का क्षतिः॥" प्रकृत्या दुःखसंश्लेषविद्वेषिणः सुखास्वादनसादरस्य जीवलोकस्य यद्दशरूपकादौ रामायणादिश्रव्यकाव्ये च तद्वासनोपचरितं निर्बन्धदार्ढ्यं तदप्येतन्मूलकमेवेति कथं तस्यापलापः शक्यः?

(१) 'अस्त्रोल्लासप्रतिग्रहादिरनुभाव' इत्यादर्शपुस्तके पाठः। अत्र मुनिः—"तस्य (रौद्ररसस्य) च ताडन-पाटन-पीडन-च्छेदन-प्रहरणाहरण-शस्त्रसम्पात-रुधिराकर्षणादीनि कर्माणी"ति। अत्र प्रतिद्वन्द्विग्रहपदेन मुनिनिर्दिष्टः सम्प्रहारः सूचितः स्यात्।

बीभत्साद्भुतसंज्ञौ चेत्यष्टौ नाट्यरसाः(१) स्मृताः ॥२९॥

तत्र शृङ्गारस्य द्वौ भेदौ सम्भोगो विप्रलम्भश्च ।

विस्मयप्रकृतिरद्भुतः । तस्य चालम्बनं महापुरुषादिः, उद्दीपनं तद्गुणातिशयः, साधुवादशिरोधूननादयो नीचेषु, मस्पृहत्वादयस्तु महत्स्वनुभावाः, उत्साहधृतिहर्षादयः सञ्चारिणः । नाट्यरसा इति—सात्त्विकबहुलगीतवाद्यादिपूर्वकाभिनयेन पुरावृत्तानुकारो नाट्यं, तदाश्रया रसा नाट्यरसाः । ते चाष्टौ मुनिना कण्ठोक्ताः(२), शान्तस्य नाट्ये तादृक्पुष्टिविरहात् । यदाह ध्वनिकारः(३)—"पुष्टिर्नाट्येषु नैतस्ये"ति । काव्यरसास्तु शृङ्गारादयोऽष्टौ शान्तश्चेति नवेति भावः । तत्र रसेषु भिद्येते वक्ष्यमाणरीत्येति भेदौ ।

(१) 'नाट्ये रसा' इति वा पाठः ।

(२) बरोदामुद्रितनाट्यशास्त्रपुस्तके मूले शान्तरसविवेचनात्मकः सन्दर्भस्तु (३३२-३३६ पृ०) न मुन्युपज्ञमिति नास्ति सन्देहलेशावकाशः । नचापि तद्ग्रन्थव्याख्यानपरा टीकोपलभ्यते यथा शृङ्गारादिरसस्थले । अभिनवगुप्तसंपादकृतं मूलं तत् स्यात् ।

(३) एतच्च टीकाकृत्प्रमादविजृम्भितमाकरनिधारणम् । दशरूपके उपरितनः सन्दर्भ उपलभ्यते । तथाच स्थायिभावगणनायां तत्रत्यः कारिकाग्रन्थः—"रत्युत्साहजुगुप्साः क्रोधो हासः स्मयो भयं शोकः । शममपि केचित् प्राहुः पुष्टिर्नाट्येषु नैतस्य ॥" शान्तस्य श्रव्यकाव्यपरत्वेन व्यवस्थया मूलग्रन्थसङ्गतिरियं मनोज्ञाऽपि न सर्ववादिसम्मता । तथा च सम्प्रदायप्रवर्त्तकाः श्रीमदानन्दवर्धनाभिनवगुप्तप्रभृतयः सर्व एव नाट्येऽपि शान्तमङ्गीकुर्वन्ति । एवमपरे नातिप्राचीनाः "अष्टावेव रसा नाट्य इति केचिदचूचुदन् । तदचारु यतः कञ्चिन्न रसं स्वदते नट" इति ।

तत्राद्यः परस्परावलोकनालिङ्गनाधरपानपरिचुम्बना-द्यनन्तभेदत्वादपरिच्छेद्य एक एव गण्यते । यथा–
शून्यं वासगृहं विलोक्य शयनादुत्थाय किञ्चिच्छनै-र्निद्राव्याजमुपागतस्य सुचिरं निर्वर्ण्य पत्युर्मुखम् ।
विस्रब्धं परिचुम्ब्य जातपुलकामालोक्य गण्डस्थलीं लज्जानम्रमुखी प्रियेण हसता बाला चिरं चुम्बिता ॥३०॥

संयुक्तयोरन्योन्यानुकूलयो रम्यवेशगीतनाट्यादिसेवनात्प्रकर्षस्य-मानरतिप्रकृतिः सम्भोगः । वियुक्तयोस्तु गुणस्मरणादिना रतिपोषप्रकृतिर्विप्रलम्भः । संयोगवियोगौ चात्र परस्परायत्तता-ऽनायत्ततारूपौ, तेन दूतीप्रेषणादौ सम्भोगे ईर्ष्यामानादौ वि-प्रलम्भे नाव्याप्तिः । परितः सर्वतो गण्डादिचतुःस्थाने वदन-संयोजनविशेषो बाभ्रव्यादिप्रणीतः (१)परिचुम्बनम् । नम्रे-त्यन्तं कृतकारितार्थम् । तेन बालाया नमनकर्तृत्वेनालोकयेत्येक-कर्तृतया चोपपत्तिः । यवन्तानान्तूत्तरोत्तरतः पौर्वकाल्यम् ।

(१) कामशास्त्रकर्तृणामन्यतमो बाभ्रव्यः । वात्स्यायनीयकाम-सूत्रेऽर्वाचीने च रतिरहस्यादिनिबन्धे चुम्बनभेदा बहवो लक्षिताः । अत्र श्रीधरः "यद्यपि भरतमतानुसारेण नाट्यरसा इत्युक्तं तथापि काव्यस्य प्राधान्यात्परिचुम्बनाद्यात्मनः सम्भोगस्य नाट्यविशेषतया साक्षात्प्र-योक्तुं मुनिनैव निषिद्धत्वात्तमुत्तमकाव्यविषयतयाऽऽख्यायमानमुदा-हरति–शून्यमित्यादि ।...रतेरुभयाधिष्ठानत्वात्सम्भोगस्योभयाधिष्ठाना-त्वापि नायिकाप्रयुक्तसम्भोगस्येदमुदाहरणं, त्वं मुग्धाक्षीत्यादिषु नायिकाप्रयुक्तस्ये"ति ।

तथा,

त्वं मुग्धाक्षि ! विनैव कञ्चुलिकया धत्से मनोहारिणीं
लक्ष्मीमित्यभिधायिनि प्रियतमे तद्वीटिकासंस्पृशि ।
शय्योपान्तनिविष्टसस्मितसखीनेत्रोत्सवानन्दितो
निर्यातः शनकैरलीकवचनोपन्यासमालीजनः ॥ ३१ ॥

अपरस्तु अभिलाष-विरहेर्ष्या-प्रवास-शापहेतुक

तत्र चोभयोरनुरागोद्रेके सत्यपि नायिकाया औत्सुक्यं स्पष्टम् । सम्प्रति नायकौत्सुक्यमुदाहरति—त्वमिति । तद्वीटिकाऽऽश्रयणं(१) सखी आलीजनस्य नायिका तस्या नेत्रोत्सव उत्फुल्लतालक्षण-स्तेनानन्दितः, सैव नेत्रोत्सव(२)इत्येके । उक्तासु वक्ष्यमाणासु चोदाहृतिषु पूर्वोक्तनयेन विभावादिविभागो रसनिष्पत्तौ भावुकै-र्बोध्यः । अस्माभिस्तु विस्तरभीत्या न प्रपञ्चितः । अपर इति-अभिलाषः सङ्गमप्रागभावः, एकदेशस्थयोरपि गुर्वादिवशात्सङ्गमो-परोधो विरहः । ईर्ष्येति मानोपलक्षणम् । तेन कुमारसम्भव-अष्टमसर्गे(३)सन्ध्यावर्णनादौ वर्णितः प्रणयमानोऽपि सं-

---

(१) प्रथनमित्यादर्शपुस्तके पाठः । अत्र कतिचित्पदान्यादर्श-पुस्तके प्रमादाद्गलितानीति प्रतीयते । अत्र वीटिकाऽऽश्रयणनिविष्टस्मित-विशेषवतीयं सखी नायिकेत्यादिः काव्यप्रकाशविवेके व्याख्यानक्रमः ।

(२) एके श्रीधरादयः । वयन्तु नोभयोर्व्याख्यानयोः कमपि वि-शेषमुत्प्रेक्षितुं समर्थाः । अतोऽरुचिसूचने न किमपि तात्पर्यं प्रेक्षामहे । सम्प्रदायप्रकाशिनीकाराः श्रीधरमेवात्रानुसरन्ति ।

(३) [४९-५२] । कुमारसम्भवाष्टमसर्ग इत्यशुद्धः पाठः क॰ पुस्तके ।

इति पञ्चविधः। क्रमेणोदाहरणम्(१)—

प्रेमार्द्राः प्रणयस्पृशः परिचयादुद्गाढरागोदया-
स्तास्ता मुग्धदृशो निसर्गमधुराश्चेष्टा भवेयुर्मयि।
यास्वन्तःकरणस्य बाह्यकरणव्यापाररोधी क्षणा-
दाशंसापरिकल्पितास्वपि भवत्यानन्दसान्द्रो लयः॥३२॥
अन्यत्र व्रजतीति का खलु कथा नाप्यस्य तादृक् सुहृद्-
यो मां नेच्छति नागतश्च हृह हा!(२) कोऽयं विधेः प्रक्रमः॥
इत्यल्पेतरकल्पनाकवलितस्वान्ता निशान्तान्तरे
बाला वृत्तविवर्त्तनव्यतिकरा नाप्नोति निद्रां निशि॥३३॥
एषा विरहोत्कण्ठिता।

गृह्यते। अन्यासङ्गिनि कान्ते सानुरागप्रियाविषयः कोप ईर्ष्या। प्रवासो देशविच्छेदः। मुन्यादिक्रोधयन्त्रणं शापः। स च सर्वापवादक इत्याह—पञ्चविध इति। अभिलाष—विरह—प्रवासविषये तत्सद्भावे तेनैव व्यवहारः। क्रमेणेति—दिङ्मात्रेणेति शेषः। प्रेम दर्शनादिगतो भावव्यञ्जकः कश्चन विशेषः। तत्पूर्वको वशीकारः प्रणयः। परिचयो रहस्यवेदनम्। मयि भवेयुरिति—आश्वासकाङ्क्षा धन्य एवाहं यदि तद्विषयः स्यामित्याकूतध्वननम्। लयस्तन्मयत्वम्। बाला नेच्छति न बहु मन्यते। प्रक्रम उपक्रमः। इति प्रकारे। निशान्तं गृहम्। वृत्तविवर्त्तनव्यतिकरा पुनः-

---

(१)—'हरजानी'ति वा पाठः। एवमुत्तरत्र।

(२) 'सहसे'त्यद्यतरो वैकल्पिकः पाठः।

सा पत्युः प्रथमापराधसमये सख्योपदेशं विना
नो जानाति सविभ्रमाङ्गवलनावक्रोक्तिसंसूचनम्।
स्वच्छैरच्छकपोलमूलगलितैः पर्यस्तनेत्रोत्पला
बाला केवलमेव रोदिति लुठल्लोलालकैरश्रुभिः॥३४॥
प्रस्थानं वलयैः कृतं, प्रियसखैरस्रैरजस्रं गतं,
धृत्या न क्षणमासितं, व्यवसितं चित्तेन गन्तुं पुरः।
यातुं निश्चितचेतसि प्रियतमे सर्वे समं प्रस्थिता
गन्तव्ये सति जीवित! प्रियसुहृत्सार्थः किमु त्यज्यते?॥३५॥

पुनःप्रवृत्तपार्श्वपरिवर्त्तना। एतत्प्रवासोदाहरणं कुतो न स्या-दित्याह—एषेति—प्रकरणवशादवसेयेति शेषः। सखीनां भावः सख्यं सौहार्द्यं, तेनोपदेशः, तद्विना तदभावे। सविभ्रमाङ्गवलना-दिभिर्वक्रोक्तिभिश्च संसूचनं मानोत्तारणम्। केवलमेवेति समुदितो निपातः(१)। अश्रुपदमत्र कज्जलादिमिलितनेत्र-जले, तेनोदकैरिति सङ्गच्छते। गन्तव्य इति—भावे कृत्यः। तेन गमन उपस्थिते सतीत्यर्थः। जीवितेति सम्बुद्धिः(२)।

---

(१) एवमापातत एकपर्यायभूतस्याव्ययद्वयस्यैकत्रावस्थितिः समाधेयेति टीकाकृत्स्वरसः। अन्यथा पुनरुक्तत्वापत्तेः। केवलं प्राधान्येन रोदनमेव नत्वन्यत्किञ्चिदिति तु नासुगमो व्याख्यामार्गः।

(२) अत्र जीवित प्रिय इत्युभयत्र पदच्छेद इत्याशयः। एवमपि श्रीधरमाणिक्यचन्द्रौ। अत्र साहित्यचूडामणिः—'सुहृत्सार्थ इत्यस्य प्रियसख इत्यनेन पौनरुक्त्यं दुष्परिहरम्। प्रियेति पृथक्पदं सम्बुद्ध्य-न्तं, जीवितविशेषणम्, अतो न पौनरुक्त्यमित्येके, तदसत्, सुहृत्सखि-शब्दयोः पौनरुक्त्यस्य तादवस्थ्यात्'।

त्वामालिख्य प्रणयकुपितां धातुरागैः शिलाया-
मात्मानन्ते चरणपतितं यावदिच्छामि कर्तुम् ।
अस्त्रैस्तावन्मुहुरुपचितैर्दृष्टिरालुप्यते मे
क्रूरस्तस्मिन्नपि न सहते सङ्गमं नौ कृतान्तः ॥३६॥

त्वामिति—कृतान्तो दैवं, क्रूरः श्रेयोविघटनजागरूकः । अत्राकृ-तिलिखनात्कथञ्चिन्निर्वाह्यपादपतनारम्भेऽप्यत्रै[–वा]सरसमये त्वदीयविलासविशेषसमुद्दीपितशोकावेशविधुरस्य मम वाष्पैर्दर्शन-विधानद्वारा विघ्नः क्रियत इति सर्वतन्त्रविदो वाचस्पति-मिश्राः(१)। आधुनिकास्तु लिखनमपीच्छाविषय एव,न तु निर्व्यूढ़-

---

(१) अत्र श्रीधरसिद्धान्तो यथा..."शिलापदेन लिखनयोग्यता। लिखतोऽपि ममाश्रूणि निर्गतान्येव,तानि तु,दृष्टिपिधानमिव कृतवन्ति, किन्तु मुहुर्मुखप्रोञ्छनेनापास्य कथं कथमपि लिखननिर्वाहः। इदानी-न्तु प्रणामकालोद्यममात्रे स्मृततच्चिन्ताविह्वलान्तःकरणस्य मम वारं वारं प्रवाहरूपतामापन्नैरश्रुभिः समन्ताद्दृष्टिर्लुप्यत इति वाचस्पति-मिश्राः। (चण्डीदासोद्धृतं वाचस्पतिमिश्रमन्तव्यमितो भाषया किञ्चि-द्भिन्नम्। अत्रायं प्रश्नः प्रसङ्गोत्थः—वाचस्पतिमिश्रकृता प्राचीनतरा काव्यप्रकाशटीका (याऽधुना लुप्तैव) किं चण्डीदाससमयेऽपि विरल-प्रचाराऽऽसीत्? उत चण्डीदासः स्मृतिनिर्मोषनिर्यन्त्रितो वा तात्पर्य-प्रकटनपरो वा भिन्नमेव सन्दर्भमुद्धरति?) जानाम्येव यथा प्रणयरोषे-र्ष्याव्यवहितेषु विलासेषु मम बाष्पतरलितं चक्षुर्भवतीति...मे इति पदशक्त्या व्यज्यते। अन्यथाऽऽत्मानमिच्छामीत्युपक्रमणे नौ इत्युप-संहारे च प्राप्तत्वाद्व्यर्थताऽऽपद्येतेति काश्मीरकाः। (काश्मीरकरुचक-कृते सङ्केते नेदमुपलभ्यते। तदर्वाचीनानां काश्मीरकाणां सिद्धान्तित

हास्यादीनां क्रमेणोदाहरणम्-

आकुञ्च्य पाणिमशुचिं मम मूर्ध्नि वेश्या
मन्त्राम्भसां प्रतिपदं पृषतैः पवित्रे ।

मिति मन्यन्ते । अत्र च त्वामिति निर्दिष्टनायिकाऽऽलम्बनं, कल्पनाबीजं पूर्वप्रणयकोपस्मरणं, प्राकरणिकश्च मेघोदयादि-रुद्दीपनं, लिखितबाष्पश्चानुभावः, सञ्चारिणस्तु स्मृतिशोकदैन्या-दयः । एतैः प्रतीयमानैर्यक्षेऽनुमीयमाना रतिः सहृदयहृदय-लीनां वासनामुद्बोध्य निखिले तदाकारार्थसिद्धसान्द्रानन्दास्वादे पर्यवस्यतीति—एषैव सर्वत्र रीतिः । अत्र च प्रबन्धपर्यालोचनया विप्रलम्भसञ्चार्युन्माद एवोद्रिक्त इति नेदं रसध्वन्युदाहरणं यद्यपि तथाप्येतन्मात्रानुसन्धाने नोन्मादावभासः स्फुट इत्य-

---

मत्र परामृष्टं भवति । नामतोऽपि तेषामिदानीं नोपलम्भ इति महद् दुष्टदैशसम्) । वयन्तु ब्रूमः-यावदेवैतत्सर्वं कर्त्तुमिच्छामि तावत्सं-कल्पविषय एव प्रलापसमयानुभूतकृतककोपप्रसादसम्भेदात्मकस्मृत-तच्चेष्टाविह्वलस्य ममाविर्भूतैरश्रुभिर्दृष्टिरालुप्यते । तच्चित्रलिखिताया अपि तावदास्तां दर्शनविनोदादिकं यावत्तल्लिखनोचितरेखोपरेखाऽऽ-दिसूत्रमपि सङ्गमं न सहत इति । अतएव कृतान्तस्यापि पुनः क्रूर इति विशेषणम् । दैवमपि शापमन्तरेण नतन्मिथुनविघटने पटीय इति यथाऽत्र रतिरतितरामुद्दीप्ता तथाऽऽलेख्यादिरूपस्यापि समागमस्य विप्रयोग इति विप्रलम्भोऽपि परं पारमाश्रयत' इति । आधुनिका इति पदेन चण्डीदासेन श्रीधराचार्या एव विवक्षिताः । वाचस्पतिमिश्र-संक्रान्तं समालोचनमन्यत्र कृतमित्यत्र विरम्यते ।

तारस्वनं प्रथितथूत्क(१)-मदात्प्रहारं
हा हा हतोऽहमिति रोदिति विष्णुशर्मा ॥३७॥
हा मातस्त्वरिताऽसि(२)कुत्र किमिदं हा देवताः काशिषः
धिक् प्राणान् पतितोऽशनिर्हुतवहस्तेऽङ्गेषु दग्धे दृशौ।
इत्थं घर्घर(३) मध्यरुद्धकरुणाः पौराङ्गनानां गिर-
श्चित्रस्थानपि रोदयन्ति शतधा कुर्वन्ति भित्तीरपि॥३८॥

भिप्रेत्योदाहृतम्(४)। प्रतिपदमेकैकेन मन्त्रपदेन संस्कृत्य सिक्तैः पृषतैर्बिन्दुभिः, तारस्वरं यथा स्यात्तथा प्रहितं सर्वदिक्प्रेषितं थूदिति शब्दो यत्र प्रहारे तत्र। विष्णुशर्माऽऽलम्बनं, रोदनवैचित्र्यादिरुद्दीपनं, सामर्थ्यलक्ष्या वैहासिकगताः कपोलस्पर्शदृष्टिसङ्कोचादयोऽनुभावाः। अवहित्थादर्पग्लान्यादयः सञ्चारिणो नोपात्ताः। कुत्र कस्मिन् गन्तव्ये त्वरिताऽसि येनास्मान्सततभक्तानपि नापेक्षसे। अशनिरूपो हुतवहः। दृशाविति–दृशोः पूर्वपरिचितलावण्यलहरीसंवलिततत्तदपाङ्गतरङ्गणादिवैचित्र्याद्विशेषोक्तिः। मध्यरुद्धा मध्य अर्द्धे रुद्धा विच्छिन्नाः बाष्पोदयसंवृतकण्ठतया। अत्र लोकान्तरगतनायिकाऽऽलम्बनं,

(१) 'शूत्क'मिति क्वाचित्कः पाठः।

(२) 'त्वमिताऽत्सी'ति वा पाठः।

(३) 'गद्गदरुद्धे'ति वा पाठः।

(४) "मात्रानुसन्धानेनोन्मादाभास एवे"त्युदाहरणचन्द्रिकाकारसम्मतचण्डीदासग्रन्थे पाठः। रसनिष्पत्तिनिर्धारणप्रस्तावे रसध्वन्युदाहरणमेव सम्मतमिति तथा निर्देशः।

कृतमनुमतं दृष्टं वा यैरिदं गुरुपातकं
मनुजपशुभिर्निर्मर्यादैर्भवद्भिरुदायुधैः।
नरकरिपुणा सार्धं तेषां सभीमकिरीटिना-
मयमहमसृङ्मेदोमांसैः करोमि दिशां बलिम्॥३९॥

क्षुद्राः संत्रासमेते(१) विजहत हरयः!क्षुण्णशक्रेभकुम्भा
युष्मद्देहेषु लज्जां दधति परममी सायका निष्पतन्तः।
सौमित्रे! तिष्ठ पात्रं त्वमसि न हि रुषां(२)नन्वहं मेघनादः
किञ्चिद्भ्रूभङ्ग-(३)लीलानियमितजलधिं राममन्वेषयामि४०
ग्रीवाभङ्गाभिरामं मुहुरनुपतति स्यन्दने बद्धदृष्टिः(४)

तद्गेहेऽग्निपतनादिरुद्दीपनम्, अश्रुतद्गुणवर्णनप्लुतकरुणस्वर-स्तम्भादिरनुभावः; तत्प्रकाशितो निर्वेदः सञ्चारी(५)। कृत-मिति-अत्र पितृवैरिण आलम्बनम्, अनुमत्यादय उद्दीपनं, प्रतिज्ञाग्रहणं तत्सहचराश्च भृकुटीदन्तौष्ठपीडनादयोऽनुभावाः, उत्साहौग्र्यादयः संचारिणः। अत्र रक्ताङ्गनेत्रता युद्धवीरभेदिनी। क्षुद्रा इति-परं लज्जां दधति, अतादृक्कार्यनिष्पत्त्या लज्जिता

---

(१) 'त्रासमेन'मिति कुत्रापि पाठः।
(२) 'रुषा नन्वह'मिति वैकल्पिकः पाठः।
(३) 'किञ्चित्'संरम्भेति—'भ्रूभङ्गसंज्ञे'ति वा पाठः।
(४) 'दत्तदृष्टि'रिति वा पाठः।
(५) 'काश्मीरराजमातृमरणे भट्टनारायणकविकाव्यमिद'-मिति प्रकरणनिर्देशो माणिक्यचन्द्रकृते सङ्केते।

पश्चार्धेन प्रविष्टः शरपतनभयाद्भूयसा पूर्वकायम् ।
दर्भैरर्द्धावलीढैः श्रमविवृतमुखभ्रंशिभिः कीर्णवर्त्मा
पश्योदग्रप्लुतत्वाद्वियति बहुतरं स्तोकमुर्व्यां प्रयाति॥४१॥
उत्कृत्योत्कृत्य कृत्तिं प्रथममथ पृथूच्छोयभूयांसि(१)मांसान्यं-
सस्फिक्पृष्ठपिण्डा(२)द्यवयवसुलभान्युग्रपूतीनि जग्ध्वा।
आर्त्तः (३)पर्यस्तनेत्रः प्रकटितदशनः प्रेतरङ्कः करङ्का-
दङ्कस्थादस्थिसंस्थं स्थपुटगतमपि क्रव्यमव्यग्रमत्ति ॥४२॥
चित्रं महानेष बतावतारः क्व कान्तिरेषाऽभिनवैव भङ्गिः।
लोकोत्तरं धैर्यमहो प्रभावः काऽप्याकृतिर्नूतन एष सर्गः॥४३

इव कृतकार्या अपि न मामानन्दयन्तीत्यर्थः(४)। ग्रीवेति-मृगा-
नुसारिणो राज्ञ उक्तिः। पश्चादर्द्धं पश्चार्द्धं निपातः । उत्कृ-
त्येत्यादि–उच्छोथ उच्छलता। पिण्डं जङ्घाग्रविभागः। उग्रपूती-
न्युत्कटदुर्गन्धानि। रङ्कश्चिरक्षुधितः। करङ्कोऽस्थिशेषं शिरः ।
स्थपुटो विकटगभीरभागः। चित्रमिति–अत्र बतेत्यादीनां चित्र-
मित्यादिपूर्वपूर्वपदाहितसंस्कारसाहित्येन शक्तिदार्ढ्यं द्रष्टव्यम् ।
भङ्गिर्व्यवस्थितिः। सृज्यत इति सर्गः ।

---

(१) 'पृथूच्छोथ', 'पृथूच्छोफ', 'पृथूच्छ्राये'ति वा पाठः।
(२) 'पिण्ड्याद्यवयव', 'पीठाद्यवयवे'ति वा पाठः।
(३) 'अन्तःपर्यस्त'–'आत्तस्नाय्वङ्क'ेति वा पाठः।
(४) हनूमन्नाटके रावणपुत्रस्य मेघनादस्येयमुक्तिः।

एषां स्थायिभावानाह—

(४५) रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयन्तथा ।
जुगुप्सा विस्मयश्चेति स्थायिभावाः प्रकीर्त्तिताः ॥३०॥

स्पष्टम्(१) ।

हृदयङ्गमे वस्तुनि सुखोपायत्वसंवेदनं रतिः । वागादिवैकृतैश्चेतोविकाशो हासः । इष्टनाशादिभयाच्चेतोद्रुतिः शोकः । प्रतिकूलेषु तैक्ष्ण्यप्रबोधः क्रोधः । कार्यारम्भेष्वासङ्ग उत्साहः । रौद्रशक्त्या कृतं चित्तवैक्लव्यं भयम् । दोषदर्शनादिभिर्वस्तुनिन्दा जुगुप्सा । लोकोत्तरवस्तुदर्शनाच्चित्तविस्तारो विस्मयः(२) । व्यभिचारिण इति—मत्यभिज्ञायमानलौकिकदशाऽऽविर्भावतिरोभावस्वभावो व्रीडाऽऽदिरास्वादाङ्कुरणदशायां व्यभिचारीत्युच्यते । आस्वाददशायान्तु तस्य नानाऽऽकारकर्बुरितघनानन्दस्य द्वित्रिक्षणमात्रजीवितस्य, प्रबन्धेष्ववान्तरानेकवाक्यानां, मुक्तकादौ तु तस्यैव काव्यस्य, पुनः पुनर्भावनया सन्तन्यमानस्वरूपरूपस्यांशानां स्थायिसञ्चारिताविभागो नास्त्येव । अतएव मेघदूतादावुन्मादादिः सञ्चार्यन्तरानुगमसन्तन्यमानतालक्षणा-

---

(१) अत्र भट्टगोपालः—'स्पष्टमिति पाठप्रधानत्वात् प्रमेयस्य, यथासंख्येन योजनं तु स्पष्टतर'मिति ।

(२) रत्यादीनां स्थायिभावानां विस्तरत आलोचनं भरतनाट्यशास्त्रे सप्तमेऽध्याये । एषां प्राधान्यप्रकटनं च तत्रैव श्लोकमुखेन—"यथा नराणां नृपतिः शिष्याणाञ्च यथा गुरुः । एवं हि सर्वभावानां भावः स्थायी महानिह ॥"

THE PRINCESS OF WALES SARASVATI BHAVANA TEXTS.

Edited by

GOPINATH KAVIRAJ, M. A.

No. 1—The Kiraṇāvalī Bhāskara, (किरणावलीभास्कर) [वैशेषिक], a Commentary on Udayana's Kiraṇāvalī, Dravya section, by Padmanābha Miśra.
Ed. with Introduction and Index by Gopinath Kaviraj, M.A.
Rs. 1-12

No. 2—The Advaita Chintāmaṇi, (अद्वैतचिन्तामणि) [वेदान्त], by Rangoji Bhaṭṭa,
Ed. with Introduction etc. by Nārāyaṇa S'āstri Khiste Sāhityāchārya.
Rs. 1-12

No. 3—The Vedānta Kalpalatikā, (वेदान्तकल्पलतिका) [वेदान्त], by Madhusūdana Sarasvatī.
Edited with Introduction etc. by Rāmājñā Pāṇḍeya Vyākaraṇāchārya.
Rs. 1-12

No. 4—The Kusumāñjali Bodhanī, (कुसुमाञ्जलिबोधिनी) [न्याय], a Commentary on Udayana's Theistic Tract, Nyāya Kusumāñjali, by Varadarāja.
Ed. with Introduction etc. by Gopinath Kaviraj, M.A, Rs. 2-0

No. 5—The Rasasāra (रससार) [वैशेषिक], a Commentary on Udayana's Kiraṇāvalī, Guṇa Section, by Bhaṭṭa Vādīndra.
Ed. with Introduction etc. by Gopinath Kaviraj, M.A. Rs. 1-2

No. 6—(Part I)—The Bhāvanā Viveka (भावनाविवेक) [मीमांसा], by Maṇḍana Miśra, with a Commentary by Bhaṭṭa Umbeka.
Ed. with Introduction etc. by M. M. Gaṅgānātha Jhā, M. A., D. Litt.
Rs. 0-12

No. 6-(Part II)—Ditto Ditto Rs. 0-12

No. 7-(Part I)—The Yoginīhṛdaya dīpikā, (योगिनीहृदयदीपिका) [तन्त्र], by Amṛtānanda Nātha, being a Commentary on Yoginīhṛdaya, a part of Vāmakeśvara Tantra.
Ed. with Introduction etc. by Gopinath Kaviraj, M.A.
Rs. 1-8

No. 7—(Part II) Ditto Ditto Rs. 1-4

No. 8—The Kāvyaḍākinī (काव्यडाकिनी) [काव्यशास्त्र], by Gaṅgānanda Kavīndra.

Ed. with Introduction etc. by Jagannātha S'āstri Hoshing Sāhityopādhyāya. Rs. 0-10

No. 9—(Part I)-The Bhakti Chandrikā (भक्तिचन्द्रिका) [भक्ति], a Commentary on S'andilya's Bhaktisūtras, by Nārāyaṇa Tīrtha.

Ed. with a Prefatory Note by Gopinath Kaviraj, M.A. Rs. 0-15

No. 10-(Part I)-The Siddhāntaratna, (सिद्धान्तरत्न) [गौडीयवैष्णवदर्शन], by Baladeva Vidyābhūṣaṇa.

Ed. with a Prefatory Note by Gopinath Kaviraj, M.A. Rs. 1-2

No. 10-(Part II)—Do. Do. Rs. 2-12

No. 11-The S'rī Vidyā Ratna Sūtras, (श्रीविद्यारत्नसूत्र) [तन्त्र], by Gauḍapāda, with a Commentary by S'aṅkarāraṇya.

Ed. with Introduction etc. by Nārāyaṇa S'āstrī Khiste, Sāhityāchārya. Rs. 0-9

No. 12-The Rasapradīpa, (रसप्रदीप) [अलङ्कार], by Prabhākara Bhaṭṭa.

Ed. with Introduction etc. by Nārāyaṇa S'āstri Khiste Sāhityāchārya. Rs. 1-2

No. 13-The Siddhasiddhānta Saṅgraha, (सिद्धसिद्धान्तसंग्रह) [नाथमार्ग], by Balabhadra.

Ed. with Introduction by Gopinath Kaviraj, M. A. Rs. 0-14

No. 14-The Triveṇikā, (त्रिवेणिका) [अलङ्कार], by Āśādhara Bhaṭṭa.

Ed. with Introduction by Baṭukanātha S'armā Sāhityopādhyāya, M. A. and Jagannātha S'āstri Hoshing Sāhityopādhyāya. Rs. 0-14

No. 15-(Part I)-The Tripurārahasya. (Jñāna Khaṇḍa) (त्रिपुरारहस्य, ज्ञानखण्ड) [तान्त्रिकदर्शन],

Ed. with a Prefatory Note by Gopinath Kaviraj, M.A Rs. 0-14

No. 15-(Part-II)—Do. Do. Rs. 2-4

No. 15-(Part III)—Do. Do. Rs. 2-0

No. 15-(Part IV)—Do. with Introduction, etc. by Gopinath Kaviraj, M. A.

No. 16-The Kāvya Vilāsa, (काव्यविलास) [अलङ्कार], by Chirañjīva Bhaṭṭāchārya.

Ed. with Introduction etc. by Baṭukanātha S'armā Sāhityopādhyāya, M. A. and Jagannātha S'āstri Hoshing Sāhityopādhyāya. Rs. 1-2

No. 17–The Nyāya Kalikā, (न्यायकलिका) [न्याय]. by Bhatta Jayanta.
Ed. with Introduction by M. M. Gaṅgānātha Jhā, M. A. D. Litt. Rs 0–14

No. 18–(Part I)–The Gorakṣa Siddhānta Saṅgraha. (गोरक्षसिद्धान्त-संग्रह) [नाथमार्ग],
Ed. with a Prefatory Note by Gopinath Kaviraj, M. A., Rs. 0–14

No. 19–(Part. I)–The Prākṛita Prakāśa (प्राकृतप्रकाश) [प्राकृतव्याकरण],
by Vararuchi with the Prākṛita Sañjīvanī by Vasantarāja and the Subodhinī by Sadānanda.
Ed. with Prefatory note etc. by Batuk Nath S'armā, M. A. and Baladeva Upādhyāya, M. A.
Rs 2–4

No. 19–(Part.II) Ditto Ditto Rs. 2–12

No 19—(Part. III) Introduction etc. (In Preparation.)

No. 20–The Mānsatattvaviveka (मांसतत्त्वविवेक) [धर्मशास्त्र], by Viśvanātha Nyāyapañchānana Bhaṭṭāchārya.
Edited with Introduction etc. by Pandit Jagannātha S'āstri Hoshing Sāhityopādhyāya, with a Foreword by Pandit Gopi Nath Kavirāja, M. A., Principal, Government Sanskrit College, Benares. Rs. 0–12

No. 21–(Part I) The Nyāya Siddhānta Mālā (न्यायसिद्धान्तमाला) [न्याय], by Jayarāma Nyāya Pañchānana Bhaṭṭāchārya.
Edited with Introduction etc. by Dr. Mangal Deva S'āstrī, M. A., D. Phil. (Oxon), Librarian, Govt. Sanskrit Library, Sarasvati Bhavana, Benares.
Rs. 1–4

No. 21–(Part–II) Ditto Ditto Rs. 2–0

No. 22–The Dharmānubandhi S'lokachaturdaśī (धर्मानुबन्धिश्लोक-चतुर्दशी) [धर्मशास्त्र], by S'ri S'eṣa Kṛṣṇa with a Commentary by Rāma Pandit.
Edited with Introduction etc. by Nārāyaṇa S'āstri Khiste Sāhityāchārya, Assistant Librarian, Government Sanskrit Library, Sāraswati Bhavana, Benares. Rs. 1–0

No. 23–The Navarātrapradīpa (नवरात्रप्रदीप) [धर्मशास्त्र], by Nanda Pandit Dharmādhikārī.
Ed. with Introduction etc. by Vaijanātha S'āstrī Varakale, Dharmaśāstra–S'āstrī, Sādholāl Research Scholar, Sanskrit

College, Benares, with a Foreword by Pândit Gopinath Kaviraj, M. A., Principal, Government Sanskrit College, Benares. Rs. 2-0

No. 24-The S'rī Rāmatāpinīyopaniṣad (रामतापिनीयोपनिषद्) [उपनिषद्], with the Commentary called Rāma Kāśikā in Pūrvatāpinī and Ānandanidhi in Uttaratāpinī by Ānandavana.
Ed. with Introduction etc. by Anantarāma S'āstrī Vetāla Sāhityopādhyāya, Post-Āchārya Scholar, Govt. Sanskrit College, Benares, with a Foreword by Pandit Gopī Nātha Kavirāja, M. A., Principal, Government Sanskrit College, Benares. Rs 3-12

No. 25-The Sāpiṇḍyakalpalatikā (सापिण्ड्यकल्पलतिका) [धर्मशास्त्र], by Sadāśivadeva alias Āpadeva with a commentary by Nārāyaṇa Deva.
Edited with Introduction etc. by Jagannātha S'āstrī Hośiṅga, Sāhityopādhyāya, Sādholāl Research Scholar, Govt. Sanskrit College, Benares. Rs. 1-4.

No. 26-The Mṛgāṅkalekhā Nāṭikā (मृगाङ्कलेखानाटिका) [नाटिका], by Viśvanātha Deva Kavi.
Edited with Introduction etc. by Nārāyaṇa S'āstri Khiste Sāhityāchārya, Asst. Librarian, Government Sanskrit Library, Benares. Rs. 1-0

No. 27-The Vidvachcharita Pañchakam (विद्वच्चरितपञ्चकम्) [निबन्ध], By Nārāyana S'āstri Khiste, Sāhityacharya, Assistant Librarian, Govt. Sanskrit College, Sarasvati Bhavana Library, Benares. With an Introduction by Gopināth Kaviraja, M.A., Principal, Govt. Sanskrit College, Benares. Rs. 2-0

No. 28-The Vrata Kos'a (व्रतकोश) [धर्मशास्त्र], by Jagannātha S'āstri Hosiṅga Sāhityopādhyāya, late Sadholal Research Scholar, Sanskrit College, Benares. With a Foreword by S'rī Gopinātha Kaviraja, M.A., Principal, Govt. Sanskrit College, Benares. Rs. 4-0

No. 29-The Vṛitti dīpikā (वृत्तिदीपिका) [व्याकरण], By Mauni S'rī Kṛṣṇa Bhatta.
Edited with Introduction etc. by Pt. Gangadhara S'astri Bhāradvāja, Professor, Govt. Sanskrit College, Benares. Rs. 1-2

No. 30-The Padārtha Mandanám (पदार्थमण्डन) [वैशेषिक], By S'rī Venīdatta.

Edited with Introduction etc.' by Pandit Gopāla S'āstri Nene, Professor, Govt. Sanskrit College, Benares. Rs. 0-14

No. 31 (Part I)-The Tantraratna (तन्त्ररत्न) [मीमांसा], by Pārtha Sārathi Mis'ra.

Edited by M. M. Dr. Ganganatha Jha, M. A., D. Litt, Vice-Chancellor, Allahabad University Allahabad. Rs. 1-14

No. 31-(Part II) Ditto. Ditto.

Edited by Pt. Gopāl S'āstri Nene, Govt. Sanskrit College, Benares.

No. 32-The Tattvasāra (तत्त्वसार) [न्याय], by Rākhaldasa Nyāyaratna.

Edited with Introduction etc. by Harihara S'astri, Benares Hindu University. Rs. 1-0.

No. 33-(Part I) The Nyaya Kaustubha (न्यायकौस्तुभ) [न्याय], by Mahadeva Puntamkar.

Edited with Introduction etc. by Umes'a Miśra, M. A., Allahabad University, Allahabad. Rs. 3-4

No. 34-(Part I) The Advaita Vidyātilakam (अद्वैतविद्यातिलकम्) [शाङ्करवेदान्त], by S'rī Samarapuṅgava Dīkṣita.

With a Commentary by S'rī Dharmayya Dīkṣita.

Edited with Introduction, etc, by Ganapati Lal Jha, M. A., Sadholal Research Scholar, Govt. Sanskrit Library, Benares. Rs. 1-4

No. 35-The Dharma Vijaya Nāṭaka (धर्मविजयनाटक) [नाटक], by Bhūdeva S'ukla.

Edited with Introduction etc, by Pandit Nārāyana S'āstri Khiste, Asst. Librarian, Govt. Sanskrit Library, Benares. Rs. 1-4

No. 36-The Ānanda Kanda Champū (आनन्दकन्दचम्पू) [चम्पू], by Mitra Miśra.

Edited, with a Foreword by Gopinath Kaviraj, M. A., by Nanda Kishore Sāhityācharya, Research Scholar, Sanskrit College, Benares. Rs. 3-8

No. 37-The Upanidāna Sūtra (उपनिदानसूत्रम्) [वेद],

Edited with Introduction by Dr. Mangaldeva S'āstri, M. A., D. Phil. Rs. 1-0

No 38-The Kiranāvali prakās'a dīdhiti (Guna), (किरणावली-प्रकाशदीधिति) [वैशेषिक], by Raghunāth S'iromani.

Edited by Pandit Badrināth Sāstri, M. A., Lucknow University. Rs. 1-12

No. 39–The Rāma Vijaya Mahākāvya, (रामविजयमहाकाव्य) [काव्य], by Rupanātha.
Edited by Pt. Ganapatilal Jha, M. A. Rs. 2–0

No. 40–(Part I) The Kālatattva Vivechana (कालतत्त्वविवेचन) [धर्मशास्त्र], by Raghunātha Bhaṭṭa.
Edited with a Foreword by Gopinātha Kaviraja M.A. by Nanda Kishore S'arma Sāhityāchārya, Research Scholar, Sanskrit College, Benares. Rs. 4–0

No, 40 (Part II) Do Do

No. 41–(Part I) The Siddhānta Sārvabhauma (सिद्धान्तसार्वभौम) [ज्यौतिष], by S'rī Munīśvara.
Edited with Introduction etc. by Jyautiṣāchārya Pandit Murlidhara Thakkura, late Sadholal Scholar, Sanskrit College, Benares. Rs 3–0

No. 42–The Bheda Siddhi (भेदसिद्धि) [न्याय], by Vis'vanātha Pañchānana Bhaṭṭāchārya.
Edited with notes etc., by Nyāya Vyākaraṇāchārya Pandit Sûrya Nārāyaṇa S'ukla, Professor, Govt. Sanskrit College, Benares.

No. 43–(Part I) The Smārtollāsa (स्मार्तोल्लास) [कर्मकाण्ड], by S'iva Prasāda.
Edited with Introduction, notes, etc, by Vedāchārya Pandit Bhagavat Prasad Miśra, Professor, Govt. Sanskrit College, Benares.

No. 44–(Part I) S'ūdrāchāra S'iromaṇi (शूद्राचारशिरोमणि) [धर्मशास्त्र],
Edited by Sāhityāchārya Pandit Narayan S'astri Khiste.

No. 45–(Part I) Kiraṇāvalī Prakāśa (Guṇa) (किरणावली प्रकाश-गुण) [वैशेषिक], by Vardhamāna.
Edited with a Foreword by Pt. Gopinath Kaviraj, M., A., by Pandit Badrinath S'astri, M. A., Lucknow University.

No. 46–(Part I) Kāvya prakāśa dīpikā (काव्यप्रकाशदीपिका) [अलङ्कार], by S'rī Chaṇḍī Dāsa.
Edited by S'rī S'ivaprasāda Bhaṭṭāchārya, M. A., Professor, Presidency College, Calcutta.

No. 47–Bhedajayaśrī (भेदजयश्री) [माध्ववेदान्त], by S'rī Tarkavāgīśa Bhaṭṭa Venīdattāchārya.
Edited with Introduction etc, by Pandit Tribhuvan prasad Upādhyāya, M. A., Inspector of Sanskrit Pāṭhashalas, United Provinces, Benares.

THE PRINCESS OF WALES SARASVATI BHAVANA STUDIES:

Edited by

GOPINATH KAVIRAJ, M. A.

Vol. I—

(a) Studies in Hindu Law (1): its Evolution, by Gaṅgānātha Jhā.

(b) The View-point of Nyāya Vaiśeṣika Philosophy, by Gopi nath Kaviraj.

(c) Nirmāṇa Kāya, by Gopinath Kaviraj. Rs. 1-12

Vol. II—

(a) Paraśurāma Miśra alias Vāṇī Rasāla Rāya, by Gopinath Kaviraj.

(b) Index to S'abara's Bhāṣya, by the late Col. G. A. Jacob.

(c) S'tudies in Hindu Law (2):—its sources, by Gaṅgānāth Jha.

(d) A New Bhakti Sūtra, by Gopinath Kaviraj.

(e) The System of Chakras according to Gorakṣa nātha, by Gopinath Kaviraj.

(f) Theism in Ancient India, by Gopinath Kaviraj.

(g) Hindu Poetics, by Batuka nātha S'armā.

(h) A Seventeenth Century Astrolabe, by Padmākara Dvivedi.

(i) Some aspects of Vīra S'aiva Philosophy, by Gopinath Kaviraj.

(j) Nyāya Kusumāñjali (English Translation), by Gopinath Kaviraj.

(k) The Definition of Poetry, by Nārāyaṇa S'āstri Khiste.

(l) Sondala Upādhyāya, by Gopinath Kaviraj. Rs. 5

Vol. III—

(a) Index to S'abara's Bhāṣya, by the late Col. G. A. Jacob.

(b) Studies in Hindu Law (3): Judicial Procedure: by Gaṅgānātha Jha.

(c) Theism in Ancient India, by Gopinath Kaviraj.

(d) History and Bibliography of Nyāya Vaiśeṣika Literature, by Gopinath Kaviraj.

(e) Naiṣadha and S'rī Harṣa by Nīlakamala Bhaṭṭāchārya.

(f) Indian Dramaturgy, by P. N. Pātankar. Rs. 5.

Vol. IV—

(a) Studies in Hindu Law (4): Judicial Procedure: by Gaṅgānātha Jha.

(b) History and Bibliography of Nyāya Vaiśeṣika Literature, by Gopinath Kaviraj.

(c) Analysis of the Contents of the Ṛgveda-Prātiśākhya, by Maṅgala Deva S'āstrī.

(d) Nārāyaṇa's Gaṇita kaumudī, by Padmākara Dvivedi.

(e) Food and Drink in the Ramayanic Age, by Manmatha natha Roy

(f) Satkāryavāda: Causality in Sāṅkhya, by Gopinath Kaviraj.

(g) Discipline by Consequences, by G. L. Sinha.

(h) History of the origin and expansion of the Aryans. by A. C. Ganguly.

(i) Punishments in Ancient Indian Schools, by G.L. Sinha. Rs 5

Vol. V—

(a) Ancient Home of the Aryans and their migration to India, by A. C. Ganguly.

(b) A Satrap Coin, by Shyamalal Mehr.

(c) An Estimate of the Civilisation of the Vanaras as depicted in the Rāmayaṇa, by Manmatha nātha Roy.

(d) A Comparison of the Contents of the Ṛgveda, Vajasaneya, Taittirīya & Atharvaveda Prātiśākhyas, by Maṅgala Deva S'āstri.

(e) Formal Training and the Ancient Indian Thought, by G.I Sinha.

(f) History and Bibliography of Nyāya Vais'eṣika Literature, by Gopinath Kavirāj.

(g) A Descriptive Index to the names in the Rāmāyaṇa, by Manmatha nātha Roy.

(h) Notes and Queries, (1) Virgin Worship, by Gopinath Kaviraj. Rs. 5

Vol. VI—

(a) Index to S'abara's Bhāṣya, by the late Col. G. A. Jacob..

(b) Some Aspects of the History and Doctrines of the Nāthas, by Gopinath Kaviraj.

(c) An Index etc. the Ramayana, by Manmatha nātha Roy.

(d) Studies in Hindu Law by M. M. Gaṅganatha Jha.

(e) The Mimamsa manuscripts in the Govt. Sanskrit Library (Benares), by Gopinātha Kavirāj.

(f) Notes and Queries, by Gopinātha Kavirāj.

Vol. VII.

(a) Bhāmaha and his Kāvyālaṅkārā, by Baṭukanātha S'armā and Baladeva Upādhyāya.

(b) Some variants in the readings of the Vais'eṣika Sūtras, by Gopinātha Kavirāj.

(c) History and Bibliography of Nyāya Vais'eṣika Literature, by Gopinātha Kavirāj.

(d) An attempt to arrive at the correct meaning of some obscure Vedic words, by Sītāram Joshi.

(e) A comparison of the contents of the Rig Veda, Vajasaneya, Taittiriya, and Atharva Veda (Chāturadhyāyika) Prātis'ākhyas, by Mangal Deva Shāstri.

(f) An Index to the Ramayaṇa, by Manmatha Nāth Roy.

(g) An Index to S'abara's Bhāṣya, by the late Col. J. A. Jacob.

(h) Gleanings from the Tantras, by Gopinātha Kavirāj.

(i) The date of Madhusudana Saraswati, by Gopinātha Kavirāj.

(j) Descriptive notes on Sanskrit Manuscripts, by Gopinātha Kavirāj.

(k) A note on the meaning of the word Parārdha, by Umes'a Mis'ra.

Vol. VIII.

(a) Indian Philosophy, by Taraknath Sanyal.

(b) An Index to the Rāmāyaṇa, by Manmatha Nath Roy.

(c) Index to S'abara's Bhāṣya, by the late Col. J. A. Jacob.

(d) Hari Svāmi, the commentator of S'atapatha Brāhmana and the date of Skanda Svami the commentator of the Ṛigveda, by Mangaladeva S'āstri.

(e) Mysticism in Veda, by Gopināth Kaviraj.

(f) The Deva dāsī: a brief history of the Institution, by Manmatha Nātha Roy.

Vol. IX (In progress)

(a) The Life of a Yogin, by Gopinātha Kavirāj.

THE PRINCESS OF WALES SARASVATI BHAVANA STUDIES

(SANSKRIT)

SARASVATALOKA

Edited by

GOPINATH KAVIRAJ, M. A.

Kirana 1 (In progress)

(a) Mangalam, etc, by Nārāyaṇa S'āstri Khiste.

(b) Mimansaka mata saṃgraha, by Haranchndra Bhaṭṭācharya.

(c) S'rimad Ācharya Mandana Mis'ra by Chinna Swami S'astri

(d) Bhagavato Buddhasya Charitam Upades'as'cha : by Gopinatha Kaviraj.

Kirana I (Supplement)

Sanskrita Kavi Parichaya-(Bharavi) by Nanda Kishore Sharma.

Kirana II (In progress)

(a) S'āradā Prasādanam by Nārâyana S'āstri Khiste.

(b) Chūḍāmaṇi Dars'anam by S'as'adhara Tarkachūḍāmaṇi.

To be had of
The Superintendent
Government Press, U. P.,
Allahabad.

SARASVATĪ BHAVANA GRANTHAMĀLĀ

Vol. 46

PART II

GENERAL EDITOR
Surati Narayana Mani Tripathi
Vice-Chancellor
Varanaseya Sanskrit Vishvavidyalaya,
Varanasi.

KĀVYA PRAKASA DIPIKA

by

CHAṆḌĪ DĀSA

VARANASI
1965

व्यभिचारिणो ब्रूते—

(४६) निर्वेदग्लानिशङ्काऽऽख्यास्तथाऽसूयामदश्रमाः।
आलस्यं चैव दैन्यं च चिन्ता मोहः स्मृतिर्धृतिः ॥३२॥

ऽनुबन्धयोगेऽपि स्थायित्वं न लभते पूर्वप्रसिद्धपात्रगतस्थैर्यप्रत्यभिज्ञाविरहात्। तत्र हि रत्यादय एव स्थिराः, उन्मादादादयस्तु बुद्बुदवत् मग्ननिमग्नस्वरूपा(१) एव। तथा च हासशोकादीनां क्वचन स्थायिनामपि रत्युत्साहादौ तदभावात् सञ्चारिता। त्रयस्त्रिंशद्व्यभिचारिण इति स्वयोगत्वव्यवच्छेदार्थम्। एते हि न क्वचित् स्थायिनः। एतेषाञ्च सात्त्विकेभ्यः सत्त्वाविर्भावविशेषेभ्यो न वैधर्म्यं, किन्तु रत्यादिभ्य एव(२)। यद्वा तेषां नान्तःकरणपरिणतित्वमिति (?) न ते व्यभिचारिणः। व्यभिचारिणो हि भावाश्चित्तवृत्तिविशेषा एवेति सकलमनाकुलम्(३)।

---

(१) तथा च भावप्रकाशनकारः—"मज्जन्तश्च निमज्जन्तः कल्लोलास्ते यथाऽर्णवे। तस्योत्कर्षं वितन्वन्ति यान्ति तद्रूपतामपि। तथा स्थायिनि निर्मग्ना उन्मग्ना व्यभिचारिणः। पुष्णन्ति स्थायिनं स्वांश्च तत्र यान्ति रसात्मताम्" इति।

(२) "एतच्च-केभ्यः-सत्त्वाविर्भावविशेषेभ्यो नसञ्चनसञ्चारिभ्यः न वैधर्म्य"मिति मूलपुस्तकेऽस्फुटः पाठः। एतदुत्तरवाक्ये च पाठो न सम्यङ् इति प्रतिभाति।

(३) भावपदेन चित्तवृत्तिविशेषा एव विवक्षिता इति प्रागेवोक्तम्। तेषामात्यन्त्यं लौकिके जगति यद्यपि सम्भवति तथाप्यलौकिककाव्यार्थमये रसात्मनीयत्ता सम्भवतीति सुस्थित एव तेषां गणना-

व्रीडा चपलता हर्ष आवेगो जडता तथा ।
गर्वो विषाद औत्सुक्यं निद्राऽपस्मार एव च ॥३२॥

चिन्ताग्लानिदैन्यादिकृततत्त्वज्ञानापदीर्ष्यादिजं स्वावमाननं निर्वेदः । निधुवनादिजा निष्प्राणायमानताकम्पानुत्साहादिहेतुर्ग्लानिः । आत्मदुर्नयादेरनिष्टोत्प्रेक्षणकृतकम्पास्यशोषवैवर्ण्यादिहेतुः शङ्का । गर्वदौर्जन्यादिभूरवज्ञादोषैकदर्शनादिकृदसूया परैश्वर्यासहिष्णुता । मदिराऽऽदिकृतः सम्मोहानन्दसम्भेदः स्खलनहसितादिकारी मदः । स्वेदाङ्गभङ्गादिकृतमनःखेदः सम्भोगादिजः श्रमः । जृम्भाऽऽसितादिकृत्क्रियावैरस्यं नीचादेरालस्यम् । वैवर्ण्यमलिनवसनताऽऽदिहेतुर्दारिद्र्यादेरनौजस्यं दैन्यम् । सन्तापशून्यमनस्त्वादिहेतुरैश्वर्यभ्रंशादिकृता चित्तव्यासक्तिश्चिन्ता । भयव्यसनादिजन्या पतनघूर्णनादिजनिका विचित्तता मोहः । सदृशदर्शनादितो रससमुल्लासादिहेतुर्वासनोद्बोधः स्मृतिः । अभीष्टलाभादिजश्चित्तसन्तोषो वदनविकाशादिहेतुर्धृतिः । असदृशाचरणादितो धाष्र्ट्याभावो भूलिखनावाङ्मुखत्वादिहेतुर्व्रीडा । भर्त्सनादिहेतुरविमृष्यकारित्वं

निर्देशक्रमः । "एवं काव्यार्थानूसान् भावयन्ति कुर्वते—स्थायिव्यभिचारिकलापेनैव ह्यास्वाद्यो लौकिकार्थो निगद्यते" । अन्यच्च प्रयोगोचितान्भावानेवाश्रित्यैते वर्तन्त इति ह्यास्नायसिद्धः सम्प्रदायः । एषां भावानां प्रतिरसं विभागो नाट्यशास्त्रे दर्शितः । आस्वेवान्तर्भवन्तीति—यथा निर्वेदव्यतिरिक्तस्य शमस्य निर्वेदान्न पृथग्गणनम् ।

सुप्तं प्रबोधोऽमर्षश्चाप्यवहित्थमथोग्रता ।
मतिर्व्याधिस्तथोन्मादस्तथा मरणमेव च ॥ ३३ ॥

मात्सर्यद्वेषादिकं चपलता । बन्धुसङ्गमादिजश्चित्तप्रसादो नयनो-ल्लासपुलकादिहेतुर्हर्षः । विस्मृतिकम्पादिकृतविभवौत्सुक्या-दिजः सम्भ्रम आवेगः । इष्टानिष्टदर्शनश्रवणाद्युत्थाऽप्र-तिपत्तिरनिमेषनेत्रताऽऽदिहेतुर्जडता । लावण्यैश्वर्यादिजः सवि-लासाङ्गवीक्षणादिकृच्चित्तोत्सेको गर्वः । प्रारब्धासिद्ध्यादिजः सहायान्वेषणत्वादिहेतुः सत्त्वभ्रंशो विषादः । सुरतादौ कालक्षेपाक्षमत्वं स्वेदादिकृदौत्सुक्यम् । चिन्ताऽऽदि मनः-सम्मीलनं जृम्भाऽऽदिहेतु निद्रा । चित्तविक्षेपाग्रहावेशदुःखा-दिजोऽपस्मारः(१) । निद्राऽऽलस्यस्वप्नायिताऽऽदिहेतु-र्विषयाननुभूतिः सुप्तम् । निद्राक्षये चेतनाशयः प्रबोधः । अवज्ञाऽऽदेरभिनिविष्टत्वं तर्जनादिकृदमर्षः । व्यापारा-न्तरासङ्गादिकृद् व्रीडादेर्विक्रियागुप्तिरवहित्थम् । चोरादौ चण्डत्वं तर्जनताडनाऽऽदिकृदुग्रता । हर्षावेगादिहेतुः शास्त्रादे-स्तत्त्वज्ञानं मतिः । कामशोकादिजः कम्पस्वेदादिहेतुरन्तःकरणो-परोधो व्याधिः । हर्षशोकाग्रहावेशोत्कण्ठादिजोऽस्थानहसित-गीतरुदितकृच्चित्तसम्मोह उन्मादः । शोकादितो जीवोद्गमारम्भान्त-

---

(१) एवं भारतीये नाट्यशास्त्रे—"अपस्मारो नाम देवयक्षनाग-भूतपिशाचादीनां ग्रहणानुस्मरणोच्छिष्टशून्यागारसेवनाशुचिकाला-न्तरा(?) परिपतनव्याध्यादिभिर्विभावैः समुत्पद्यते" ।

त्रासश्चैव वितर्कश्च विज्ञेया व्यभिचारिणः ।
त्रयस्त्रिंशदमी भावाः समाख्यातास्तु नामतः(१)॥३४॥

निर्वेदस्यामङ्गलप्रायस्य प्रथममनुपादेयत्वेऽप्युपा-

विविधचेष्टाकृन्मरणम् । संभ्रमोत्कण्ठादिहेतुर्गर्वितादेर्मनः-क्षोभस्त्रासः । सन्देहप्रभवो विमर्षः शिरोऽङ्गुल्यादिनर्त्तनकृद्वितर्कः । भावाश्चित्तवृत्तयः—तेन मरणादीनां जीवनपरित्यागरूपता निरस्ता । शेषास्तु चित्तवृत्तयः काश्चिदास्वेवान्तर्भवन्ति, काश्चिदेतासामेव विभावानुभावरूपा इति पृथङ् नोक्ताः । अतएवोक्तं, नामत इति । नामत उद्देशमात्रेणोक्ताः स्वयञ्च विविच्य बोद्धव्या इत्यर्थः । स्थायिताऽभिधानार्थं स्थायित्वसूचनार्थम् । स्थायिनां सन्निकर्षश्रवणक्षणेऽत्रास्तीत्यारम्भादेव(२)रसाल-

(१) भरतनाट्यशास्त्रीयाः कारिकाः । एवमन्यत्र राजानकतिलककृतत्वेन सम्भाव्यमाने औद्भटकाव्यालङ्कारसारसंग्रहोपरि विवरणे वृत्तेः सूत्रार्थस्य सर्वथा संवादे मम्मटभट्टोपज्ञान्येतानीति न दृढो निश्चयः । उभयोरप्येतयोः प्राचीनतराणां वृद्धानां रचनैतानीति मन्यामहे । ।

(२) 'सन्निकर्षश्रपननेऽत्रास्ती'त्यादर्शपुस्तके पाठः । अत्र सान्द्रानन्दमयेत्याद्यंशे पाठो विपर्यस्तः । स्रक्सूत्रन्यायेन नियतावस्थानं स्थायिनां, व्यभिचरिणान्तु फेनबुद्बुदन्यायेनानियतावस्थानमिति स्थिते स्थायिव्यभिचारिणोर्भेदे कस्यापि भावस्य स्थायित्वं व्यभिचारित्वञ्चोभयं नासंवादि यदाहुः "रत्यादयोऽप्यनियते रसे स्युर्व्यभिचारिणः ।" एकत्र चरमक्षणपर्यन्तस्थायित्वे स्थायित्वम्, अन्यत्रोपकर्त्तृत्वदशायामवस्थानात्तत ऊर्ध्वं विलयाद्व्यभिचारित्वमायातम् ।

दानं व्यभिचारित्वेऽपि स्थायिताऽभिधानार्थम् । तेन—

(४७) निर्वेदस्थायिभावोऽस्ति शान्तोऽपि नवमो रसः।

यष्टिचर्वणन्यायेन सान्द्रानन्दमयानुविद्धाङ्गचमत्कारो रसः, पानकादौ कर्पूराद्यंशवत् । किञ्चिल्लज्जाऽऽदिप्रयुक्तचमत्कृतित्वे सञ्चारिप्राधान्यं, नीरसप्रायशुष्कनारिकेलचर्वणवत् पर्यन्ते किञ्चिदास्वादे भावमात्रम्—इति स्वसंवेदनमूलानादिसहृदयपरम्परा)-मननप्रसिद्धिकृत एव हि रसभावव्यपदेशविभागः । (१)अहो वेत्यादौ सम्भ्रमः (?) स्वल्पोऽनुभूयते, न चासौ शृङ्गारादिरिति निरवद्यो नवमरसवादः । स्त्रैणं स्त्रीसमूहः । यान्तीति-

---

(१) यद्यपि "न भावहीनोऽस्ति रसो न भावो रसवर्जित"इत्यभियुक्तोक्त्या रसभावयोर्भेदो भाक्त इवापाततः प्रतीयते, यद्यपि च 'नानाऽभिनयसम्बन्धान्भावयन्ति रसानिमान् । यस्मात्तस्मादमी भावा विज्ञेया नाट्ययोक्तृभि'रिति मुनिवचनाद्भाव्यभावकसम्बन्धोऽप्यनयोः शास्त्रसिद्धस्तथाऽपि पर्यन्ते भेदोऽनुभवसिद्ध एव । शास्त्रञ्चैतदनुकूलमप्युपलभ्यते—"विभावैरनुभावैश्च सात्त्विकैर्व्यभिचारिभिः । आनीयमानः स्वादुत्वं स्थायिभावो रसः स्मृतः" इति । रसस्य व्यभिचारिभाववैलक्षण्यं स्पष्टम् । "अलौकिकविभावादिव्यपदेशभाग्भिः...गुणप्रधानतात्पर्याश्रयेण सामाजिकधियि सम्यग्योगं सम्बन्धमैकाग्र्यं वाऽऽसादित अन्द्रिरलौकिकनिर्विघ्नसंवेदनात्मकचर्वणागोचरतां नीतोऽर्थश्चर्व्यमाणतैकसारो न तु सिद्धस्वभावस्तात्कालिक एव न तु चर्वणातिरिक्तकालावलम्बी......स्थायिविलक्षण एव रस"इत्यभिनवगुप्ताचार्याः ।

यथा —

अहौ वा हारे वा कुसुमशयने वा दृषदि वा
मणौ वा लोष्ट्रे(१) वा बलवति रिपौ वा सुहृदि वा ।
तृणे वा स्त्रैणे वा मम समदृशो यान्ति दिवसाः
क्वचित्पुण्यारण्ये (२)शिव शिव शिवेति प्रलपतः ॥४४॥

'कदाकर्णोर्विभावये'ति भविष्यति वर्त्तमाना । (३) निर्वेदस्थायी· ति — चिरन्तनदिशा । वस्तुतस्तु निरीहावस्थायामानन्दोत्तररूपः शम एवास्य स्थायी, निर्वेदस्तु सञ्चार्येव, तस्य स्वावमतिमात्र· त्वात् विषयानां प्रत्ययमात्रत्वाद्वा (?) शान्तेषु सुखातिशयरूपत्वात् । तदुक्तम् —

यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखम् ।
तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलाम्(४)॥ इति ।

अत्र चानित्यताऽऽदिना सर्वजगन्निःसारताभावने परमार्थ· स्वरूपमालम्बनं,पुण्यतीर्थादय उद्दीपनं,पुलकादयोऽनुभावाः,हर्षा· दयः सञ्चारिणः । तस्य बीभत्सेऽन्तर्भावस्तु नोचितः, तत्र विषयजुगुप्सायाः(५) प्राधान्यात् । दयावीरदेवतरत्यादीनान्तु

(१) 'लोष्टे'ति प्रायो दाक्षिणात्यानां पुस्तकेषु पाठः ।

(२) 'पुण्येऽरण्ये' इति वा पाठः ।

(३) वर्त्तमानेति कलापव्याकरणे लटः पर्यायरूपा. क्रियाविभक्तिः।

(४) महाभारते शान्तिपर्वीये मोक्षधर्मप्रकरण इत्याकरनिरा· करणं कुत्रापि ।

(५) विषयमात्रजुगुप्सा शान्तरसे, विषयविशेषजुगुप्सा बीभत्स इति स्फुटोऽनयोर्भेदः ।

(४८) रतिर्देवादिविषया व्यभिचारी तथाऽञ्जित: ॥३५॥
भाव: प्रोक्त:—

साहङ्कारदशायामत्र नान्तर्भावः। नचायं सर्वजनावेद्यतया न रसः, शृङ्गारादीनामपि शुकादीनामवश्यत्वात्। तस्माद्विलक्षण एवायं नवमो रस इति सन्तोष्टव्यम्।

रतिर्देवादिविषयेति—परस्परावस्थाऽनुरूपपरिपोषबीजाभावान्न रसः। अन्यासङ्गेनात्यन्तपोषे तु देवतरतेः शान्तावन्तर्भाव (१) इत्युक्तप्रायं सर्वमिति। न च नायिकाविषयेऽपि रतेः क्वचित्तावन्मात्रताऽस्तु(१) यथा 'स्तुमः क'मित्यादौ। तत्र हि प्रकरणपर्यालोचनयाऽन्योन्यजीवितसर्वस्वताविरहान्न रसता। विषयानौचित्यादिविरहाच्च नाभासः। एवं हासादीनामप्यपुष्टौ भावमात्रता भावुकैर्बोद्धव्या(२)। तत्रापि च वासनोद्बोधरूपत्वं समूहालम्बनात्मकत्वञ्च पूर्वप्रक्रियाऽनुसारेण ज्ञेयम्। स्वरूपमात्रभेदेन हि रसभावव्यपदेश इत्युक्तम्। व्यभिचारीति—कनकधूपामोदादौ मङ्गल्यादिभाग इव किञ्चिदाक्रान्त इव चमत्कृतिजीवातुत्वेन भावकैरपोह्य क्रिय-

---

(१) शान्तेऽन्तर्भाव इति वरम्, शान्तिपदेन पारिभाषिकतया तस्य रसस्याग्रहात्।

(२) 'क्वचित्तावन्मात्रताथावस्त्वित्यादा'वित्यशुद्धः पाठ आदर्शपुस्तके। एतदुत्तरवाक्ये तत्रेति पदेन देवादिविषयाया रतेः परामर्शो यथा "अहो वा हारे वे" त्यादौ लक्ष्ये।

आदिशब्दान्मुनि-गुरु-नृप-पुत्रादिविषया । कान्ता-विषया तु व्यक्ता शृङ्गारः ।

उदाहरणम्—

कण्ठकोणविनिविष्टमीश ते कालकूटमपि मे महाऽमृतम् ।
अप्युपात्तममृतं भवद्वपुर्भेदवृत्ति यदि मे न रोचते ॥४५॥

हरत्यघं संप्रति हेतुरेष्यतः
शुभस्य पूर्वाचरितैः कृतं शुभैः ।
शरीरभाजां भवदीयदर्शनं
व्यनक्ति कालत्रितयेऽपि योग्यताम् ॥ ४६ ॥

माणं इत्यर्थः । तथा चार्थे कान्ताविषया जीवितसर्वस्वाधिकतर-त्वाभिमतनायिकाविषया दत्तस्त्रीमात्रविषया वा । व्यक्ता सामग्री माहात्म्येन प्राप्तप्रकर्षा । व्यक्त इति क्वचन पाठः । योग्यता माहात्म्यम् । एवमन्यदिति—गुरुषु त्रिकलिङ्गेन्द्रदेवश्री-नृसिंहदेवस्य कविराजश्रीमदुल्लासदासपादेष्व-(२) स्माकं

(१) "रतिर्देवादिविषये"ति कारिकायां रतिपदमुपलक्षणम् । रतिहासादीनां सर्वेषामेव स्थायिभावानां तेन ग्रहणम् । परमपुष्टाना-मप्राप्तरसावस्थानामेव भावपदेन व्यवहारः ।

(२) ओड्रपतिर्महनीयमहिमा प्रथमो द्वितीयो वा नरसिंहदेवोऽत्र समुद्दिष्टः । कविराजपदलाञ्छनः श्रीमदुल्लासदासश्चण्डीदासपितु-र्विलासदासस्याग्रजः । असौ राजगुरुरासीत्, न केवलं पुनस्तदधस्तन-चन्द्रशेखरविश्वनाथमहापात्रादिवत्सान्धिविग्रहिको राजकर्मचारी । महती तस्मिंस्त्रिकलिङ्गदेवस्यास्थेति तद्रचिताद्रुपर्युक्तश्लोकादनुमीयते ।

एवमन्यदप्युदाहार्यम्। व्यभिचारी(१) यथा-
जाने कोपपराङ्मुखी प्रियतमा स्वप्नेऽद्य दृष्टा मया
मा मां संस्पृश पाणिनेति रुदती गन्तुं प्रवृत्ता पुरः।
नो यावत्परिरभ्य चाटुशतकैराश्वासयामि प्रियां
भ्रातस्तावदहं शठेन विधिना निद्रादरिद्रीकृतः॥ ४७
अत्र विधिं प्रत्यसूया।

(४९)-तदाभासा अनौचित्यप्रवर्त्तिताः।

तदाभासा रसाभासा भावाभासाश्च।

तत्र रसाभासो यथा—
स्तुमः कं वामाक्षि! क्षणमपि विना यं न रमसे
विलेभे कः प्राणान् रणमखमुखे यं मृगयसे।

ज्येष्ठतातेषु यथा--
पाटवं वचसि तावकं स्मरंस्त्वां विहास्यति सचेतनो हि कः।
पिञ्जरे सुखनियन्त्रितो वसन् राजकीर ननु मा स्म गाः शुचम्॥

जाने इति--तत्रास्वादकाले विवेक्तुमशक्यत्वेऽपि पश्चाद्न्वयव्यतिरेकाभ्यामसूयाप्राधान्यं व्यवस्थाप्यत [इति] तत्त्वम्। अत्रेति-नतु [रतिः], विविक्ततायाः एवात्र वर्णीयत्वात्। अनौचित्यं लोकशास्त्रातिक्रमः। एतच्च शृङ्गारादिलक्षणैकदेशायोगोपलक्षणपरम्। तेनाधमपात्रतिर्यगादेरवबोधः। अत्रानेकेति-

---

(१) एवं प्राच्यटीकाकृतां ग्रन्थेषु पाठः। 'अञ्जितव्यभिचारी'ति त्वन्येषां पाठः।

सुलभे को जातः शशिमुखि ! यमालिङ्गसि बलात्
तपःश्रीः कस्यैषा मदननगरि ! ध्यायसि तु यम् ॥४८॥

अत्रानेककामुकविषयमभिलाषं तस्याः स्तुम इत्या-
द्यनुगतं बहुव्यापारोपादानं व्यनक्ति ।

भावाभासो यथा—

राकासुधाकरमुखी तरलायताक्षी
सा स्मेरयौवनतरङ्गितविभ्रमास्या ।

यमित्यसकृत्कर्मनिर्देश एकविषयः । स च प्रसङ्गतः प्रकरणसाचि-
व्येन सोपहासोत्प्रासकाकुत्वबलेन स्तुम इत्यादीनां स्तुतिप्राधान्यं
निरस्य खण्डास्वादरूपां रसाभासव्यक्तोराविष्कृत्य पर्यन्ते हास्यं
परिपोषयति । सोपहासकाकुविरहे तु वह्वा काका तद्गतां रतिं
व्यनक्तीत्यर्थः(१) । प्रसङ्गानुक्ते रसाभासो रसकाव्येषु वा
द्रष्टव्यः । नह्यस्ति रससामग्री(१)–तदुक्तं(२)–'शृङ्गारोऽनुक्त-

---

(१) स्तुम इति कामपि वारयोषितं प्रति कस्यचित्कामुकस्य
चाटूक्तिः। प्रतिपादं यत्पदेन भिन्नकामुकसम्बन्धो भोगलालसाघटितः
सोत्प्रासकाकुबलेन व्यज्यते । यदि पुनः सरलैषा सम्भावना सद्भाव-
प्रतिपन्नकुलललनाचक्रचरितां सरणिं नातिशेते तदा यमित्यादि
प्रतिपादं स्थितैरवान्तरवाक्यैरेक एव काष्ठाऽऽरूढप्रीतिपात्रभूतो दयितः
परामृश्येत । तथात्वे न किमप्यनौचित्यम्, अतो रसकक्ष्यायामस्य
पद्यस्यान्तर्भावः सुशक इति हि टीकाकृतामाशयः ।

(२) रुद्रटीये (१४।३६) स्थितः "शृङ्गाराभासः स तु यत्र विरक्तो-
ऽपि जायते रक्तः" इति सन्दर्भष्टीकाकृतोद्धृतः स्यात् । लेखकत्रुटि-

तत्किं करोमि विदधे कथमत्र मैत्रीं
तत्स्वीकृतिव्यतिकरे क इवाभ्युपायः ॥ ४९ ॥

अत्र चिन्ता अनौचित्यप्रवर्तिता। एवमन्येऽप्युदाहार्याः।

(५०)भावस्य शान्तिरुदयः सन्धिः शवलता तथा ॥

(हृ)तः, तु यत्राव्यक्तोऽपि जायते व्यक्त' इति। राका अखण्ड-पूर्णिमा। तरङ्गिता विभ्रमा यत्र तरङ्गितविभ्रमं, तथाभूतमास्यं (१)यस्या इति विग्रहः। तस्याः स्वीकृतिः स्वाधीनकरणं तस्य व्यतिकरः सदातनतारूपं पौनःपुन्यम्। अत्रेति—अभियोग्या-वैमुख्यदर्शिनो दुर्भगस्येयमुक्तिः प्रकरणादवसेयेति भावः। एवं हास्यादिरसानां लज्जाऽऽदिभावानाञ्चाभासा आकरेषु स्वयं बोद्धव्या इत्याह—एवमन्येऽपीति।

भावस्य सञ्चारिणो लौकिकदशायामुदयव्ययशालिनः क्वचिद्विरुद्धसामग्रीप्राधान्येन प्रशमावस्था स्वदते, क्वचित्स्वसामग्रीमाहात्म्येनोदयावस्था, क्वचनोभयसामग्रीयोगेन परस्परविमर्दः, क्वचन पुनः पूर्वपूर्वविमर्देनोत्तरोत्तरोदयपरम्परा। रत्यादेस्तु सतत-

---

वशाद्विपर्यासमापन्नः सः। 'शृङ्गारोऽनुकृत" इति प्रथमपदस्य चण्डीदासानुमतः पाठः स्यात्।

(१) 'विभ्रमा स्यात्' 'विभ्रमाङ्गा' 'विभमाङ्गी'ति इति चात्र-टीकाऽन्तरेषु धृतपाठान्तराणि।

क्लेशेनोदाहरणम्—

तस्याः सान्द्रविलेपनस्तनतटप्रश्लेषमुद्राऽङ्कितं
किं वक्षश्चरणानतिव्यतिकरव्याजेन गोपाय्यते ।
इत्युक्ते क्व तदित्युदीर्य सहसा तत्संप्रमार्ष्टुं मया
साऽऽश्लिष्टा रभसेन तत्सुखवशात्तन्व्या च(१)तद्विस्मृतम्

अत्र कोपस्य ।

एकस्मिन् शयने विपक्षरमणीनामग्रहे मुग्धया
सद्यो मानपरिग्रहग्लपितया चाटूनि कुर्वन्नपि ।
आवेगादवधीरितः प्रियतमस्तूष्णीं स्थितस्तत्क्षणं(२)
मा भूत्सुप्त इवेत्यमन्दवलितग्रीवं पुनर्वीक्षितः ॥ ५१

अत्रौत्सुक्यस्य ।

उत्सिक्तस्य तपःपराक्रमनिधेरभ्यागमादेकतः
सत्सङ्गप्रियता च वीररभसोत्फालश्च मां कर्षतः ।

मविच्छेदिनो नेदं वैचित्र्यम् । तस्या इति—अत्रेर्ष्यारोषस्य परिरम्भसुखजनितजडिमनिमज्जनरूपप्रशम एव काव्ये सर्वस्वम् । एकस्मिन्निति—अत्र क्रोधवेगेन तिरस्कृतस्याप्यौत्सुक्यस्य पुनः [सन्दर्शनादुन्मेषं] (३) एव चर्वणाबीजम् । उत्सिक्तस्य सत्वो-

---

(१) 'सत्सुखवशात्' 'तन्व्याऽपी'ति चात्र चरणे पाठान्तरे ।

(२) 'तत्क्षणा'दिति वा पाठः ।

(३) 'सन्दर्शनादुन्मेष' इत्यंश आदर्शपुस्तके न पूरितः । मूलपुस्तकस्य जीर्णतयाऽस्यांशस्य पूरणं न साधितं गौडीयलिप्यां लिपिकरेण ।

वैदेहीपरिरम्भ एव च मुहुश्चैतन्यमामीलय-
न्नानन्दी हरिचन्दनेन्दुशिशिरः स्निग्धो रुणद्ध्यन्यतः ॥५२

अत्रावेगहर्षयोः ।

क्वाकार्यं शशलक्ष्मणः क्व च कुलं भूयोऽपि दृश्येत सा
दोषाणां प्रशमाय नः श्रुतमहो कोपेऽपि कान्तं मुखम् ।

त्कर्षवशाज्जगत्तृणाय मन्यमानस्य वीरतया रभसोत्फाल उत्साह-
वेगेनाहङ्कारसमुद्गमप्रकर्षः । अत्रावेगहर्षयोरिति —खण्डयोर्वीर-
शृङ्गारयोरङ्गतामापन्नयोरितरेतरविरुद्धयोः (१)सञ्चारिणोः स-
न्धिः । वस्तुतो ह्येवंविधे यथाङ्गानुद्रेकस्तदा खण्डौ वीरशृङ्गारौ(२),
विलक्षण एव वा चित्रनामा रसः, न तु पूर्णः शृङ्गारो वीरो
वा । क्वाकार्यमित्यनुशयदेवयानीनाटके ययातेरिति प्रवादः ।

---

(१) अत्रापि पूर्ववदितरेतरविरुद्धयो'रित्यंशस्त्रुटितः ।

(२) एषा संज्ञाद्वयी श्रीचण्डीदासोपज्ञा स्यात् । प्राच्यानां पुनः केषाञ्चिदत्र सञ्चारिरसनाम्ना व्यपदेशः । यदाहुर्दर्पणकृतः स्वग्रन्थे "अतएवात्र प्रधानेतरेषु रसेषु स्वातन्त्र्यविश्रामराहित्यात्पूर्णरसभाव-मात्राच्च विलक्षणतया सञ्चारिरसनाम्ना व्यपदेशः प्राच्यानाम्। अस्म-त्पितामहानुजकविपण्डितमुख्यश्रीचण्डीदासपादानान्तु खण्डरस-नाम्ना । यदाहुः "अङ्गं बाध्योऽथ संसर्गी यद्यङ्गी स्याद्रसान्तरे । नास्वाद्यते समग्रं यत्ततः खण्डरसः स्मृतः ॥" इति । श्लोकोऽयं ध्वनिसिद्धान्तसंग्रहीय इत्यनुमीयते ।

किं वक्ष्यन्त्यपकल्मषाः कृतधियः स्वप्नेऽपि सा दुर्लभा
चेतः स्वास्थ्यमुपैहि कः खलु युवा धन्योऽधरं धास्यति ॥ ५३ ॥

अत्र वितर्कौत्सुक्यमतिस्मरणशङ्कादैन्यधृतिचिन्ता-
नां शबलता। भावस्थितिस्तूक्तोदाहृता च।

(५१) मुख्ये रसेऽपि तेऽङ्गित्वं प्राप्नुवन्ति कदाचन ॥

अत्र(१) वितर्कादीनां चिन्तापर्यन्तानां व्यञ्जकभागाः स्पष्टाः।
भाव[स्य] स्थितिरुदयव्ययवैशिष्ट्यरहितं स्वरूपं, न तु तद्वि-
लक्षणा काचिदिति भावः।

रस्यते रसीक्रियते इति रसो रत्यादिः। यद्यपि पात्रा-
पेक्षायामत्रान्योऽङ्गी तथाऽपि तदङ्गानामास्वादजीवातुतया काव्ये

---

(१) अत्र विवेककृतष्टिप्पणं हासमेव जनयतीत्यामूलमुद्ध्रियते–"अयं श्लोकः कस्यचित्कवेः क्वचिन्नाटकादौ कण्वाश्रमे शकुन्तलां दृष्ट्वा तां प्रति प्रवृद्धाभिलाषस्य दुष्यन्तस्य तस्यां ब्राह्मणीत्वमाशङ्कमानस्यो-क्तिः, अनुशयदेवयानीनामनि नाटके वा ययातेरिति प्रवादः।" अस्या-सगृहीताभिज्ञानशकुन्तलग्रन्थस्य कविपण्डितस्य चण्डीदासस्य मुख्येतरकल्पेऽनयोरुक्तिरिति सुसिद्धमेव। विक्रमोर्वशीये चतुर्थेऽङ्के उन्मत्तस्य पुरूरवस उक्तिरिति जयन्तभट्टादयोऽनेके प्राचीना अर्वाचीना-श्च टीकाकृतः। श्रीवत्सलाञ्छनकमलाकरभट्टवैद्यनाथादयश्चण्डीदास मतमेवानुसरन्ति। अस्मिन्नेव व्याख्यानेऽकार्यं ब्राह्मणकन्यायामास-क्तिरूपं भयं संवदति। विक्रमोर्वशीयचतुर्थाङ्कग्रन्थविषये महती वि-प्रतिपत्तिर्विदुषां, न चास्य श्लोकस्य भूयस्तरेष्वादर्शपुस्तकेषु तस्यो-पलम्भः। अतोऽगतिकगत्या उपर्युक्तमेव साधु स्यात्।

ते भावशान्त्यादयः। अङ्गित्वं राजानुगतविवाहप्रवृत्तभृत्यवत्।

(५२) अनुस्वानाभसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्थितिस्तु यः॥
शब्दार्थोभयशक्त्युत्थस्त्रिधा स कथितो ध्वनिः।

शब्दशक्तिमूलानुरूपव्यङ्ग्यः अर्थशक्तिमूलानुरूपव्यङ्ग्यः उभयशक्तिमूलानुरूपव्यङ्ग्यश्चेति त्रिविधः।

क्वचनाङ्गित्वं प्राधान्यम्। इतरे तु तन्मुखप्रेक्षिणो यथोक्तास्तत्रोदाहृतिषु। भावशान्त्यादय इति–भावा व्यभिचारिणस्तेषां प्रशान्त्यादयश्चेति ज्ञेयम्। राजेति–भृत्यविवाहे राजगमनं हि भृत्यस्यैवोपकरणतां धत्ते।

एवमलक्ष्यक्रमं रसादिस्वरूपं निरूप्य सम्प्रति लक्ष्यक्रमस्य सामान्यानुवादेन विभागमाह—अन्विति। अनु पश्चात्स्वानः कथनं यस्य सोऽनुस्वानस्तदाभस्तत्सदृशः, अतएव सम्यक्लक्ष्यक्रमं प्रतीतिपौर्वापर्यं यत्र व्यङ्ग्ये तत्र स्थितिर्यत्रेति विग्रहः। शब्दस्यार्थस्य तदुभयस्य शक्तेरुद्भवतीति शब्दार्थोभयशक्त्युत्थः। शब्दस्य शक्तिर्मूलं प्रतीतिप्रधानबीजं यस्य स शब्दशक्तिमूलः। तथाभूतोऽनुरणनरूपोऽनुदितसदृशो व्यङ्ग्योऽर्थो यत्रेत्यादिर्विग्रहः कार्यः।

तत्र—

(५३) अलङ्कारोऽथ वस्त्वेव शब्दाद्यत्रावभासते ।
प्रधानत्वेन स ज्ञेयः शब्दशक्त्युद्भवो द्विधा ॥

वस्त्वेवेति अनलङ्कारवस्तुमात्रम् ।

उल्लास्य कालकरवालमहाम्बुवाहं
देवेन येन जरठोर्जितगर्जितेन ।

अथ विकल्पे । प्रधानत्वेनेति—काकनयनन्यायेन—शब्दात् अवभासत(१) इति पदाभ्यां सम्बध्यते । प्रधानत्वेनोत्कट-तया शब्दाच्छब्दशक्तेरवभासते, अर्थस्य साचिव्यमात्रम् । प्रधानत्वेनावभासत इति गुणीभावनिरासः । शब्दशक्त्यु-द्भवं व्यङ्ग्यं विद्यत अत्र काव्य इति अर्शआदित्वादच्(२) । एवमुत्तरत्रापि । मात्रमित्येवार्थः । तद्व्यवच्छेद्यकथनमनलङ्का-रमिति । अलङ्कृतिरलङ्कार इति भावे घञ् । न विद्यतेऽलङ्कारो ऽलङ्कारकृत्यमस्येत्यनलङ्कारम् । उल्लास्येति-कालः शत्रुसंहर्ता करवालः खड्गः स एव महाम्बु धाराजलं वहतीति महाम्बु-वाहः । करवाल एव महाम्बुनो धाराजलस्य वाहः वहनं प्रसरणं

---

(१) 'वभासत इति पदाभ्या'मित्यादर्शपुस्तके मूलोच्छेदपरः पाठः। अस्य 'अनेकार्थस्य शब्दस्ये'त्यादिकारिकया (६७ पृ०') द्वितीयोल्ला-सस्थया लक्ष्यसूचनम्। प्रदीपकृता 'एतेन अभिधाया' इत्यादौ 'यत्के-नचिदुक्तं तन्नादेय'मित्यन्ते ग्रन्थे यत्कटाक्षितं तत् श्रीधरचण्डीदासा-दिमताक्षेपपरं नेति मन्यव्यम् ।

(२) ध्वनिरिति पूर्वकारिकया निर्दिष्टस्य लक्ष्यस्य विभजनपर एवैतदुत्तरो भूयान् ग्रन्थ इति तात्पर्यम् ।

निर्वापितः सकल एव रणे रिपूणां
धाराजलैस्त्रिजगति ज्वलितः प्रतापः ॥५४

कम्फिण- (१) नृपतिपक्षे पक्षान्तरे तु कालकरः कृष्णकान्तिः, बालः प्रत्यग्र इति श्रीधरः कष्टं मृष्टवान् (२) । वस्तुतस्तु (३) रूपक उपमा-समास एव । न च स्फुटीभावान्नेदं ध्वनिः स्यादिति वाच्यं, यत्र हि अस्फुटसादृश्यभागिनि (४) रूपणं वाच्यं तत्रैकदेशान्तररूपणं विना

---

(१) कम्फिणाभ्युदयकाव्यस्य ( ) श्लोक एषः । कम्फिणेति प्रकृतस्य नायकस्य नाम्नि इकारयुक्तः पाठ उत्कलीयेषु दाक्षिणात्येषु च पुस्तकेषु दृश्यते । एवमपि सर्वानन्दकृतटीकासर्वस्वे । अर्वाचीनैष्टीकाकृद्भिर्गोविन्दादि-भिर्नेदं शिवस्वामिकृतं काव्यं दृष्टमित्यनुमीयते ।

(२) 'करवाले यन्महदम्बु विपुलं धाराजलं तस्य वाहं प्रवाहमुल्लास्ये'ति पाठः श्रीधरकृतटीकायामुपलभ्यते । साहित्यचूडामणौ (T.S.S.,LXXXV-III. P. 153) भट्टगोपालेनेयं व्याख्यानशैली सयाधेत्युदङ्कितम् । यद्यप्यर्वाची-नैरपि कैश्चिट्टीकाकृद्भिः श्रीधरमतमनुसृतं तथापि कष्टसृष्टिरियमवस्तूत्थापितेति न महती विप्रतिपत्तिरिति चण्डीदासोक्तं साधीयः । एवं सभङ्गश्लेषपक्षमुररीकृत्य निर्बन्धवद्भिर्गोविन्दादिभिर्यत् 'मह उत्सवः स एवाम्बु' इत्यादि वैकल्पिकं व्याख्यानं कृतं तदप्यतिप्रासङ्गिकम् ।

(३) 'सादृश्यं भागिनिरूपण' मित्यशुद्धः पाठ आदर्शपुस्तके ।

(४) अत्र पाठो न सम्यङ् इति प्रतिभाति । परं 'करवालस्याम्बुवाहेति रूपणमिति रूपकेणैव तत्कार्यस्य सिद्धत्वान्नोपमाध्वनेरिदमुदाहरण' मिति पर-मतस्य व्युदासे यत् श्रीधरेण चेष्टितं तत्र वन्ध्ययत्नत्वं तस्येति प्रकटयितुमेव टीकाकृतः साटोपं विजृम्भितमित्युत्तरग्रन्थतोऽवगम्यते । वृत्तिकारस्वरसोऽपि न विघ्नित इति च टीकाकृतामाशयः ।

अत्र वाक्यस्यासम्बद्धार्थाभिधायकत्वं मा प्रसाङ्क्षीदिति प्राकरणिकाप्राकरणिकयोरुपमानोपमेयभावः कल्पनीय इत्यत्रोपमाऽलङ्कारो व्यङ्ग्यः ।

तदसङ्गतं स्यादिति तस्याक्षेपः स्फुटः—यथा जन्तुद्भुजगजं विषमिति । खड्गमेघयोस्तु सादृश्यं व्यक्ततया न परसाचिव्यमपेक्षते, ततश्च स्वमात्रविश्रान्तमिति न रूपणान्तराक्षेपः । देवः प्रभुर्मेघाधिकारी च । धाराजलं धारायाः स्वच्छकान्तिः धाराऽऽकारं जलञ्च । अत्रेति तन्त्रन्यायेन (१) तादृशमुच्चारणं, पदार्थद्वयाभिधायकशब्दप्रतीतेः । प्रतिप्रसवन्यायेन वा कल्पितस्य द्वितीयशब्दस्य द्वितीयार्थोऽभिधेयः । तस्य चासम्बन्धभीत्या उपमाऽऽख्यः सम्बन्धः कल्प्यते (२) । स एव मुख्यतो व्यङ्ग्यः । अर्थान्तरे तु तद्विशिष्टतया व्यङ्ग्यताव्यवहारमात्रमिति केचित् । अत्र व्यङ्ग्योपमावैशिष्ट्येन व्यङ्ग्यव्यवहारः प्रकृतेऽपि न दण्डवारितः । असम्बन्धभीरुणा चोपमैव कल्पनीयेति किमियं (३) राजाज्ञा,

---

(१) कर्मणां यौगपद्यभावस्तन्त्रमिति हि तन्त्रन्यायोद्घोषणम् । 'तन्त्रं कुटुम्बकृत्ये स्यादि'त्याद्यारभ्य 'श्रुतिशाखाऽन्तरे हेतावुभयार्थप्रयोजक' इति तन्त्रस्यार्थनिर्देशपरान्मेदिनीकोशग्रन्थादुभयार्थप्रयोजकताबीजभूतोऽयं न्यायः उ यस्य प्रकृतशाखानुसारी विमर्शः 'अर्थभेदेन शब्दभेद' इति दर्शनमूलः प्रतिप्रसवन्यायः । पक्षद्वयमपि नात्र प्रसक्तं यथा तथा द्वितीयोल्लास एव 'भद्रात्मन' इत्यादि श्लोकप्रसङ्गे (७२-७३ पृः) निरणायि ।

(२) एवमादर्शपुस्तके । अत्र तच्छब्देन टीकास्थपूर्ववाक्यीयशब्दशक्तेः परामर्शः । स च वाक्यार्थमीमांसकैः कथमपि सोढव्यः ।

(३) 'अभीष्टसिद्धावपि खण्डनानामखण्डि राज्ञामपि नैवभाज्ञेति' (Reprint from the *Pandit* Page 139) खण्डन-खण्ड-खाद्यकृतां रीतिमनुसरतां टीकाकृतामियं वचोभङ्गिः ।

तिग्मरुचिरप्रतापो विधुरनिशाकृद्विभो मधुरलीलः ।
मतिमानतत्त्ववृत्तिः प्रतिपदपक्षाग्रणीर्विभाति भवान् ॥ ४५

उपमैव तत्र प्रतिभासत इति, किमिति तर्हि कल्पना, उपमैव तत्रा-स्तीति वरम्। यथा चार्थान्तरस्य नाभिधेयत्वं तथोक्तमेवास्माभिः । तस्माद्व्यङ्ग्य एव द्वितीयोऽर्थः—अत्र च शब्दशक्तिरेव । वाक्य-स्येति—तदुत्थापितेऽलङ्कारेऽपि तस्या एव प्राधान्यं, नृपतिपर्यायाच्च [देवशब्दात्] सादृश्यमात्रं प्रतीयते, नाभेद इति न रूपकध्वनिव्यवहारः। वृत्तिस्तु (१) रूपकध्वन्यङ्गीकारेऽसम्बद्धः प्रकृतेऽसङ्गतो योऽर्थः अभेदा-वगमलक्षणः तदभिधायकत्वं तद्बोधकत्वमतिप्रसञ्जकं मा प्रसाङ्क्षीत् नात्र प्रसञ्जनीयं भवतीति प्राकरणिकाप्राकरणिकयो'नृपतिमहेन्द्रयोरुप-मानोपमेयभावः सादृश्यमात्ररूपः कल्पनीयो निर्णयनीय इति । अत्रेति-काव्ये उपमाऽलङ्कारो व्यवहर्त्तव्य इति शेषः ।

तिग्मः शत्रुषु, रुचिरो मनोहरः स्वजनेषु, प्रतापो दण्डादिजनितं तेजो यस्य । विधुराणां [निशाकृत्] निशा मोहान्धकारस्तं कृन्ततीति । विभो स्वामिन् । मधुरलीलः, न च मलिनचेष्टः । मतिस्तत्त्ववित्तिः, मानश्चित्तोन्नतिः (२), तयोस्तत्त्वेन सारेण वृत्तिर्यस्येति । प्रतिपदं पक्षाणां महायानामग्रणीः । तिग्मरुचिः सूर्यः अप्रतापः शीतलप्रायः, विधुश्चन्द्रो न निशाकृत् विभो विगतप्रभः, मधुरलीलो रमणीयचेष्टः मधुर्वसन्तः अलीलः युवजनविविधचेष्टारहितः—इत्येके । मतिमान् अतत्त्वेऽवस्तुनि प्रवर्त्तते । प्रतिपत् पक्षस्याग्रणीः प्रथमतिथिर्न। अत्रेति—द्विपदत्वेऽभिधेये

---

(१) वृत्तेर्व्याख्यानं टीकाकृत्कृतविवरणमिति यावत् ।

(२) 'मानोऽपचितोन्नति'रित्यादर्शपुस्तके पाठः । 'पूजा नमस्याऽपचितिः सपर्या-ऽर्चाऽर्हणाः समा' इत्यभिधानबलादपपूर्वाच्चिनोतेरर्चापरत्वेऽपचितपदे-मार्चार्हायां ग्रहणे स कथमपि स्यात् ।

अत्रैकैकस्य पदस्य द्विपदत्वे विरोधाभासः ।

अमितः समितः प्राप्तैरुत्कर्षैर्हर्षद ! प्रभो !
अहितः सहितः साधुयशोभिरसतामसि ॥ ५६

अत्रापि विरोधाभासः ।

विरोधाभास एकैकस्य पदस्य व्यङ्ग्य इति योजना । ननु द्विपदत्वेऽप्रतीत इति, तत्कारणाभावात् (१) । अर्थान्तरप्रतीतिरेव कारणमिति चेन्न, परस्पराश्रयप्रसङ्गात् वैयर्थ्याच्च । एवमन्यत्राप्येवंविधस्थले मृग्यम् (२) ।

समितः संग्रामात्प्राप्तैरुत्कर्षैरमितः पारिमित्यरहितः । यशोभिः सहितो युक्तः, असतामहितः श्रेयश्छेत्ता । मितं मानं, तेन हीनोऽमितः । अहितो हितेन रहितो हिनसहित इति विरोधः । अत्रापीति— विरोधस्याभासताप्रतीतिः । पूर्वोक्तरीतिरत्रापि प्रतिपत्तव्या ।

---

(१) अत्र राजपक्षे मतिपदेन तत्त्वज्ञानस्य मानपदेन चित्तोन्नतेर्निशापदेन च 'या निशा सर्वभूताना'मित्यादाविव मोहान्धकारस्य लाभे यत्किञ्चिच्छास्त्र-परिभाषितस्वरूपाप्रतीताभिधस्य दोषस्य शङ्का न कार्येति टीकाकृतामाशया-विष्करणम् । यदि तावन्मतिपदेन बुद्धिसामान्यस्य, मानपदेन प्रमाणस्य, निशापदेन लक्षणया मरणस्य ग्रहणमभ्युपेयेत यथा यथास्थलमत्र माणिक्यचन्द्र-श्रीधर-श्रीविद्याचक्रवर्त्तिप्रभृतिभिर्दर्शितं तदा नैषा शङ्का साव-काशा भवतीत्यलं पल्लवितेन ।

(२) उत्तरत्राप्युदाहरणचक्र एतदतिरिक्तानां नेयार्थनिहतार्थासमर्थप्रभृतीनां पददोषाणां चण्डीदासप्रदर्शितरीत्या संभव इति युक्तमुक्तम् 'एवमन्य-त्रापी'ति । वस्तुतस्तु 'सहृदयानां वासनाबलाद् द्विपदत्वज्ञानेऽपि········ अप्रकृततया द्वितीयार्थस्य व्यङ्ग्यत्वमक्षत'मित्युद्द्योतकाराणां विवरणं नासारवत् ।

निरुपादानसंभारमभित्तावेव तन्वते ।
जगच्चित्रं नमस्तस्मै कलाश्लाघ्याय शूलिने ॥ ५७

अत्र व्यतिरेकः ।

अलङ्कार्यस्यापि ब्राह्मणश्रमणन्यायेनालङ्कारता ।

उपादानसम्भार उपकरणसञ्चयः । चित्रं नानाकारमालेख्यञ्च । अत्र निखिलशिल्पिभ्य उत्कर्षः प्रतीयते । स एव व्यतिरेचनमुत्कर्षणमिति व्युत्पत्त्या व्यतिरेक उच्यते । अत्र विरोधन-व्यतिरेचनमात्रस्यैव हृदयङ्गमत्वं युक्तं, न तु विरोधिव्यतिरेक्यादीनामित्यलङ्करणांशमात्रस्य प्राधान्यं सर्वत्रैवालङ्कृतिध्वनौ मन्तव्यम् । ननु अलङ्क्रियते कश्चित्प्रधानभूतोऽर्थोऽनेनेति अलङ्कारपदार्थपर्यालोचनयैव तस्यार्थप्राधान्यमवसीयते । नचाप्रधानं व्यङ्ग्यमुपधाय ध्वनिव्यपदेश इत्याह—अलङ्कार्यस्येति—वाच्यापेक्षया मुख्यस्येत्यर्थः । अयमभिसन्धिः—वाच्याङ्गभूतव्यतिरेकादिसाजात्यमात्रेणालङ्कारव्यवहारो भाक्तः, न पुनः पारमार्थिकः, तस्य व्यङ्ग्यभावेनाप्रतीतेः (२)। रसाद्यपेक्षया पुनरप्राधान्येऽपि न काचित्क्षतिरिति पूर्वमेवोक्तम् । ये तु रसाद्यपेक्षयाऽलङ्कारत्वं मन्यन्ते ते तिमिरपटलपिहितदृशो न वस्तुतत्वं प्रेक्षन्ते । वाच्यवाचकालङ्करणद्वारा हि रसोत्कर्षकमलङ्करणं रसाद्युत्कर्षणमात्रेण [यद्य- ?] लङ्कारतयाऽङ्गीक्रियते (३) वाच्यादिष्वपि तत्प्रसङ्गः कस्य गुरोराज्ञया निवार्य इत्यलं शुष्कचर्वणाभिः ।

---

(१) काश्मीरीयप्रत्यभिज्ञादर्शनविमर्शकानां श्रीमतां वसुगुप्ताचार्याणां पद्यमेतदिति सर्वदर्शनसंग्रहतोऽनुमीयते ।

(२) 'कवङ्गभावेने'त्यादर्शपुस्तकेऽस्फुटः पाठः ।

(३) एवमादर्शपुस्तके पाठः । 'यद्यलङ्कारतयाऽङ्गीक्रियते तदा वाच्यादिष्वपी'त्यादिः प्रकृते पाठः स्यात् । एतत्साकूतं कटाक्षितं ध्वनिप्रस्थानेऽश्रद्धावद्भिर्ध्वनिप्रध्वंसनव्यसननिरतैर्यत्सुबहुसम्बद्धकल्पं जल्पितं तदेवोद्दिश्य

वस्तुमात्रं यथा

पंथिअ ण एत्थ सत्थरमत्थि मणं पत्थरत्थले गामे ।
उण्णअपओहरं पेक्खिऊण जइ वससि ता वससु ॥ ५८

अत्र यद्युपभोगक्षमोऽसि तदा आस्स्वेति व्यज्यते ।

सत्थर स्रस्तरं शास्त्रपूर्वज्ञानोपदेशश्च (१) । मणं मनाक् (२) । पयोधराः स्तना मेघाश्च । अत्र वाच्यव्यङ्ग्ययोः सादृश्यादिविरहान्नालङ्कारध्वनिः । सादृश्यादिहीनयोरपि च स्वरूपमात्रेण ज्ञानेऽपि व्यञ्जनं नियामकमित्युक्तम् (३)। अत्र यदीति पर्यवसानकथनं (४) न तु प्रस्तुतम्।

टीकाकृन्द्भिरादर्शविचारभङ्गिप्रतिभामुद्भावयतां खण्डनखण्डखाद्यकृत्प्रभृतीनां सोत्प्रासावज्ञं प्रतिपक्षमतं सकौशलं दूषयतां नीतिमनुसरद्भिर्विहितमित्यापाततः प्रतिभाति । एते रसस्यात्मत्वमङ्गीकुर्वाणा अपि रसं वाच्यत्वपक्षे क्षिपन्तीत्यहो मोहपरम्परा । द्वितीयोल्लासे पञ्चमोल्लासे च विस्तरतोऽस्यापसिद्धान्तस्य निराकरणमकारि ।

(१) शास्त्रमिति पदस्यापि 'सत्थर'मिति प्राकृते विपरिणमनं सम्भवि । एतदेवाभिलक्ष्य व्यङ्ग्यपक्षे 'शास्त्रपूर्वे'त्यादि विवरणं टीकायाम् । यथा च कामशास्त्रस्यैवात्रोद्देशस्तथा 'पत्थर-पओहर-पन्थिअ'पदैर्गाथास्थैः स्फुटमेवाभास्यते ।

(२) अत्रादर्शपुस्तके 'पत्थरत्थले' इत्यस्य विवरणं प्रमादात्पतितं भवेत् । प्रस्तराः पाषाणाः प्रस्तरप्राया अविदग्धाश्चेति व्याख्या ।

(३) द्वितीयोल्लासे 'अनेकार्थस्य शब्दस्ये' त्यादिकया कारिकयाऽभिधामूलव्यञ्जननिर्देशावसरे तत्र च 'भद्रात्मन' इत्यादिलक्ष्यलक्षणप्रसङ्ग (७२-७३ पृ०) दर्शितमेतत् । तत्रोदाहरणे सादृश्यद्योतनेनोपमाध्वानद्वितीयकक्षाऽन्तर्भुक्तो ऽपरो व्यञ्जनाव्यापारः । नेदृशेषु स्थलेषु श्लेषालङ्कारस्य प्रसङ्गः ।

(४) पर्यवसिततयेत्यर्थः ।

शनिरशनिश्च तमुच्चैर्निहन्ति कुप्यसि नरेन्द्र ! यस्मै त्वम् ।
यत्र प्रसीदसि पुनः स भात्युदारोऽनुदारश्च ॥ ५६

अत्र विरुद्धावपि त्वदनुवर्तनार्थमेकं कार्यं कुरुत इति ध्वन्यते ।

शनिर्ग्रहः, अशनिर्वज्रः। उदारो महान्। अनुदारोऽमहान् अनुगतदारश्च। अत्र पूर्वार्धे विरोधिनोः सामानाधिकरण्यविरहान्न विरहावगतिरिति वस्तुध्वनिः। अत एव विरुद्धावपीति द्विवचनं वृत्तौ। उत्तरार्धे च सामानाधिकरण्यमिति विरोधध्वनिरेव। न च पूर्वत्रापि तच्छङ्का, एकविषयताऽभावात्। चकारबलेन वाच्य एवात्र विरोध इति चेन्न, चकारस्यात्र समुच्चयमात्रेणैव पर्यवसन्नतया तत्कृतस्फुटत्वाभावात्। 'कुपतिमपि कलत्रवल्लभ'मित्यादौ तु पृथिवीपतित्वस्य समुच्चयासङ्गत्या कुपतिपदबोध्यत्वाप्रसिद्धतया चापाततोऽर्पिना विरुद्ध एवार्थ आक्षिप्यते, पश्चात्प्रकरणाद्यालोचनया समाधिरिति (१) वाच्यालङ्कारता। अत एव पूर्वं प्राकरणिकार्थावभासः, पश्चादेव विरोधेन प्रतीतिरिति(?)(२)। एतदेवाभिसन्धायास्माभिः पूर्वं विरोधाभास इति वृत्तौ (३) विरोधस्याभासः प्रतीतिरिति व्याख्यातम्।

---

(१) समाधिराक्षिप्तस्य विरोधस्य समाधानं, न पुनः 'समाधिः सुकरं कार्यं'-मित्यादिनोद्दिष्टः पारिभाषिकोऽलङ्कारविशेषः। विरोधालङ्कारध्वनिपक्षे विरोधप्रतीतावेवार्थस्य विश्रान्तिः। अत्र तु प्रकरणाद्यालोचनया विरोधसमाधानरूपे वस्तुन्येव तात्पर्यमिति निष्कृष्टाभिप्रायः।

(२) अत्र वाक्यं साकाङ्क्षमिति पाठो न सम्यक्।

(३) 'तिग्मरुचिरप्रताप' इति 'अमितः समित' इति मूलस्थयोः पद्ययोपरि वृत्तिव्याख्यानावसरे। यत्र साहित्यचूडामणौ (२९७ पृष्ठः) 'सभर्तृ-साधारण्येने'त्यादि धर्मवाक्यस्य साहाय्यमपेक्षितं तथाप्यनुपादेयमपि वैदग्धीमात्रे पर्यवसितम्।

[५४] अर्थशक्त्युद्भवोऽप्यर्थो व्यञ्जकः संभवी स्वतः ॥
प्रौढोक्तिमात्रात्सिद्धो वा कवेस्तेनोम्भितस्य वा ।
वस्तु वाऽलङ्कृतिर्वेति षड्भेदोऽसौ व्यनक्ति यत् ॥
वस्त्वलङ्कारमथ वा तेनायं द्वादशात्मकः ।

स्वतः।कविवर्णनासाचिव्यं विना सम्भवी(१) तया विनाऽर्थप्रकाशकतया स्वरूपेण वा सम्भवी। प्रौढा चमत्काराधाननिर्वर्णनास्वलौकिकार्थोक्तिः प्रौढोक्तिः। तेन कविना। उम्भितस्यान्योक्तौ विनिवेश्य भावकहृदयसंवादयोग्यतया पूरितस्य। कवितुर्हि रामाद्यनुकार्यवन्न रागाद्याविष्टता। ततश्च तदुक्तोपनिबन्धेऽधिकं चमत्करणं संवित्तिसाक्षिकमिति कवि-तन्निबद्धप्रौढोक्तिभेदानादरिणः परास्तव्यामहिमखण्डनकृदादयः(२)। द्वादशात्मकः—प्रधानव्यञ्जकव्यङ्ग्ययोः स्वरूपभेदोपधानात्। अप्रधानव्यञ्ज-

---

(१) 'सम्भाव्ये'त्यादर्शपुस्तकेऽसङ्गतप्रायः पाठः। वस्तुतस्तु 'तया विने'त्याद्यंशोऽधिक एव प्रतिभाति। टीकाव्याकरणपरः कस्यचित् पुस्तकस्य टिप्पण्यंशः प्रमादतः केनापि लिपिकारेण टीकाग्रन्थ एवान्तर्भावितः स्यात्।

(२) महिमपदेन महिमाद्दतस्य व्यक्तिविवेकाख्यध्वनिध्वंसनग्रन्थकर्तुर्महिमभट्टस्य ग्रहणं खण्डनकृत्पदेन खण्डनखण्डखाद्यकर्ता कवितार्किकधुरीणः श्रीहर्ष एवोद्दिष्टः स्यात् यश्चण्डीदासेन प्राक् रसतत्त्वविवेचनावसरे (११८पृ०) प्रमाणीकृतः यश्च सरससुन्दरशरवत्तत्परगद्यसन्दर्भप्रवर्णनादश'-तया तस्य बहुमत इत्यनुमीयते। परं नायं प्रमाणोपन्यासः सुस्थित इति ध्वनिभेददर्शनऽनास्थावतां महिमभट्टानां प्रौढोक्तिपदार्थमनालोच्यतां खण्डनकृतां ग्रन्थतो वा वक्तुं शक्यते। 'यस्य हि यल्लक्षणानुगमे सत्यवान्तरविशेषसंस्पर्शः स तस्य प्रकार इत्युच्यते ..न चात्र विशेषसंस्पर्शः कश्चिदिति सन्दर्भः, प्रथमविमर्शनीयक्विचरावसरे सामान्यतो मतस्यास्य परिपोषकोऽपि नैतद्विशिष्टपदार्थविभजनपरेऽर्थे उपयुज्यते। 'परास्तव्या हेमचन्द्रप्रभृतय' इत्याकारः पाठ एव टीकाग्रन्थीय इति न दुर्विदग्धमनुमानयं यतस्तत्कृतकाव्यानुशासने (४६-४७पृ०) 'इति भेदकथनं न न्याय्यम्। किं प्रपञ्चेन' 'वृत्तौच एवंभेदपरिकल्पने शिष्यव्यामोह एव संपद्यते' इति भेदानादरः स्पष्ट एव।

स्वतःसम्भवी न केवलं भणितिमात्रनिष्पन्नो यावद्बहिरप्यौचित्येन संभाव्यमानः। कविना प्रतिभामात्रेण बहिरसन्नपि निर्मितः कवि-निबद्धेन वक्त्रेति वा द्विविधोऽपर इति त्रिविधः। वस्तु वाऽलङ्कारो वाऽसाविति षोढा व्यञ्जकः। तस्य वस्तु वाऽलङ्कारो वा व्यङ्ग्य इति द्वादशभेदोऽर्थशक्त्युद्भवो ध्वनिः।

क्रमेणोदाहरणम्—

अरसशिरोमणि धुत्ताणं अग्गिमो पुत्ति धणसमिद्धिमओ।
इअ भणिएण णअङ्गी पप्फुल्लविलोअणा जाआ ॥६०

अत्र ममैवोपभोग्य इति वस्तुना वस्तु व्यज्यते।

धन्याऽसि या कथयसि प्रियसङ्गमेऽपि
विस्रब्धचाटुकशतानि रतान्तरेषु।
नीवीं प्रति प्रणिहिते तु करे प्रियेण
सख्यः शपामि यदि किंचिदपि स्मरामि ॥६१

अत्र त्वमधन्या अहन्तु धन्येति व्यतिरेकालङ्कारः।

कस्य तु पदादेर्वैचित्र्याद्भेदान्तराणि वक्ष्यन्ते। न केवलमिति प्रौढोक्ति-साहचर्यप्रकटनम्। न खलु तामन्तरेण प्रकाशमानोऽप्यर्थश्चमत्करणयोग्यः, न वा तथाभूतस्य काव्याङ्गता। असन्नप्रसिद्धः। अपरः समनन्तर-मेवोक्तः। यद्यपि व्यङ्ग्यस्वरूपेऽपि सम्भवन्ति स्वतःसम्भवादिभेदाः, तथाप्यलौकिकरूपेणैव तस्य काव्योपयोग इत्यगणनम्। अरसाः(१)कौतु-कानिविष्टाः, धूर्त्ता वञ्चकाः। अत्रेति—प्रफुल्लविलोचनत्वेन ममैवोप-भोगयोग्य इति वस्तु व्यज्यत इत्यर्थः। धन्येति वैपरीत्येनाधन्यता लक्ष्यते, तदतिशयश्च व्यज्यते। न किञ्चिदपि स्मरामीत्यनेन च रागावेशा-

---

(१) रुचक-माणिक्यचन्द्र श्रीधर-श्रीविद्याचक्रवर्तिभट्टगोपाल-प्रभृतीनां प्राचीना-नामयमेव पाठः। अलसेत्यादि गोविन्द-भीमसेनादीनामर्वाचीनानां पाठः। अरसा अरोचकिन इति साधु व्याख्यातं राजानकरुचकेन।

दर्पान्धगन्धगजकुम्भकपाटकूट-
संक्रान्तिनिघ्नघनशोणितशोणशोचिः ।
वीरैर्व्यलोकि युधि कोपकषायकान्तिः
कालीकटाक्ष इव यस्य करे कृपाणः ॥६२

अत्रोपमालङ्कारेण सकलरिपुबलक्षयः क्षणात्करिष्यते इति वस्तु ।

वशंवदतयाऽकृत्रिमप्रेमरूप धन्यत्वं व्यज्यत इत्युभयसङ्कलनया व्यतिरेकपर्यवसानम् । धन्याऽसीत्यत्र तु वाच्यव्यतिरेको नाशङ्कनीयः, त्वं धन्या नाहमित्याद्याकारवाच्यविरहात् ।

निघ्नमत्यन्तसंश्लिष्टम् । कोपेन कषाया रक्तसितासितरूपा कान्तिर्यस्य । काली महामारी । अत्र सादृश्यमात्रप्रतीतौ नोक्तरूपव्यङ्ग्यनिष्पत्तिः । न हि तत्सदृशं वस्तु तत्कार्यं करोति; तस्मात्कालीकटाक्षतया सम्भाव्यमानः कृपाणो दृष्टः, न तत्सादृश्यमात्रविशिष्टः, प्रतीतेर्बहिरङ्गत्वाप्रसङ्गा,दित्युत्प्रेक्षैव वरं नोपमा । वृत्तौ तूपमापदप्रयोग औपम्यसम्भावनायामपि विद्यमानतया सङ्गमनीयः । यत्तु श्रीधरेण विकल्पितं, 'कस्य सम्भावना कवेर्वीराणां वा ? नाद्यः, तेन शोणत्वाख्यधर्मस्य कृपाणकटाक्षगततया विम्वप्रतिविम्वभावेन निर्देशात् । न द्वितीयः, तेषां कृपाणस्वरूपमात्रप्रतीते' रिति,(१)तद्विकल्प-

---

(१) अत्र रुचकमतमेव श्रीधरेणानूदितं शब्दतोऽर्थतश्च । उत्प्रेक्षापक्षध्वंसने रुचकस्य साटोपः प्रयासस्तस्य सम्भावनीयतां प्राचीनस्य कस्यापि तत्पक्षसमर्थनञ्च सूचयति । किमसावज्ञातनामा प्राचीनतरः काव्यप्रकाशटीकाकर्ता उत मम्मटपूर्वभावी कोऽपि निबन्धकृदिति न सुशकं कथयितुम् । चण्डीदासेन तदनुसारिणा विश्वनाथेन चोत्तरश्लोकव्याख्यानावसरे इतरत्र च वृत्तिग्रन्थदूषणप्रायं विवरणं विहितम् । रुचकोपज्ञेयं दोषदृष्टिरिति तद्ग्रन्थादेवावसीयते । श्रीविद्याचक्रवर्त्ति-भट्टगोपालप्रभृतयोऽप्येनमेव मार्गमनुसरन्ति । 'कुलपरम्परोपदेश' इति चण्डीदासस्य सोत्प्रासमवज्ञासूचनं परमतस्यासंस्थितत्वं द्योतयितुम् ।

गाढकान्तदशनक्षतव्यथासंकटादरिवधूजनस्य यः ।
ओष्ठविद्रुमदलान्यमोचयन्निर्दशन् युधि रुषा निजाधरम् ॥६३

अत्र विरोधालङ्कारेणाधरनिर्दशनसमकालमेव शत्रवो व्यापा-

मात्रमेव । न हि विम्बप्रतिविम्बभावः सम्भावनां प्रति वैरी [१]। दृश्यते ऽपि हि यथा मम—

कण्ठे लसत्-(कण्ठोल्लसत्-) काञ्चनयज्ञसूत्रः संवीज्यमानः सितचामरैर्यः।
श्यामो वभासे तडितोपगूढश्चद्वलाकः किमु वारिवाहः॥

अत्र हि किमुना स्फुटैव सम्भावना। वीराणाञ्च स्वरूपमात्रेणैव प्रतीतिरिति किं ते कुलपरम्परोपदेशः? तस्माद्व्यङ्ग्यप्रतीतेरन्यथाऽनुपपत्त्या वीराणां सम्भावना कवितरि भावकेषु च प्रतिफलतीत्यत्र न कार्यो दुर्ग्रहः। ईदृश्याश्च सम्भावनाया न. लोकेऽप्यसम्भव इति स्वतः-सम्भवित्वम्।

गाढेति—अत्रौष्ठविषयो निर्दशनमोचनक्रिययोर्वर्त्तमानातीता-पदेशाद्विपरीतकालयोर्विरोधः कार्यकारणव्यत्ययातिशयोक्तिरूपो वाच्यः। स च प्रसिद्ध एवेति स्वतःसम्भवी। तुल्यश्चमत्काराणां योगः करणं ययोस्तौ तुल्ययोगिनौ, तयोर्भावः समुच्चयाभिधानं, ततश्चाधरो निर्दष्टः शत्रवो व्यापादिताश्चेति समुच्चयालङ्कृतिर्व्यज्यते [२]। प्रकृत-

---

प्रदीपग्रन्थोपरि प्रभोद्द्योतकृतोर्विवरणं मूलग्रन्थोपरि सुधासागरकारादीनामर्वाचीनानां व्याख्यानञ्च तार्किकम्मन्यानामेषां वितण्डाऽऽडम्बरमेव प्रकटयतीत्यलं शुष्केक्षुचर्वणेन।

(१) एवम् 'आवर्जिता किञ्चिदिव स्तनाभ्या'मित्यादिके कुमारपद्ये बिम्ब-प्रतिबिम्ब-भावसत्वेऽप्युत्प्रेक्षोपपादकता चण्डीदासादर्वाचीनेन प्रथितनाम्नाऽप्पय्य-दीक्षितेन च रुय्यकसरणिमनुसरता चित्रमीमांसायां समदर्शि।

(२) न तुल्ययोगितेत्याकाङ्क्षापूरणं टीकाग्रन्थेऽपेक्षितं भवति, अन्यथोत्तरग्रन्थस्य निराकाङ्क्षताप्रसक्तिः। परमेवमादिसन्दर्भरचनाद्दिहैव चेतरत्रोपलभ्यते।

दिता इति तुल्ययोगिता। मम क्षत्याऽप्यन्यस्य क्षतिर्निवर्ततामिति तद्बुद्धिरुत्प्रेक्ष्यत इत्युत्प्रेक्षा च। एषूदाहरणेषु स्वतःसंभवी व्यञ्जकः।

कैलासस्य प्रथमशिखरे वेणुसंमूर्च्छनाभिः
श्रुत्वा कीर्तिं विबुधरमणीगीयमानां यदीयाम्।
स्रस्तापाङ्गाः सरसबिसिनीकाण्डसञ्जातशङ्का
दिङ्मातङ्गाः श्रवणपुलिने हस्तमावर्त्तयन्ति ॥६४

अत्र वस्तुना येषामप्यर्थाधिगमो नास्ति तेषामप्येवमादिबुद्धिजननेन चमत्कारं करोति त्वत्कीर्तिरिति वस्तु ध्वन्यते।

योरप्रकृतयोर्वा समानगुणक्रियासम्बन्धरूपायास्तुल्ययोगिताया गन्धोऽप्यत्र नास्ति। अत्र विरोधालङ्कृतस्यार्थस्य व्यङ्ग्यालङ्कृति-र्विरोधव्यङ्ग्याऽपि भवति। ममेति—निर्दंशरूपनिष्ठुरपिशाचाय एकं मदधरं बलिमुपकल्प्यान्येऽधरास्तद्विनिर्मुक्ताः सुखिनो निवसन्त्विति बुद्ध्येवासौ निजाधरं पुनः पुनर्दष्टवानित्युत्प्रेक्षा तु सम्भाव्यते। ततश्चानयोरेकव्यञ्जकार्थप्रवेशलक्षणः सङ्कर इत्यभिसम्पन्नः।

श्लोकस्यास्य वृत्तिग्रन्थोपरि विवृतिमुद्दिश्य प्रवर्तिता विप्रतिपत्तिधारा काव्यप्रकाशटीकाविमर्शकानां सुविदितैव। कार्त्स्न्येन विश्लेषणे तु सा विप्रतिपत्तिर्विरोधालङ्कारतुल्ययोगितोत्प्रेक्षापदानां वृत्तिग्रन्थस्थानां विशदीकरणप्रसङ्गाश्रयेण वरीवर्त्ति। अत्र 'य एवाधरं निर्दशति स एवोन्मोचयती'ति विरुद्धयोः क्रिययोरेककर्तृकत्वादेकविषयत्वेन विरोधालङ्कारो वाच्य इति रुचक-श्रीधरादिकृता ग्रन्थसङ्गतिः। निजाधरनिर्दंशनलक्षणायाः शत्रुवधूजनोष्ठव्यथापरिहाररूपायाश्च क्रियाया मिथो विरोध इति भट्टगोपालानुसृता पद्धतिः। माणिक्यचन्द्रस्तु 'यो हि निजमप्यधरं दशति स कथं परेषामधरान्मोचयती'ति विरोधः, परं 'विरोधद्योतकाभावादस्य वाच्यता चिन्त्ये'ति वैदग्धीभङ्ग्या संशयमुत्थापितवान्। चण्डीदासगोविन्दादीनां मते विरोधपदं न पारिभाषिकमपि तु कार्यकारण-

केसेसु वलामोडिअ तेण अ समरम्मि जअसिरी गहिआ ।
जह कन्दराहिं विहुरा तस्स दढं कंठअम्मि संठविआ ॥६५

अत्र केशग्रहणावलोकनोद्दीपितमदना इव कन्दरास्तद्विधुरान् कण्ठे गृह्णन्ति इत्युत्प्रेक्षा। एकत्र संग्रामे विजयदर्शनात्तस्यारयः पलाय्य गुहासु तिष्ठन्तीति काव्यहेतुरलङ्कारः। न पलाय्य गतास्तद्वैरिणोऽपि तु ततः पराभवं संभाव्य तान् कन्दरा न त्यजन्तीत्यपह्नुतिश्च

पुलिने तटे। बलामोडिअ बलात्कारेण। तस्य विधुरा इति सम्बन्धः। [दढं]कण्ठस्य सन्निवेशेन। अत्र यद्यपि समासोक्त्यलङ्कृत एवार्थो व्यञ्जकस्तथापि विशेषणतया [तस्य] प्राधान्यविरहेणागणनम्। अतएव [वृत्तिकृत] तदनपेक्षया व्यङ्ग्यं काव्यलिङ्गं सारतया मध्ये लिखितवान्। तस्य हि जयश्रीग्रहणाद्भीताः शत्रवः पलायिता इत्येव शरीरम् (वीजम्?)। दढमित्यादिभागोऽपह्नुतिदीपकः। अत्रोत्प्रेक्षाऽपह्नवसम्भेदेन सह काव्यहेतुरेकव्य-

---

क्रमव्यत्ययरूपातिशयोक्तिपरम्। वस्तुतस्तु दशमोल्लासोक्तं विरोधलक्षणं कष्टसृष्ट्याऽत्र योजनीयम्। 'तुल्ययोगिता त्वयायुक्ते'ति रुचकादीनां बहूनां मतं सुस्थितम्।'न्यूनस्यापि विशिष्टेन' इत्यादिभामहलक्षणोपयोगोऽपि चिन्त्यः। उत्प्रेक्षापदेन प्रकृतग्रन्थलक्षिताया हेतूत्प्रेक्षाया एवोद्देश इति रुचकश्रीधरावनुसृत्य चण्डीदासादयो मन्यन्ते। अन्नारोचकिनस्तु चेतनाचेतनविचारपूर्विकाया 'अन्यथैव स्थिता वृत्ति'रित्याद्याचार्यदण्डयाद्युद्भावितोत्प्रेक्षाया अयं लक्ष्यो न तु मम्मटनिर्दिष्टाया इत्युद्घोषयन्ति। 'गड्डलिकाप्रवाहपतितानां जरतां गौरवप्रबन्धनियन्त्रितोऽयं ग्रन्थकृत्' (२३ पृ:) आनन्दवर्धनादर्वाचीनस्य कस्यापि निबन्धकर्तुर्ग्रन्थमुपजीव्यैवमादिस्थलेष्वनवधानतः स्वकीयग्रन्थपौर्वापर्यविपर्ययव्यलीकोद्घाटनं टीकाकृद्भिर्बहुभिरुद्धङ्कितमवतारयतीति वितर्क्यते।

गाढालिंगणरहसुज्जुअम्मि दइए लहुं समोसरइ ।
माणंसिणीए माणो पीलणभीअ व्व हिअआहि ॥ ६६

अत्रोत्प्रेक्षया प्रत्यालिङ्गनादि तत्र विजृम्भत इति वस्तु ।

जा ठेरं व हसन्ती कइवअणंबुरुहवद्धविणिवेसा ।
दाशेइ भुअणमण्डलमण्णं चिअ जअइ सा वाणी ॥ ६७

अत्रोत्प्रेक्षया चमत्कारैककारणं नवं नवं जगदजडासनस्था निर्मिमीते इति व्यतिरेकः । एषु कविप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नो व्यञ्जकः ।

जे लङ्कागिरिमेहलासु खलिआ संभोगखिण्णोरई-
फारुप्फुल्लफणावलीकवलणे पत्ता दरिद्दत्तणं ।

ञ्जकानुप्रविष्टः । रहसुज्जअम्मि रभसोद्यते । लहु आशु (१)। अत्र प्रत्यालिङ्गनप्रसादहसितादीनां प्रधानसन्निकर्षाधिक्यान्न वाच्याङ्गता । वाच्यसिद्ध्यङ्गत्वं विद्यत एवेति चेत्, न, आलिङ्गनोद्यममात्रेणैव वाच्यसिद्ध्यसम्भवात् । ठेरं स्थविरं प्रजापतिं दाशेइ दर्शयति चिअ (२) एव । अत्र 'हसन्ती'त्यनेन प्रजापतितो व्यतिरेको, 'जअइ' इत्यनेन च स एव (३) नवजगन्निर्मितेर्व्यङ्ग्यः । झीणा खिन्ना । खिण्णेति (४) तु व्यक्तम् । फारुप्फुल्लेति–विस्तीर्णोल्लसितेत्यर्थः । झत्ति तत्क्षणम् ।

---

(१) 'लहु समुपसप्पइ' इति रुचक-श्रीधराद्यैर्गृहीतः पाठः । स एव चण्डीदासेनाप्यनुसृत इति प्रतिभाति । अर्वाचीनटीकाकृतां केषामपि (मुद्रितेषु) अन्येषु 'लहुं समोसरइ' इति सन्दिग्धशुद्धेः पाठात्प्राचीनपरिगृहीतः पाठोऽयं साधीयान् ।

(२) अयमेव पाठः सम्प्रदायप्रकाशिन्यामुपलभ्यते । 'दावेइ...विअ' इति पाठान्तरम्

(३) 'सवनवे'त्यादर्शपुस्तके लुप्तैकमध्याक्षरः पाठः । स्रष्ट्रंशे प्रजापतितः सृष्ट्यंशे भुवनमण्डलात्तत्सृष्टाद्व्यतिरेक इति टीकाकृदाकूतम् ।

(४) 'झीणोरई'ति देशिप्राकृतमयः पाठो नेतरत्रोपलभ्यते । व्यक्तमिति सैव छाया, तथात्वे स्फुट एव चार्थ इति टीकास्थग्रघट्टकस्याशयः ।

ते एहिं मलआणिला विरहिणीणीसाससंपक्किणो '
जादा झत्ति सिसुत्तणे वि बहला तारुण्णपुण्णा विअ ॥ ६८

अत्र निःश्वासैः प्राप्तैश्वर्या वायवः किं किं न कुर्वन्तीति वस्तुना वस्तु व्यज्यते ।

सहि विरइऊण माणस्स मज्झ धीरत्तणेण आसासं ।
पिअदंसणविहलंखलखणम्मि सहसत्ति तेण ओसरिअं ॥

अत्र वस्तुनाऽकृतेऽपि प्रार्थने प्रसन्नेति विभावना, प्रियदर्शनस्य सौभाग्यबलं धैर्येण सोढुं न शक्यते इत्युत्प्रेक्षा च ।

ओल्लोल्लकरअरअणक्खएहिँ तुह लोअणेसु मह दिण्णं ।
रत्तंसुअं पसाओ कोवेण पुणो इमे ण अक्कमिआ ॥ ७०

अत्रेति—वस्तुना वाक्यार्थेन । इति [वस्तु] व्यज्यत इति योजना (१) । अत्र।कविनिबद्धोवक्ता कर्पूरमञ्जर्याम् ।

विहलङ्खलेति (२)—कौतुकोत्तरलेत्यर्थः । सहसत्ति सहसैव । अत्रेति—वस्तुना 'सहसत्ति'पदबोध्येन । उत्प्रेक्षेति—ओसरिअमिति व्यङ्ग्या । चेति (३) संसृष्टिसूचनं, परस्परसाचिव्यापेक्षया त्वेकव्यञ्जक-

---

(१) 'वस्तुने'ति पदं वृत्तावस्थानस्थितमिति तात्पर्यम्। अत्र "वस्तुना निःश्वासै"-रित्यादि 'कुर्वन्ती'त्यन्तं वस्तु व्यज्यत इत्येव योजनीयो वृत्तिग्रन्थः ।

(२) अत्र श्रीविद्याचक्रवर्त्तिभिः 'वीहल' खणे खणे झत्ती'ति यत्पाठान्तरमाविष्कृतं तत् 'वीहल'मिति पदस्य सन्दिग्धप्रामाण्यतया 'खणे खणे झत्ती'-त्यसङ्गत्या चामनोज्ञम् ।

(३) 'उत्प्रेक्षा वे'ति भट्टवामनाचार्यमुद्रितपुस्तके पाठः प्राचीनै रुचक-श्रीधर-चण्डीदासश्रीविद्याचक्रवर्त्तिप्रभृतिभिर्गोविन्द-भीमसेन-नागोजि-वैद्यनाथ-प्रभृतिभिरर्वाचीनैश्चागृहीतत्वादुपेक्ष्य एव ।

अत्र किमिति लोचने कुपिते वहसि इत्युत्तरालङ्कारेण न केवल-मार्द्रनखक्षतानि गोपायसि यावत्तेपामहं प्रसादपात्रं जातेति वस्तु।

महिलासहस्सभरिए तुह हिअए सुहअ सा अमाअन्ती ।
अणुदिणमणण्णकम्मा अङ्गं तणुअं वि तणुएइ ॥ ७१

अत्र हेत्वलङ्कारेण तनोस्तनूकरणेऽपि तव हृदये न वर्तते इति विशे-पोक्तिः । एषु कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरो व्यञ्जकः । एवं द्वादश भेदाः।

त्वमेव । आत्रदर्द्रार्द्रकरजरदनक्षतैस्तव मम लोचनयो रक्तांशुकं प्रसादो दत्तः कोपेन पुनरिमे नाक्रान्ते(१)। अत्रेति प्रश्नःनेनोन्नीयमानस्य यदुत्तरवाक्यं तस्य योऽलङ्कार उत्तराख्यस्तेनापह्नुतिसचिवेनेत्यु-पस्कारः (२)। नखेति रदनोपलक्षणम् । क्वचित्तु नखरदनेति पाठः। प्रसादपात्रमिति—तैर्मम प्रसन्नैरिव स्वात्मप्रकटनेनाविनयसूचनया वञ्चके त्वयि प्रणयो विच्छिन्नप्राय इति भावः। विशेषोक्तिरितिसम्मा-तुमिवेत्युत्प्रेक्षा चेत्यपि द्रष्टव्यम्। व्यञ्जक इति-व्यङ्ग्यार्थोपहित एव हि तथा ।ततश्च सहीत्यादौ सहसाऽपसरणादिरूपप्रधानव्यञ्जकस्व-रूपमात्रस्य स्वतःसम्भवित्वेऽपि न क्षतिः। अलसेत्यादौ तु द्वयोरपि स्वतः-सम्भविता। यत्र यत्र चोक्तरूपविपयाशङ्का तत्र तत्र व्यङ्ग्यवैविध्यं दर्शयता वृत्तिकृता सूचितं [तत्], यत्र तु व्यञ्जकस्वरूपस्य लोकोत्तरत्वं तत्र व्यङ्ग्यस्य स्वतस्त्वप्रत्याशा दुर्वला। एतदभिसन्धायैव स्वतःसम्भवित्वे-ऽपि न क्षतिः (?)। अरसेत्यादौ तु द्वयोरपि स्वतःसम्भवित्वादिव्यङ्ग्य-वैचित्र्यं पृथक् न गणितमिति सर्वं निस्तुषम्। उपसंहरति—एवमिति।

---

(१) एवमादर्शपुस्तके पाठः । लोचनयोर्मम दत्तम् ।...प्रसादः कोपेनेत्या-चिरेवच्छायाशरीरः पाठः ।

(२) 'स्युङ्कार' इत्यादर्शपुस्तकेऽनुचितः पाठः।

शब्दार्थोभयभूरेकः—

यथा—

अतन्द्रचन्द्राभरणा समुद्दीपितमन्मथा।
तारकातरला श्यामा सानन्दं न करोति कम्॥ ७२

अत्रोपमा व्यङ्ग्या।

—भेदा अष्टादशास्य तत्॥ ४१

अस्येति ध्वनेः।

ननु रसादीनां बहुभेदत्वेन कथमष्टादशेत्यत आह—

रसादीनामनन्तत्वाद्भेद एको हि गण्यते।

अनन्तत्वादिति—तथा हि नव रसाः, तत्र शृङ्गारस्य द्वौ भेदौ

शब्दार्थयोरुभयोर्भूरुभयं मिलिताभ्यामप्युद्भटशक्तिभ्यां प्रतीतिविषयो भवति व्यङ्ग्यः। यद्वा तद्भूस्तदाश्रय इति शब्दार्थोभयभूर्व्यङ्ग्योऽर्थः। तादात्म्यात्काव्यमपि तथा। अतन्द्रेति—चन्द्रः कर्पूरशशिनोः। समुत् सहर्षेति नायिकापक्षे भिन्नपदमित्येके (१)। तारका ऋक्षः नेत्रमध्यञ्च। श्यामा रात्रिः वाभ्रव्यादितन्त्रप्रसिद्धसितासितादिवर्णवती सकलवसनाभरणसुभगा [नायिका च]। अत्र रात्रिवर्णने प्रकृते श्यामाऽऽदिपदबलादर्थान्तरावगतिद्वारोपमानोपमेयता व्यङ्ग्या। तदपेक्षयाऽपि चायमर्थः पर्य्याप्नोत्येव प्रत्याययितुम्। तथाहि श्यामाऽऽदिपदस्थाने रजन्यादिपदनिक्षेपे कं सानन्दं न करोतीत्युक्ते कान्तासादृश्यं प्रतीयत एव, ततश्च द्वयोरपि शक्तिदार्ढ्यम्। अष्टादश उक्ता इति शेषः। उक्तेन क्रमेण (२) अर्थान्तरसंक्रमितात्यन्ततिरस्कृतवाच्यौ (१) अलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः, (२)। शब्दमूले वस्त्वलङ्कृती, अर्थमूला द्वादश उभयमूलश्चेत्यष्टादश। अस्येत्यनन्तराकृष्टया सङ्गतिरित्याह—ध्वनेरिति।

---

(१) रुचकश्रीधरादयः।

(२) एक इति शेषः। एक इत्यंशष्टीकाग्रन्थस्य आदर्शे प्रमादपतितो वा स्यात्।

संभोगो विप्रलम्भश्च,संभोगस्यापि परस्परविलोकनालिङ्गनपरिचुम्ब-नादिकुसुमोच्चय-जलकेलि-सूर्यास्तमय-चन्द्रोदय-षड्तुवर्णनादयो बहवो भेदाः, विप्रलम्भस्याऽभिलापादय उक्ताः, तयोरपि विभावानुभावव्यभिचारिवैचित्र्यं, तत्रापि नायकयोरुत्तममध्यमाधमप्रकृतित्वं, तत्रापि देशकालावस्थाऽऽदिभेदाः—इत्येकस्यैव रसस्यानन्त्यं, का गणना त्वन्येषाम्। असंलक्ष्यक्रमत्वन्तु सामान्यमाश्रित्य रसादि-ध्वनिभेद एक एव गण्यते।

वाक्ये द्व्युत्थः—

परिचुम्बनादीत्यादिपदमन्तरङ्गरतपरिग्राहकम् (१)। बहव-इति उक्तानामितरेषाञ्च विभावानुभावसञ्चारिणां स्वरूपनिर्णयानाञ्च लोष्ट्रप्रस्तारेणानन्त्यादिति भावः। नायकयोरित्येकशेषः (२)। उत्तमेत्या-दि वृषमृगादिरूपतया स्मरतन्त्रप्रसिद्ध्या नेयम्, अन्यथाऽनुत्तमप्रकृतावा-भासतानियमेन रसभेदगणनायामप्रवेशात्। देशकालभेदौ देशादिभेदत्वा-रोपयोगिनौ वसन्तादिनदीतीरादिरूपौ वा(३) साक्षात्त्वदीपकौ, विशेषेण विप्रलम्भे अथ? (४)। अवस्था बाल्यादिकाः। एकस्यैव रसस्येति–अन्ये-षां रसानां तदाभासानाञ्च विचित्रतागणने किं पुनर्वाच्यमिति भावः। एतदेवाह—केत्यादिना। ननु यद्यानन्त्यं कथं तर्हि एकधा गणन-मित्याह—असंलक्ष्येति।

वाक्य इति—यत्रैकैकपदस्य नासाधारणी शक्तिः तत्र समग्र-

---

(१) मूले 'लिङ्गन-परिचुम्बनादि-कुसुमोच्चये'ति पाठः कार्यः, ननु परिचुम्बन-कुसुमोच्चयेति कैश्चिद्गृहीत इति टीकाकृदाशयः। आदिपदेनालिङ्गनादि-बाह्यव्यतिरिक्तस्याभ्यन्तररतस्य कामशास्त्रोद्दिष्टस्य ग्रहणम्।

(२) 'रिति समवशेष' इत्यादर्शपुस्तके पाठः।

(३) 'नदीतीरादिवसन्तादिरूपौ' इत्येव भाव्यम्।

(४) एवमादर्शपुस्तके। परमस्य पदस्योपयोगः प्रकृते चिन्त्यः।

इक्षुरथ इति शब्दार्थोभयशक्तिमूलः ।

—पदेऽप्यन्ये—

'अपि'शब्दाद्वाक्येऽपि । एकावयवस्थितेन भूषणेन कामिनीव पदद्योत्येन व्यङ्ग्येन वाक्यव्यङ्ग्याऽपि भारती भासते । तत्र पदप्रकाशत्वे क्रमेणोदाहरणानि—

मेव वाक्यमाश्रित्य व्यङ्ग्योऽवस्थित इत्युच्यते । इक्षुरथश्चव्यङ्ग्यस्तथा नियत एव लक्ष्ये प्रसिद्धः । तेन—

त्वदनु गतवतीश सा मदर्थे त्वमपि मया सदृशीकृतोऽसि धात्रा ।
वहति वपुरिदं गतागतैस्तेऽनवरतखेदमवाप्य यत्कृशत्वम् (१)॥

इत्यत्रानवरतेति प्रकरणाद्वाच्यपर्यवसायित्वे नवरतेति पदेन वाक्यार्थेन च व्यङ्ग्यस्य तत्कान्तसम्भोगस्योभयमूलत्वेऽपि प्रायिकत्वाभावादनादरः (२) । वस्तुतस्तु यथादर्शनं भेदगणना कार्या । पदेऽप्यन्य

---

(१) दूतीमुपभुक्तवन्तं नायकं प्रति विरहविधुराया विदग्धाया नायिकायाः सोत्प्रासखेदमुपालम्भवचनमेतत् ।

(२) लक्ष्याणां बहुत्वाद्वृत्तिकृतोदाहरणप्रदर्शनं प्रत्येकं न कृतमिति भावः ।"अत्रैकदेशस्था शब्दशक्तिरेकदेशान्तरस्था चार्थशक्तिर्व्यङ्ग्यं प्रति व्याप्रियत इति वाक्य एवोभयशक्तिमूलत्वमिति ग्रन्थकृतोऽभिप्रायः । वस्तुतस्तु शब्दशक्तिः कामं पदगताऽपि सम्भवति, अर्थशक्तिस्तु वक्त्राद्यौचित्यादेर्वाक्य एव भवतीति वाक्य एवोभयशक्तिमूलत्वमिति ध्वनिविदो मन्यन्ते" इति रुचककृतग्रन्थविवरणम् । तत्र 'शब्दशक्तिस्तावच्छब्दश्लेषवशादर्थशक्तिस्तु प्रकरणवशा'दित्युभयशक्तिमूलध्वनिप्रस्तावव्याख्यायां तस्यां लोचनकृन्मन्तव्यमेव प्रमापकम् । परिवृत्तिसहत्वासहत्वपक्षमङ्गीकुर्वाणाः काव्यप्रकाशकृतोऽत्रापि तमेव पक्षमुपजीवन्तीति वरम् । रुचककृतसंकेतोपरि चैतत्प्रसङ्गेऽस्मद्विहितविवरणं द्रष्टव्यम् ।

यस्य मित्राणि मित्राणि शत्रवः शत्रवस्तथा ।
अनुकम्प्योऽनुकम्प्यश्च स जातः स च जीवति ॥७२

अत्र द्वितीयमित्रादिशब्दा आश्वस्तत्व-नियन्त्रणीयत्व-स्नेह-पात्रत्वादिसंक्रमितवाच्याः ।

इति—अत्र वाक्ये पदे इति व्यङ्ग्यविपयविभागेन ध्वनिरेवार्थाद्विभक्तो बोद्धव्यः । अन्ये व्यङ्ग्यभेदा इत्यर्थः । ननु चमत्काराविष्कारक्षमः शब्दः काव्यं,चमत्कारश्च नैकपदसाध्यः । ततश्च तद्व्यङ्ग्यं क्षुद्रप्रायकमेवेति कथं तेनोपाधिना काव्यभेदनमित्याह–एकेति(१) । पदद्योत्येन व्यङ्ग्येन व्यञ्ज-नावृत्त्या पदबोध्येन वस्तुमात्रादिना । वाक्यव्यङ्ग्याऽपीति—अर्शआदि-त्वादच् । अयमर्थः—न खलु केवलस्य पदस्य तथाविधं सामर्थ्यं, किन्तु तत्पदव्यङ्ग्याश्रयपदान्तरन्तु तस्य सहकारीतिं(२)। तेन च व्यङ्ग्येन सर्वमेव स्वीयं प्रधानाप्रधानरूपं हेतुजातमुपजीव्यते । ततश्च तन्मुखेन वाक्यस्यातिशयः समीचीन इति न किञ्चिदप्यशिवम् । पदात् प्रकाशः प्रतीतिरस्येति पदप्रकाशो व्यङ्ग्यस्तस्य भावस्तत्त्वम्(३)। तत्र क्रमेणेत्यतः पूर्वं लक्षणेति शेषः(४)। उदाहरणानीति—लक्ष्यदर्शनेन लक्ष-णानि स्फुटानि भवन्तीति भावः । मित्रादिशब्दा इति—मित्रशत्र्वनु-कम्प्यजातजीवतिपदानि । स्नेहपात्रत्वादीति—सौजन्यसुश्लाघ्यजीवन-त्वपरिग्रहः । अत्र पद्येऽनेकावान्तरवाक्यवति वाक्यैकदेशिनामेव

---

(१) 'एकावयवसंस्थेने' त्यादिः ('विच्छित्तिशोभिनैकेने'त्यादिर्मुद्रितपुस्तके पाठः) ध्वन्यालोकीयः परिकरश्लोकः (२३०पृ:) गद्यान्वयमुखेनात्रानुसृतः ।

(२) 'पदेऽपी'त्याधारसप्तमीसहकारिताऽऽत्मक-निमित्तत्वाभिप्रायेणेति तात्पर्यम् ।

(३) 'पदप्रकाशत्व' इति चण्डीदासधृतः पाठः । 'पदप्रकाश्यत्व' इतीरत्र पाठः ।

(४) लक्षणाक्रमेण कारिकावृत्तिग्रन्थयोर्दर्शितार्थान्तरसंक्रमितवाच्यादिपौर्वापर्य-मनुसृत्येति यावत् ।

खलववहारा दीसन्ति दारुणा जइवि तहवि धीराणं ।
हिअअवअस्सबहुमआ ण हु ववसाआ विमुज्झन्ति ॥७४

अत्र विमुह्यन्तीति ।

लावण्यं तदसौ कान्तिस्तद्रूपं स वचःक्रमः ।
तदा सुधाऽऽस्पदमभूदधुना तु ज्वरो महान् ॥७५

अत्र तदादिपदैरनुभवैकगोचरा अर्थाः प्रकाश्यन्ते। यथा वा--

मुग्धे ! मुग्धतयैव नेतुमखिलः कालः किमारभ्यते
मानं धत्स्व धृतिं बधान ऋजुतां दूरे कुरु प्रेयसि ।
सख्यैवं प्रतिबोधिता प्रतिवचस्तामाह भीतानना
नीचैः शंस हृदि स्थितो हि ननु मे प्राणेश्वरः श्रोष्यति ॥७६

लाक्षणिकता, न तु पदसमभिव्याहाररूपस्य वाक्यस्य । प्रथममित्रादिपदानां हि सुहृदादिसंज्ञिबोधकानां मुख्यानुपयोगविरहेण न लाक्षणिकत्वम् ।

दारुणाः श्रेयःप्रतिबन्धकाः । हृदयमेव वयस्यः सखा, तेन बहुमता अनुमोदिताः । विमुह्यन्तीति--अत्र विमोहस्याचेतनैर्व्यवसायैरन्वयाभावेन स्थगितत्वं लक्ष्यते । विमोहश्चांशमात्रेणान्वयानुपयुक्तोऽत्यन्ततिरस्कृतः । सर्वावयवगतो विदग्धनयनोत्सवहेतुः कोऽप्यतिशयो लावण्यं, प्रत्येकमवयवानां संस्थानसौभाग्यं कान्तिः । अनुभवैकगोचरास्तत्कालचमत्कारकारिणो निर्वक्तुमशक्या अर्थाः सर्वस्वव्ययप्राणपातादिभिरपि प्रार्थनीयाः । अत्र च विभावादिसामग्रीसाध्यायामपि रसप्रतीतौ 'तदा'दिपदबोध्यतद्विशेषाणामेव प्राधान्यमनुभूयत इति पदप्राधान्यमन्वयव्यतिरेकगम्यम् । सर्वनामपदानामेवासाधारण्येन रसपोषकता नान्येषामिति भ्रमं निरस्यति--यथा वेति । धृतिर्धैर्यं, बधान गृहाण, ऋजुतां सततप्रसन्नताम् । युक्ततेति--भयस्याकृत्रिमतया मौग्ध्या-

अत्र 'भीताननेति' । एतेन हि नीचैःशंसनविधानस्य गुरुता गम्यते ।

भावादीनां पदप्रकाश्यत्वेऽधिकन्न वैचित्र्यमिति न तदुदाह्रियते ।

रुधिरविसरप्रसाधितकरवालकरालरुचिरभुजपरिघः ।
झटिति भ्रुकुटिविटङ्कितललाटपट्टो विभासि नृप ! भीम ! ॥७७

अत्र भीपर्णीयस्य भीमसेन उपमानम् ।

भुक्तिमुक्तिकृदेकान्तसमादेशनतत्परः ।
कस्य नानन्दनिस्यन्दं विदधाति सदागमः ॥७८

तिशयप्रकटनेन रागवत्त्वदार्ढ्य प्रत्ययाच्चमत्कारोत्कर्ष इति भावः। अधिकं न वैचित्र्यमिति—रसध्वनिस्थले तावत्प्रायशो व्यभिचारिणां पदप्रकाश्यत्वम्,एवं व्यभिचारिप्राधान्ये । दैवतादिरत्यादि -(१) रसाभासादीनाञ्च पदप्रकाश्यत्वं रससाधारणमेवेति तद्रदाहृतिसजातीयास्तदुदाहृतयोऽप्याकरसुलभा इति न पृथक् दर्शिता इत्यर्थः । विसरः प्रसारः । अत्र तु ईशार्थनियतेन भीमपदेन स्वशक्त्या वृकोदरार्थे व्यक्ते तयोः सादृश्यसम्भवादुपमा प्रतीयत इति पदशक्तिमूलोऽलङ्कृतिध्वनिः ।

भुक्तिर्विभवप्राप्तिः, सम्भोगश्च । मुक्तिः कैवल्यं, गृहभवव्यासङ्गपरित्यागसुखञ्च । एकान्तं (२) परमार्थरूपं, सङ्केतस्थानञ्च । [सदागमः] सच्छास्त्रं महाभारतादि, सतः सुन्दरस्यागमनञ्च । अत्र प्रकृतयोः

---

(१) दैवतादिरत्यादिर्भावो निरुक्तलक्षणो रसाभासश्चादी येषामिति । दैवतादिरत्यादिर्येथोक्तार्थो रसा तदाभासादयश्चेति वा विग्रहः । आदिपदेन भावाभासादीनां ग्रहणम् ।

(२) 'एकान्त' इति पुंलिङ्गप्रयोगो रुचकश्रीधरादिसम्मतः । स एवाभिधानिकानुमोदितः । माणिक्यचन्द्रेणाप्येकान्तमिति पाठो धृत इति प्रतिभाति ।

काचित्सङ्केतदायिनमेवं मुख्यया वृत्त्या शंसति ।
सायं स्नानमुपासितं मलयजेनाङ्गं समालेपितं
यातोऽस्ताचलमौलिमम्बरमणिर्विस्रब्धमत्रागतिः ।
आश्चर्यन्तव सौकुमार्यमभितः क्लान्ताऽसि येनाधुना
नेत्रद्वन्द्वममीलनव्यतिकरं शक्नोति ते नासितुम् ॥७६

सादृश्यादिविवक्षाविरहान्नालङ्कारध्वनिः । सादृश्यसम्भवे तु तद्विवक्षायामुपमाध्वनिरेव । मुख्यया वृत्त्या मुख्यप्रकारेण अभिधावृत्तिवोध्यप्राकरणिकार्थेन रहस्यसङ्गोपनार्थम्, एवं विदग्धोक्त्या (१)। अत्र च कस्येत्यादिप्रधानभागस्य शब्दान्वयव्यतिरेकानुविधानविरहान्न वाक्यप्रकाश्यत्वम्(२)। 'पन्थिअ' इत्यादौ (३) तु प्रेक्षणं दर्शनमभिसन्धानञ्च, वसनं विश्रामो नायिकाऽऽगमनप्रतीक्षणञ्चेत्येकैकक्रियाकारकपदव्यङ्ग्यतेत्यभिसन्धाय वाक्यप्रकाश्यतोक्ता । सम्प्रति द्वादशविधार्थशक्तिमूलस्य पदप्रकाश्यतोदाहृतयः (४)। अभितो वहिरन्तश्च। अधुना

---

(१) न त्वभिधाऽऽख्यया मुख्यतया साधारणत्वेन गृहीतया साक्षादिति व्याख्यावैदग्धीशैली श्रीधरानुसृताऽत्र प्रकटिता । यत्तु भट्टगोपालेनाभिधावृत्तिकल्पमुपजीव्य "व्यञ्जने तु भुक्तिमुक्तौ प्रवृत्तिनिवृत्ती" इत्यादि व्याख्यानं तदविचारविजृम्भितमरसिकजनोक्तप्रायमित्यनादेयम् ।

(२) परिवृत्तिसहत्वासहत्वनिमित्तोऽन्वयव्यतिरेकानुविधानमूलो न्यायो ध्वनिभेदविवेचन इतरत्रेवात्राप्यनुसृत इति टीकाकृन्मन्तव्यनिष्कर्षः ।

(३) शब्दशक्तिमूलध्वनिनिर्देशप्रसङ्ग उदाहृतं तत्पद्यम् (१२८ पृष्ठायाम्) । 'एवं च 'पन्थिअ'इत्याद्युभयशक्तिमूलस्यैवेदोहरणं वाच्यम्, अर्थशक्तेरपिव्यापारात् । अन्यथा केवलशब्दशक्तेर्वस्तुमात्रं ध्वन्यं न स्या' दित्यानन्दवर्धनमतानुयायिना रुचकेन यदुक्तं तत्प्रत्युक्तप्रायम् ।

(४) 'उद्दिश्यन्त' इत्याकाराध्याहृतक्रियायाऽन्वयः ।

अत्र वस्तुना कृतपरपुरुषपरिचया क्लान्ताऽसीति वस्तु 'अधुना'-पदद्योत्यं व्यज्यते ।

तदप्राप्तिमहादुःखविलीनाशेषपातका ।
तच्चिन्ताविपुलाह्लादक्षीणपुण्यचया तथा ॥८०
चिन्तयन्ती जगत्सूतिं परब्रह्मस्वरूपिणम् ।
निरुच्छ्वासतया मुक्तिं गताऽन्या गोपकन्यका ॥८१

अत्र जन्मसहस्रैरुपभोक्तव्यानि दुष्कृतसुकृतफलानि वियोगदुःख-चिन्ताऽऽह्लादाभ्यामनुभूतानीत्युक्तम् । एवं च 'अशेष'-'चय'पदद्योत्ये अतिशयोक्ती ।

क्लान्ताऽसि न तु पूर्वं, कदाचिदपि तवैवंविध क्लमो न दृष्ट इति भावः । व्यतिकरः पौनःपुन्यं सम्भेद इत्येकः । वस्तुनाऽधुनापदार्थप्रधानेन वाक्यार्थेन । 'अधुना'पदद्योत्यमिति—तदर्थस्येतरपदार्थोत्कर्षत्वस्यापि पदान्तरापेक्षया वैशिष्ट्यमित्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् ।

निरुच्छ्वासतया मुक्तिं गुरुजननियन्त्रणादुःखपरित्यागं, मोक्षदशायामपि निरुच्छ्वासता "नास्य प्राणा उत्क्रामन्ति" "तत्रैव समवलीयत" इति श्रुतितः प्रसिद्धा । अनया च वाच्यातिशयोक्त्या सहितेन वाक्यार्थेन 'शेष'–'चय'–पदार्थप्रधानसचिवेन जन्मसहस्रभोग्यदुष्कृतसुकृतफलराशितादात्म्याध्यवसितभगवद्विरह-(१) दुःखचिन्ताऽऽह्लादप्रत्यायनमित्यतिशयोक्तिद्वयध्वनिः (२) । मुक्तिपदातिशयोक्तिस्तु स्पष्टतया ध्वन्यात्मनि [न] निवेशयितव्या । अत्र च व्यञ्जकस्य प्रौढोक्तिमन्तरेणापि सम्भवात् स्वतःसम्भविता ।

---

(१) 'तावद्विरहे' त्यादर्शपुस्तकेऽसङ्गतः पाठः ।

(२) नचात्र वाच्यसिद्ध्यङ्गाख्यगुणीभूतव्यङ्ग्यभेदशङ्का कार्या, वाच्यादनतिशयित्वे हि तस्य प्रसङ्गात् । अतो ध्वन्यात्मकमेतत्काव्यमिति सुस्थितम् ।

क्षणदाऽसावक्षणदा वनमवनं व्यसनमव्यसनम् ।
बत वीर ! तव द्विपतां पराङ्मुखे त्वयि पराङ्मुखं सर्वम्॥८२

अत्र शब्दशक्तिमूलविरोधाङ्गेनार्थान्तरन्यासेन विधिरपि त्वामनुवर्त्तत इति 'सर्व'पदद्योत्यं वस्तु ।

तुह वल्लहस्स गोसम्मि आसि अहरो मिलाणकमलदलो ।
इअ णववहुआ सोऊण कुणइ वअणं महिसंमुहं ॥८३

अत्र रूपकेण त्वयाऽस्य मुहुर्मुहुः परिचुम्बनं तथा कृतं येन म्लानत्वमिति 'मिलाण'दिपदद्योत्यं काव्यलिङ्गम् । एषु स्वतःसम्भवी व्यञ्जकः ।

राईसु चंदधवलासु ललिअमप्फालिऊण जो चावं ।
एकच्छत्तं विअ कुणइ भुअणरज्जं विजंभंतो ॥८४

अत्र वस्तुना येषां कामिनामसौ राजा स्मरस्तेभ्यो न कश्चि-

अक्षणदा अनुत्सवदा अरात्रिश्च । अवनं रक्षणं, न वनञ्च । अव्यसनमवीनां मेषाणामसनम् इतस्ततो भ्रमणं, व्यसनं कौतुकं दुःखं (१) [अव्यसनं] न व्यसनम् । पराङ्मुखं विपरीतम् । विरोधोऽङ्गमुत्थानहेतुर्यस्येति विग्रहः । गोसम्मि प्रातः । आसि आसीत् । दलो इति पुंसि,प्राकृते तादृग्लिङ्गनियमविरहात् । महीसम्मुखमवनतम् । मिलाणादिपदं मिलाणकमलदलो इति समस्तपदम् । योऽसौ (२) तस्य स्मरस्यादेशः,तत्पराङ्मुखो न कश्चिदिति योजना। तेभ्यः

---

(१) 'व्यसनं त्वशुभं दुःख'मिति यावदि'ति पाठो 'व्यसनं त्वशुभे सक्ता' वित्यादि मेदिनीकोषानुगः स्यात् । आदर्शपुस्तकस्थः पाठः 'कौतुकदुःखे'त्यादिस्तु टितइवानुमीयते । माणिक्यचन्द्रेणापि शत्रुकृतोपजापपरत्वेन 'व्यसन'-पदं विवृतम्

(२) येषां कामिनामसाविति वृत्तिग्रन्थलभ्यो योऽसाविति निर्देशः ।

दपि तदादेशपराङ्मुख इति जाग्रद्भिरुपभोगपरैरेव तैर्निशाऽतिवाह्यत इति 'भुअणरज्ज'पदद्योत्यं वस्तु प्रकाश्यते ।

निशितशरधियाऽर्पयत्यनङ्गो
दृशि सुदृशः स्वबलं वयस्यराले ।
दिशि निपतति यत्र सा च तत्र
व्यतिकरमेत्य समुन्मिषन्त्यवस्थाः ॥८५

अत्र वस्तुना युगपदवस्थाः परस्परविरुद्धा अपि प्रभवन्तीति 'व्यतिकर'पदद्योत्यो विरोधः ।

वारिज्जन्तो वि पुणो सन्दावकदत्थिएण हिअएण ।
थणहरवअस्सतए विसुद्धजाई ण चलइ से हारो ॥८६

अत्र विशुद्धजातित्वलक्षणहेत्वलङ्कारेण हारोऽनवरतं कम्पमान एवास्ते इति 'ण चलइ'पदद्योत्यं वस्तु ।

सो मुद्धसामलङ्गो धम्मिल्लो कलिअललिअणिअदेहो ।
तीए खंधाहि बलं गहिअ सरो सुरअसङ्गरे जअइ ॥८७

कामिभ्यः (१), निर्धारणे पञ्चमीपक्षस्तु नानुशासनिकः । उपभोगपरैर्जाग्रद्भिः सद्भिरिति योजना । आज्ञाप्रधानं राज्ञां कर्म राज्यं, भुवनराज्यपदस्येदृगर्थव्यञ्जकता (२) । अराले विविधवैदग्धीगहने वयसि यौवने । व्यतिकरं मिश्रीभावम् । अवस्थाः क्षणनिर्वेदोन्मादचाटुकाकवहित्थाद्याः । सन्दावो सन्तापः, वअस्सतए (३) वयस्यतया । से तस्याः । अत्रेति—विशुद्धजातयो हि न स्वसन्निवेशाच्चलन्ति (४) । सरो स्मर

(१) एतद्वाक्यद्वयमादर्शपुस्तके व्यत्यस्तं दृश्यते । तेभ्यइत्यस्य'पराङ्मुख' पदेन परामर्शः ।

(२) श्रीधरविवरणस्यायमनुवादः । 'आज्ञाप्रधान'मिति कर्मे'त्यस्य विशेषणम् । राज्ञां कर्मेति वैयाकरणसम्मता राज्यपदस्य निरुक्तिः ।

(३) 'वअस्यतए' इति चण्डीदासगोविन्दादिभिः पठितं,'वअस्सएणो' ति स्वार्थे 'क'युक्तमितरैः ।

(४) "विशुद्धाभिजना हि परार्थे जीवितमपि त्यजन्ति न पुनः स्वधर्माच्चलन्ती"ति विवेकमन्तव्यं भङ्ग्यन्तरेणैतदेव सूचयति ।

अत्र रूपकेण मुहुर्मुहुराकर्षणेन तथा केशपाशः स्कन्धयोः प्राप्तो यथा रतिविरतावप्यनिवृत्ताभिलाषः कामुकोऽभूदिति 'खंध'पदद्योत्या विभावना । एषु कविप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरः ।

णवपुण्णिमामिअङ्कस्स सुहअ को तं सि भणसु मह सच्चं ।
का सोहग्गसमग्गा पओसरअणिव्व तुह अज्ज ॥८८

अत्र वस्तुना मयीवान्यस्यामपि प्रथममनुरक्तस्त्वं, न तत इति 'णवे'त्यादि-'पओसे' त्यादिपदद्योत्यं वस्तु व्यज्यते ।

सहि णवणिहुवणसमरम्मि अङ्कवालीसहीए णिविडाए ।
हारो णिवारिओ विअ उच्छेरन्तो तदो कहं रमिअं ॥

अत्र वस्तुना हारच्छेदानन्तरमन्यदेव रतमवश्यमभूत्, तत्कथय कीदृगिति व्यतिरेकः 'कहं'पदगम्यः ।

(२) यथा वा—

विहलंखलं तुमं सहि दट्ठूण कुडेण तरलतरदिट्ठिं ।
वारप्फंसमिसेण अ अप्पा गुरुओत्ति पाडिअ विहिण्णो ॥९१

एवेति रूपकम् । मात्रेति–बहिःसम्भवाभावात्। तं सि त्वमसि । अङ्कपालिः आलिङ्गनं सैव सखी । निविडा दृढा विश्वस्ता च । उच्छेरन्तो उच्छ्रियमाणः । कथमिति प्रश्नेन वैलक्षण्यसूचनाद्व्यतिरेकः । घटो(१)

(१) एवमादर्शपुस्तके । परं 'कुटो जलभाण्डभेद' इत्येव स्यात्, घटपदस्यातिस्पष्टस्य विवरणेऽनवसरात् ।

(२) एवं टीकाग्रन्थस्य पाठश्चेत्तदा चण्डीदासेन रुचकश्रीधरावनुसृत्य 'पविसन्ती घरे'त्यादिर्गाथा वृत्तिग्रन्थबहिर्भूतेति मन्यते स्म । माणिक्यचन्द्रेण 'पविसन्ती'ति 'विहलंखल'मिति चोभे एव गाथे गृहीते । भट्टगोपालेन पुनः 'यथावे'ति निर्दिष्टोत्तरगाथा नाङ्गीकृता । एवमिहापि यथा तृतीयोल्लासे (६१ पृ०) वृत्तिग्रन्थस्यान्यैर्न्यासः साधित इति नासह्यमनुमानम् ।

अत्र नदीकूले लतागहने कृतसङ्केतमप्राप्तं गृहप्रवेशावसरे पश्चादागतं दृष्ट्वा पुनर्नदीगमनाय द्वारोपघातव्याजेन बुद्धिपूर्वं व्याकुलया त्वया घटः स्फोटित इति मया चिन्तितम्, तत्किमिति नाश्वसिषि, तत्समीहितसिद्धये व्रज, अहं ते श्वश्रूनिकटे सर्वं समर्थयिष्य इति द्वारस्पर्शनव्याजेनेत्यपह्नुत्या वस्तु।

जोह्लाइ महुरसेण अ विइण्णतारुण्णउस्सुअमणा सा।
वुड्ढा वि णवोढ व्विअ परवहुआ अहह हरइ तुह हिअअं ॥९२

अत्र काव्यलिङ्गेन वृद्धां परवधूं त्वमस्मानुज्झित्वाऽभिलषसीति त्वदीयमाचरितं वक्तुं न शक्यमित्याक्षेप 'परवहू'पदप्रकाशः।

एषु कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरः। वाक्यप्रकाशे तु पूर्वमुदाहृतम्। शब्दार्थोभयशक्त्युद्भवस्तु पदप्रकाशो न भवतीति पञ्चत्रिंशद्भेदाः।

(६०) प्रबन्धेऽप्यर्थशक्तिभूः ॥ ४२

यथा गृध्रगोमयुसंवादादौ—

अलं स्थित्वा श्मशानेऽस्मिन्गृध्रगोमायुसङ्कुले।
कङ्कालबहुले घोरे सर्वप्राणिभयङ्करे ॥ ९३
न चेह जीवितः कश्चित्कालधर्ममुपागतः।
प्रियो वा यदि वा द्वेष्यः प्राणिनां गतिरीदृशी ॥ ९४

इति दिवा प्रभवतो गृध्रस्य पुरुषविसर्जनपरमिदं वचनम्।

जलभाण्डभेदः। हृदयहरणहेतोः 'जोह्लाइ' इत्यादिना निर्देशात् काव्यलिङ्गता। वाक्याद्व्यङ्ग्यप्रतीतिर्वाक्यप्रकाशः। अत्र पूर्वमर्थान्तरसंक्रमितवाच्यादिसामान्यलक्षणतस्तावदुदाहृतम्। पञ्चत्रिंशदिति–वाक्यप्रकाशेऽष्टादश, पदप्रकाशे तु सप्तदश।

प्रबन्धो महावाक्यम्। अर्थशक्तिभूः संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो वस्तुमात्रालङ्कृतिरूपो द्वादशविधः। कालधर्मो मरणम्। दिवा प्रभवतो निशाऽऽगमनशङ्किनः। पुरुषविसर्जनं पुरुषाणां शवपरित्यागः। एतच्च

आदित्योऽयं स्थितो मूढाः स्नेहं कुरुत सांप्रतम् ।
बहुविघ्नो मुहूर्तोऽयं जीवेदपि कदाचन ॥ ६५

अमुं कनकवर्णाभं बालमप्राप्तयौवनम् ।
गृध्रवाक्यात्कथं मूढास्त्यजध्वमविशङ्किताः ॥ ६६

इति निशि विजृम्भमाणस्य गोमायोर्जनव्यावर्त्तननिष्ठं च वचनमिति प्रबन्ध एव प्रथते । अन्ये त्वेकादश भेदा ग्रन्थविस्तरभयान्नोदाहृताः स्वयन्तु लक्ष्यतोऽनुसर्त्तव्याः ।

'अपि'शब्दात्पदवाक्ययोः ।

(६१) पदैकदेशरचनावर्णेष्वपि रसादयः ।

पदान्तरसाचिव्येनैव महावाक्यं भवतीति तान्यनुसर्त्तव्यानि । सम्प्रति स्पष्टार्थं महावाक्यान्तरं लिखति आदित्य इति ।—स्नेहं जीवनोपायानुष्ठानरूपम् । अयं मुहूर्त्तः सन्ध्यासमासन्नकालो वन्यदारुणतया बहुविघ्नः सम्भावितभूताद्यावेशः । ततस्तदपगमात्कालान्तरे जीवितसम्भावनाऽप्यस्ति । जनव्यावर्त्तनं गृध्रभक्षणविघ्नविधायि । प्रबन्ध एव—नतु पदस्य वाक्यस्य वा शक्त्यतिरेक इत्यर्थः । अत्र वस्तुना वस्तुमात्रं व्यज्यते । व्यञ्जकश्च स्वतःसम्भवी । लक्ष्यतो (१)लक्ष्येषु ।

पदैकदेशो द्विधा, प्रकृतिः प्रत्ययश्च । प्रकृतिर्धातुप्रातिपदिकरूपा, प्रत्ययस्तु सुप्तिङाद्यनेकविधः । तत्र क्रमादुदाहरणानि—अत्र चावापोद्वापदृष्ट्या तस्य तस्यांशस्य वाचकस्यापि वाचकसमुदायप्रविष्टस्य माहात्म्येनानुशासन-(२)प्रसिद्ध-स्व-स्व-प्रतिपाद्य-प्रतिपादन-द्वारा रसादिकेषु कोऽप्यतिशय आधीयत इति तद्विद

---

(१) लक्षणत इति पाठादयं साधीयान् ।

(२) अत्रानुशासनपदेन व्याकरणकोषयोः संग्रहः ।

तत्र प्रकृत्या यथा—

रइकेलिहिअणिअसणकरकिसलअरुद्धणअणजुअलस्स ।
रुद्दस्स तइअणअणं पव्वईपरिचुंबिअं जअइ ॥ ९७

अत्र जयतीति न तु शोभते इत्यादि-समानेऽपि हि स्थगनव्यापारे लोकोत्तरेणैव व्यापारेणास्य पिधानमिति तदेवोत्कृष्टम् । यथा वा—

प्रेयान्सोऽयमपाकृतः सशपथं पादानतः कान्तया
द्वित्राण्येव पदानि वासभवनाद्यावन्न यात्युन्मनाः ।
तावत्प्रत्युत पाणिसंपुटगलन्नीवीनिबन्धं धृतो
धावित्वैव कृतप्रणामकमहो प्रेम्णो विचित्रा गतिः ॥ ९८

अत्र पदानीति, न तु द्वाराणि ।

तिङ्सुपोर्यथा—

पथि पथि शुकचञ्चूचारुराभाऽङ्कुराणां
दिशि दिशि पवमानो वीरुधां लासकश्च ।

एवात्र प्रमाणम् । रतिकेलिहृतनिवसनायाः करकिसलयाभ्यां रुद्धं नयनयुगलं यस्येति समासः । समानेऽपि स्थगनव्यापारे हस्तादिकृते । तदेव चुम्बनपिधानमेवोत्कृष्टं चमत्कृतिविशेषानुगुणं, तस्य च तदानुगुण्यं नयनविषयेण 'जयति'पदेन ध्वन्यते । तद्विषयत्वादेव हि तत्र 'शोभते' 'भाती'त्यनादृत्य (१) 'जयती'ति प्रयोगः । सशपथमिति मध्यगतं पदं पूर्वापरपदसम्बद्धं बोद्धव्यम् । पाणिसम्पुटेन गलन्त्यां स्खलन्त्यां नीव्यां निबन्धः प्रियस्य संश्लेषो यथा स्यात् [तथा ।] । न तु द्वाराणीति—तावत्कालमप्यनुरागोद्रेकात् मानावष्टम्भः स्थातुं शक्त इति किमपि चमत्कारबीजसूत्रणम् । प्रेयानिति—ईषन्मात्रप्रियत्वेऽपि(२)

---

(१) एवमादर्शपुस्तके । भातीत्याद्यनादृत्येति स्यात् ।

(२) एवमादर्शपुस्तके पाठः । 'ईयसुनाऽत्र प्रियत्वप्रकर्षं' इति स्यात् । 'प्रेयानितीयसुना प्रियत्वमात्रनिरासपरेण काऽपि प्रेमपात्रता द्योत्यते' इति श्रीधरमन्तव्यस्यायमनुवादः ।

नरि नरि किरति द्राक् सायकान् पुष्पधन्वा
पुरि पुरि च निवृत्ता मानिनीमानचर्चा ॥ ९९

अत्र किरतीति किरणस्य साध्यमानत्वं निवृत्तेति निवर्त्तनस्य सिद्धत्वं, तिङा सुपा च, तत्रापि 'क्त'प्रत्ययेनातीतत्वं द्योत्यते।
यथा वा—

लिखन्नास्ते भूमिं बहिरवनतः प्राणदयितो
निराहाराः सख्यः सततरुदितोच्छूननयनाः।
परित्यक्तं सर्वं हसितपठितं पञ्जरशुकै-
स्तवावस्था चेयं विसृज कठिने मानमधुना ॥ १००

प्रकर्षः ?। पवमानः पवनः। लासको नर्तकः। अत्र किरतीति वर्त्तमानविहितेन तिङा चेकिर्यमाणत्वं द्योत्यते। निवृत्तेति (१) प्रातिपदिकार्थमात्रेण (२) सुपा साध्यताविरहेण सिद्धत्वं, निष्ठया च तत्क्रियागतमतीतत्वं द्योतयन्त्या कार्यस्य पूर्वकालत्वलक्षणाऽतिशयोक्तिः—एतेषाञ्च व्यङ्ग्यानामास्वादानुगुणत्वं तद्विदामपरोक्षमेव। नन्वेवं वस्त्वलङ्कारव्यञ्जनाऽपि पदैकदेशस्यास्तीति रसादिमात्रव्यञ्जकतैव कुतो गण्यते (३) ? सत्यं, प्रकृतिप्रत्यययोः स्वीयस्वीयानुवाचकत्वमिलितयोस्तु मिलितार्थवाचकत्वमिति व्याकरणशास्त्रव्यवहारविलोपो मा भूदिति परिगणनम्। वस्तुतस्तु प्रकृतिप्रत्ययमेलकस्य कर्मत्वादिविशिष्टार्थवाचकत्वं वर्त्तमानत्वादिव्यङ्ग्यमेवेत्युदाहरणादौ

---

(१) "पुरि पुरि च निवृत्ता" नपुनः "पुरि पुरि विनिवृत्ते" ति वृत्तौ पाठः।

(२) सुपा प्रथमाविभक्त्युक्त्या प्रातिपादिकार्थमात्रस्य बोधः 'प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमे" त्यनुशासनबलात्।

(३) 'रसादय' इत्यत्रादिपदेन वस्त्वलङ्कृतिध्वन्योर्ग्रहणं येषां मतं तेषान्तु निर्बाधैव सङ्गतिः।

अत्र लिखन्निति न तु लिखतीति, तथा आस्ते इति न त्वासित इति, अपि तु प्रसादपर्यन्तमास्ते इति, भूमिमिति न तु भूमाविति, न हि बुद्धिपूर्वककमपरं किञ्चिल्लिखतीति तिङ्सुब्विभक्तीनां व्यङ्ग्यम्। सम्बन्धस्य यथा—

गामारुहम्मि गामे वसामि णअरट्ठिइं ण जाणामि।
णाअरिआणं पइणो हरेमि जा होमि सा होमि ॥ १०१

अत्र नागरिकाणामिति षष्ठ्याः।

"रमणीयः क्षत्रियकुमार आसी"दिति कालस्य। एषा हि भग्न-महेश्वरकार्मुकं दाशरथिं प्रति कुपितस्य भार्गवस्योक्तिः।

वचनस्य यथा—

ताणं गुणग्गहणाणं ताणमुक्कंठाणं तस्य पेम्मस्स।
ताणं भणिआणं सुन्दर! एरिसिअं जाअमवसाणं॥ १०२

अत्र गुणग्रहणादीनां बहुत्वं प्रेम्णश्चैकत्वं द्योत्यते।

वस्त्वलङ्कृत्योरप्येकदेशव्यङ्ग्यत्वमस्तीति परितुष्यतु भवान्। एतच्चा-तीतत्वं द्योत्यत इति वदता वृत्तिकृता स्फोरितमेव। द्योतनं व्यञ्जनमिति ध्वनिभाषा। आस्त इति—लिखनस्यानन्योपायता शतृ-वाच्या।

ग्रामरुहा ग्रामजाता। षष्ठ्या अनादरव्यञ्जकतेति शेषः। आसीदिति—सम्प्रति अस्मदमर्षकवलितः क्षणं न भविष्यतीति भावः। एरिसअं ईदृशम्। 'इरिसिअ'मिति (१) पाठे ईर्षितम्। [एरित्तणमिति] पाठे नानाविधानसन्निकृतम्। एकत्वं सततमविच्छेदेन प्रकर्षनिकर्ष-

(१) "इरिसिअ" मिति पाठान्तरमर्वाचीनैर्वैद्यनाथादिभिरपि धृतम्। 'एरित्त-ण'मिति न केनापि धृतो नापि तथा मनोज्ञः व्यङ्ग्यस्य वाच्यत्वपत्तनि-क्षेपात् सर्वथा 'एरिसअमि'ति रुचक-श्रीधरादिसम्मतः पाठ एव वरम्। छन्दोऽनुशासनसम्मतगणविभागानुसारेण चतुर्थचरणे चाष्टादशगणस्थिते-रुपरिदर्शित एव पाठः स्यात्।

पुरुषव्यत्ययस्य यथा—

रे रे चञ्चललोचनाञ्चितरुचे ! चेतः ! प्रमुच्य स्थिर-
प्रेमाणं महिमानमेणनयनामालोक्य किं नृत्यसि ।
किं मन्ये विहरिष्यसे बत हतां मुञ्चान्तराशामिमा-
मेषा कण्ठतटे कृता खलु शिला संसारवारान्निधौ ॥१०३

अत्र प्रहासः ।

पूर्वनिपातस्य यथा—

येषां दोर्बलमेव दुर्बलतया ते सम्मतास्तैरपि
प्रायः केवलनीतिरीतिशरणैः कार्यं किमुर्वीश्वरैः ।
ये क्ष्माशक्र ! पुनः पराक्रमनयस्वीकारकान्तक्रमा-
स्ते स्युर्नैव भवादृशास्त्रिजगति द्वित्राः पवित्राः परम् ॥१०४

अत्र पराक्रमस्य प्राधान्यमवगम्यते ।

विभक्तिविशेषस्य यथा—

प्रधनाध्वनि धीरधनुर्ध्वनिभृति विधुरैरयोधि तव दिवसम् ।
दिवसेन तु नरप ! भवानयुद्ध विधिसिद्धसाधुवादपदम् ॥१०५

राहित्यं निर्विकारात्यन्तप्रकर्षलक्षणम् । अतएवात्र वचःप्रक्रमभङ्गस्यादूषकता । चञ्चलाभ्यां लोचनाभ्यामञ्चिता प्रादुष्कृता रुचिरभिलापो यस्य । किं मन्ये विहरिष्यसे किं मन्यसे विहरिष्यामीत्यर्थः । तथा चानुशासनं 'प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम' (१) इति । प्रहासः सोपहासोत्प्रासः । नीतिराङ्गिरसादिशास्त्रं, प्रसिद्धवृत्तिप्रकारो रीतिः । अत्रेति—नयस्याल्पस्वरतया पूर्वनिपाते प्राप्ते यत्पराक्रमस्य पूर्वनिपातनं तदर्चितत्वं बोधयतीति ।

---

(1) '... एकवच्चे'ति पाणिनीयमनुशासनम् (१।४।१०६) ।

अत्र दिवसेनेत्यपवर्गतृतीया फलप्राप्तिं द्योतयति ।

भूयो भूयः सविधनगरीरथ्यया पर्यटन्तं
दृष्ट्वा दृष्ट्वा भवनवलभीतुङ्गवातायनस्था ।
साक्षात्कामं नवमिव रतिर्मालती माधवं यत्
गाढोत्कण्ठालुलितललितैरङ्गकैस्ताम्यतीति ॥१०६

अत्रानुकम्पावृत्तेः 'क'रूप-तद्धितस्य ।

परिच्छेदातीतः सकलवचनानामविषयः
पुनर्जन्मन्यस्मिन्ननुभवपथं यो न गतवान् ।
विवेकप्रध्वंसादुपचितमहामोहगहनो
विकारः कोऽप्यन्तर्जडयति च तापं च कुरुते ॥१०७

प्रधनाध्वनि संग्राममार्गे तव (१) विधुरैरयोधीति सम्बन्धः । नरप ! नृपते । विधिसिद्धस्य न्याय्यस्य साधुवादस्य पदं यथा तथेति (२) क्रियाविशेषणम् । अपवर्ग इति क्रियासमाप्तौ । सविधया-ऽर्थात् (३)... लुलितैर्ग्लानप्रायैः सद्भिर्ललितैर्मनोहरैः (४) । इति—कथितं लवङ्गिकयेति प्रकरणसङ्गतिः । अत्र 'क'प्रत्ययेनानुकम्पां द्योतयता किमप्यङ्गानां तानवं सूच्यते । परीति—'पुनः' शब्दोऽत्र कालान्तरमात्रे न तु पश्चात्काले । गहनो दुर्निरूपः । जडयति स्तम्भयति । 'प्र'शब्दस्य

---

(१) "नव निधुयैव विधुरै"रित्यादर्शपुस्तकेऽशोध्यः पाठः । "धनुर्ध्वनी"-त्यादंशोपरि विवरणं गलितं स्यात् ।

(२) 'यत्कर्मे'त्यादर्शपुस्तके दुष्टः पाठः ।

(३) सर्वविधयाऽर्थादितिप्रायो निस्त्रुटिचिह्न आदर्शपुस्तके पाठः । 'सविधया-ऽर्थात् समीपस्थया नगरीरथ्ययाऽथवा सविधनगरीरथ्या भूरिवसुमन्दिरा-सन्नमार्गं' इति श्रीधरटीकास्थः पाठो वाऽत्र स्यात् ।

(४) 'लुलितलुलितै' रिति पाठान्तरम् ।

अत्र 'प्र'शब्दस्योपसर्गस्य ।

कृतं च गर्वाभिमुखं मनस्त्वया किमन्यदेवं निहतश्च नो द्विपः ।
तमांसि तिष्ठन्ति हि तावदंशुमान्न यावदायात्युदयाद्रिमौलिताम् ॥१०८

अत्र तुल्ययोगिताद्योतकस्य 'च' इति निपातस्य ।

ध्वंसप्रकर्ष समूलोन्मूलनलक्षणं द्योतयतो महामोहप्रकर्षसूचनद्वारा राग-दार्ढ्य व्यञ्जकत्वम् । उपसर्गनिपातादीनाञ्च प्राक् (?) स्वातन्त्र्य(स्वतन्त्र-) प्रयोगलिङ्गसंख्याविभक्तिकृतविशेषविरहेण (१) वाचकवैपरीत्याद्द्योतक-त्वमेव यद्यपि महाभाष्यकारादिसम्मतं (२) तथापि रसादिव्यञ्जक-त्वमपूर्वमित्यादरणम् । आधुनिकाः पुनरमीषां वाचकत्व-

---

(१) तथाच "यत्तु वाक्यपदीये 'परतन्त्रास्तु चादयः' प्रत्ययवदेषां परत्वं न स्मर्यत" इति चैतन्मतावतारकौ सन्दर्भौ वैयाकरणभूषणग्रन्थे (२७०-२७२पृ:)।

(२) यद्यपि प्रागप्रयोगात् स्वतन्त्रप्रयोगाभावात् षष्ठ्या अश्रुतेर्लिङ्गसंख्या-विरहाच्च वाचकवैलक्षण्येन द्योतका निपाता इति (निपातानामवाचक-त्वात्) प्रादीनामिव चादीनां निपातानां द्योतकत्वं वैयाकरणादिमते (महाभाष्यानुसारिणां हरिजिनेन्द्रबुद्धिकैयटादीनां मते, सुव्यवस्थितमेव तथापि काव्यं रसापेक्षया तेषां व्यञ्जकत्वमिति ग्रन्थोपरि पुराणतरटीका-कृतामाशयसूचनम् । वैयाकरणोक्तद्योतकताविलक्षणमेवालङ्कारिकनयो-द्दिष्टव्यञ्जकतालक्षणम् । वृत्तिस्थेन द्योतकपदेन तदेवानुसन्धीयते । प्राचां निरुक्तकारादीनामयमेव सिद्धान्तः । 'न निर्बद्धा उपसर्गा अर्था-न्निराहु'रिति शाकटायनः, 'नामाख्यातयोस्तु कर्मोपसंयोगद्योतका भव-न्ती'ति भगवद्यास्ककृते निरुक्ते च राद्धान्तः । नवीनानां वैयाकरणाना-मप्यत्र मते नारुचिः । अनुसन्धित्सुभिरत्र 'चादयोऽसत्वे' (१।४।४७) 'कर्मप्रवचनीयाः' (१।४।८२) इति सूत्रद्वयोपरि भाष्यप्रदीपोद्योतग्रन्थाः, तयोरेव सूत्रयोरुपरि न्यासकृन्मन्त्रव्यं, (३०८ पृ:,३२६ पृ:), वैयाकरण-भूषणे (२६८-२७२ पृ:), लघुमञ्जूषायां (५८४-७२३ पृ: चौखम्बा

रामोऽसौ भुवनेषु विक्रमगुणैः प्राप्तः प्रसिद्धिं परा-
मस्मद्भाग्यविपर्ययाद्यदि परं देवो न जानाति तम् ।
बन्दीवैष यशांसि गायति मरुद्यस्यैकबाणाहति-
श्रेणीभूतविशालतालविवरोद्गीर्णैः स्वरैः सप्तभिः ॥१०९

अत्रासाविति भुवनेष्विति गुणैरिति सर्वनामप्रातिपदिकवचनानां, न त्वदिति न मदिति अपि तु अस्मदित्यस्य सर्वाक्षेपिणः, भाग्यविपर्ययादित्यन्यथासंपत्तिमुखेन न त्वभावमुखेनाभिधानस्य ।

तरुणिमनि कलयति कलामनुमदनधनुर्भ्रुवोः पठत्यग्रे ।
अधिवसति सकलललनामौलिमियं चकितहरिणचलनयना ॥११०

मेवाहुः (१)। कृतमिति—अत्र चकाराभ्यां तुल्यकालत्वसूचकभ्यां वीर्यप्रकर्षः सूच्यते। चादीनाञ्च स्वातन्त्र्येणार्थबोधनविरहात् पदावयवमध्ये गणनम् । अत्रेति—असाविति सर्वनाम्ना प्रत्यक्षदृश्यमान-नयप्रधानत्व-महानुभावत्वादिकं व्यज्यते । 'भुवने'ष्विति बहुत्वेन निखिलव्याप्तिः, 'गुणै'रिति प्रातिपदिकेन समुदितत्वं बहुवचनेन निःशेषता, 'अस्म'दिति सकल-स्वकुल-परिग्रहः । अन्यथासम्पत्तिमुखेन-अभाग्यपदप्रयोगं विना भाग्यासम्भवप्रतिपादनेन: भाग्यानुकूल्यदशायां

संस्करणे) एतत्संसृष्टो विस्तृतो विचारश्चालोचनीयः ।

(१) एतच्च समुच्चयाधिकरणे मीमांसकानां 'केवलवृक्षशब्दात् समुच्चयाबोधात् चकार एव तद्वाचको न द्योतक' इत्याद्युक्तीः समर्थयमानानामचिरन्तनानामालङ्कारिकसरणिनिर्देशे प्रौढिमाकलयतां केषांचिदेतेषां मतम् । तथा च व्यक्तिविवेके प्रथमे—विमर्शे'असत्त्वभूतार्था उपसर्गादयः । तेषामसत्त्वभूतार्थत्वाविशेषेऽपि व्यापारनियमात् प्रयोगनियमाच्च त्रैराश्योपगमः । तथाहि क्रियारूपातिशयप्रतिपत्तिनिबन्धनमुपसर्गाः प्रादयः । भावसत्वयोरात्मभेदप्रत्यायननिमित्तमवद्योतरूपार्थविशेषाः स्वरादयो निपाताः...।" वाक्यपदीयटीकाकृत्पुञ्जराजीयमतमेतन्मतानुसारि । प्रकाशकृन्मन्तव्यं ('यथेववादिशब्दा यत्परास्तस्यैवोपमानताप्रतीति'रित्यादिके दशमोल्लासीये

अत्र इमनिजव्ययीभावकर्मभूताधाराणां स्वरूपस्य तरुणत्वे इति धनुषः समीप इति मौलौ वसतीति त्वादिभिस्तुल्ये एषां वाचकत्वे अस्ति कश्चित् स्वरूपस्य विशेषो यश्चमत्कारकारी—स एव व्यञ्जकः ।

तवापि नेदृशी दुर्विधाऽऽसीदिति । कला उपचयः । भ्रुवोरम्रेऽनुमदनधनुः पठति मदनधनुषो नैपुणं शिक्षति सति । स्वरूपस्य व्यञ्जकत्वं, नत्वेषामर्थस्यैव व्यञ्जकत्वम् । स्वरूपस्य तु त्वादि-साधारण्यमेवेत्याह–त्वादिभिरिति (१) । कश्चिदिति—इमनिचा तावत् श्रुतिकटुतापरिहारेण सौकुमार्यमारोपयता सहृदयहृदयङ्गमं किमप्यानुकूल्यं धीयते । अव्ययीभावसमासेनापि मदनधनुषो गुणीभावेन ततोऽप्यधिकं जगद्वशीकारविज्ञानं भ्रूलताऽस्य प्रत्याय्यते । मौलिमिति कर्मतया व्याप्तिसूचनेन मौलावित्याधारत्वप्रतिपाद्याधेयैकदेशवृत्तित्वपरिहारेण कोऽप्यतिशय आत्मादरपोषकः । तदिदमुक्तम्—'यश्चमत्कारकारी'ति । स एव व्यञ्जको (२) व्यञ्जकभावनियामकः । यद्वा विशिष्यत इति विशेषः स्वरूपमेव । षष्ठी त्वाहार्यभेदा(३) । स एव व्यञ्जको व्यञ्जनाव्यापाराश्रयः । व्यञ्जकत्वमिति पाठे स्वरूपस्य विशेषः स्वरूपं येन विशिष्यते स एव

ग्रन्थे) एतन्मतसमर्थनपरतया बहुभिरुद्धृयते । 'वस्तुतस्तु निपातानामर्थवत्त्वमपि द्योत्यताऽभिधायकं, शक्तिलक्षणाद्योतकताऽन्यतमसम्बन्धेन बोधकत्वा'दिति लघुमञ्जूषासिद्धान्त (२६३ पृ०) एव समीचीनः ।

(१) साधारण्येन प्रतीतानां जीर्णकल्पानां प्रत्ययादीनां परिहारेणास्ति कुत्र सहृदयतासहकृतपुराणच्छायानिर्मुक्तशब्दविन्यासवशाच्चमत्कारातिशयो, यस्य खलु जरत्तराणां ग्रन्थेषु 'कान्ति'रित्यन्वर्थो व्यपदेशः । परमस्य व्यञ्जनयैवानुजीवनमितीतरविलक्षणचमत्कारकारणम् ।

(२) 'स एव व्यञ्जक' इति चण्डीदासधृतः पाठः, न तु'व्यञ्जकत्वं प्राप्नोती'ति माणिक्यचन्द्रादिगृहीतः ।

(३) राहोः शिर इतिवत् ।

एवमन्येषामपि बोद्धव्यम् ।

वर्णरचनानां व्यञ्जकत्वं गुणस्वरूपनिरूपणे उदाहरिष्यते ।

अपिशब्दात्प्रबन्धेषु नाटकादिषु ।

एवं रसादीनां पूर्वगणितभेदाभ्यां सह षड्भेदाः ।

(६२) भेदास्तदेकपञ्चाशत्—

व्याख्याताः ।

व्यञ्जकत्वं, तद्बलेनैव स्वरूपं व्यनक्तीत्यर्थः । एवमस्मदुक्तरीत्या[ऽन्येषा-]मुक्तव्यतिरिक्तानां प्रकृत्यादिरूपाणां कर्मप्रवचनीयानाञ्च व्यञ्जकत्व-माकरेषु स्वयं दृष्ट्वा बोद्धव्यमवधारणीयम् । वर्णरचनानां वर्णानां रचनानाञ्च । नाटकादिष्विति—वस्तुमात्रालङ्कृतिध्वनिषु न केवल-मवान्तरमहावाक्यव्यङ्ग्यो रसादिः, किन्तु सर्वेष्वेव (१) काव्यप्रबन्धे-ष्वयमेकोऽङ्गीकर्त्तव्यः, अन्यथा काव्यत्वस्यैव हानेरित्यर्थः ।

पूर्वगणितभेदाभ्यां वाक्यपदप्रकाशरूपाभ्यां सह पदैकदेश-रचना-वर्णप्रकाशानाञ्चतुर्णां सङ्कलने भेदक्रमाः । ननु माघे शिशुपालदूतोक्तौ (२)सन्धौ वाच्ये वस्तुमात्ररूपो विग्रहः शब्दशक्तिमूलः प्रबन्धव्यङ्ग्यो दृश्यते । उपमादिर्ध्वनिरपि शब्दशक्तिमूलस्तथा सम्भाव्यते । तत्कथ-मेकपञ्चाशदेव भेदा इत्याह–व्याख्याता इति । विशेषेणोदाहृतिप्रदर्शन-मुखेनाख्याता दर्शिताः । नत्वेतावन्त एवेति नियमिता इत्यर्थः (३);

---

(१) आनन्दवर्धनेन ध्वन्यालोके तदनुसारिभिः काव्यप्रकाशटीकाकृद्भिः श्रीधरादिभिश्च स्वस्वटीकायामयमर्थः प्रपञ्चित इत्यनुसन्धित्सुभिस्तत एवावलोकनीयः ।

(२) शिशुपालवधे षोडशे सर्गे ।

(३) 'लक्षणा तेन षड्विधे'त्यादा-(४३ पृ:) विवात्रापि व्याख्यानशैल्यनुन्ना-वितपूर्वाऽपि नासङ्गता ।

(६३)—तेषां चान्योन्ययोजने ॥४३
संकरेण त्रिरूपेण संसृष्ट्या चैकरूपया ।

न केवलं शुद्धा एवैकपञ्चाशद्भेदा भवन्ति यावत्तेषां स्वस्व-प्रभेदैरेकपञ्चशाता संशयास्पदत्वेनानुग्राह्यानुग्राहकतयैकव्यञ्जका-नुप्रवेशेन चेति त्रिविधेन सङ्करेण परस्परनिरपेक्षरूपयैकप्रकारया संसृष्ट्या चेति चतुर्गुणने—

(६४) वेदखाब्धिवियच्चन्द्राः (१०४०४)—

शुद्धभेदैः सह—

(६५) शरेषुयुगखेन्दवः (१०४५५) ॥४४

एकपञ्चाशत्ता च पूर्वगणितपञ्चत्रिंशद्भेदेषु प्रबन्धव्यङ्ग्यद्वादश-विधार्थशक्तिमूलस्य पदैकदेश-वर्ण-रचना-प्रबन्धव्यङ्ग्यत्वेन रसादि-चातुर्विध्यस्य प्रवेशात्। तेषां व्यङ्ग्यभेदानाम्। शुद्धा एवैकपञ्चाशत् केवलभेदा न भवन्तीति वृत्तियोजना। स्वस्वप्रभेदैर्ध्वनितया सजातीयभेदैः। परस्परनिरपेक्षेति भावप्रधाननिर्देशः। तद्रूपत्वादेक-प्रकारतया। चतुरिति (१) वारार्थे सुच्। वेदेति— तथाहि 'विन्यस्याधो गुणन'मिति रीत्या एकपञ्चाशतस्तावतैव गुणन एकाधिकषड्विंशति-शती (२६०१)। संसृष्टौ तथैव। ततस्त्रिगुणसङ्करयोजने सत्येतावती संख्या—वेदाश्चत्वारः, खं शून्यम्, अब्धयश्चत्वारः, वियत् शून्यं, चन्द्र एकः—अङ्कविन्यासे च वैलोम्यं संख्याशास्त्रप्रसिद्धम्। शुद्धभेदैरेक-पञ्चाशता। शराः पञ्च, इषवोऽपि पञ्च, युगानि चत्वारि, खं शून्यम्, इन्दुरेकः। अयञ्च ग्रन्थो गुणीभूतव्यङ्ग्यादिसंयोगमाश्रित्य कथ-

---

(१) चण्डीदासमतः पाठ एषः। 'चतुर्भिर्गुणन' इत्यन्यैः पठितम्।

ङ्खन्नेयः (१)। संसृष्टिसन्देहादौ पूर्वपूर्वसंयोगस्य उत्तरोत्तरभेदगणना-ऽनुप्रवेशात् वक्ष्यमाणविरोधालङ्कारे (२) भेदगणनावत्क्रमेणैकैक-हान्या तावत्संख्यत्वविरहात्। वस्तुगत्या पुनरीदृशी पिण्डना—'सैक-पदाहतपददलं सङ्कलित'मिति रीत्या (३) सैकपदं द्वापञ्चाशत्, तेनाहतं पदमेकपञ्चाशत्, तद्गुणने द्वन्द्वेपुरसद्वन्द्वाः (२६५२), तस्य दलं रस-द्वन्द्ववह्निचन्द्राः (१३२६)। संसृष्टिसङ्करयोजने चाब्धिगगनशिखि-शराः (५३०४)। शुद्धयोगे तु शरबाणाग्निबाणाः (५३५५)। यद्वा 'पदयुत-पदवर्गदलं सङ्कलितम्'। पदवर्गश्चन्द्रव्योमर्तुद्वन्द्वाः (२६०१)। समपदेन युतो योऽश्विबाणर्तुद्वन्द्वाः (२६५२), तस्य दलं रसद्विगुणचन्द्राः (१३२६) संसृष्टौ। "एको राशिर्द्विधा स्थाप्य एकमेकाधिकं कुरु। अस्यैवार्द्धेन

---

(१) नेदं निपुणं दर्शनम्। गुणीभूतव्यङ्ग्यादेरुल्लासान्तरे पश्चात् सन्निवेशा-त्तस्यात्र परामर्शस्य सर्वथाऽनुपपत्तेः। संख्येयं न्यायसिद्धैव। गुणीभूत-व्यङ्ग्यादिसंयोगमाश्रित्य परस्परविमर्देन बृहत्तरा संख्या यथा संख्या-ऽऽनयनव्यसननिपुणैः कैश्चित्सुधासागरकारादिभिर्विहिता तथा सु-विदितैव प्रेक्षावताम्। "अयञ्च प्रमेयभेदः सर्वथा न प्रतिपादितो भवती"-ति 'चिन्त्यमेतदि'"त्यविचारितरमणीयमेत"'दित्यादिभिर्बहुभिर्वि'शेषणै-रितरत्र विदूषितं क्वचित् क्वचित् विध्वस्तप्रायमपि सान्धिविग्रहिक-श्रीधरमन्तव्यमन्नाप्तवाक्यतयाऽन्यत्र तन्मते दोषदर्शिना चण्डीदासेन यदूप्रगृहीतं तस्य कारणमर्वाक् "तस्मादत्र प्रकरणे ......तदुक्तिरेव लिख्यत" इति स्फुटमाविष्कृतम्।

(२) दशमोल्लासनिर्दिष्टदशभेदे। तत्र ४+३+२+१ = १० भेदाः। एवमिहापि ५१+५०+४९+......३+२+१ = १३२६ भेदाः। सर्वमेतद्गणनाविधानमस्माभिः कविकर्णपूरकृतालङ्कारकौस्तुभस्योपरि टीकायां मौक्तिकावल्यां (पृ० ९७, ११९) वितत्य दर्शितमित्यतो विरम्यते।

(३) इयं च श्रीधरमतसंमतसंख्याऽधुनातनानां गणनाऽनुसारिणी। तथा च—$1+2+......n = \frac{n(n+1)}{2}$

तत्र दिङ्मात्रमुदाह्रियते।

छणपाहुणिश्रा देश्ररजाश्राए सुहश्र किंपि दे भणिश्रा।
रुश्रइ पडोहरवलहीघरम्मि श्रणुणिज्जउ वराई ॥१११

अत्रानुनयः किमुपभोगलक्षणेऽर्थान्तरे संक्रमितः किमनुरणन-

सङ्कल्यमेतत्सङ्कलितं लघु' (१) इति दिशा वा सम्पिण्डनम्। तथाहि चन्द्रबाणराशिं (५१) द्विधा स्थापयित्वा एकमेकाधिकं द्वन्द्ववाणं (५२) कृत्वा तस्यैवार्धेन रसद्वन्द्व-(२६) संख्येन एकपञ्चाशतो गुणने रसद्विगुणरजनिकराः (१३२६) संसृष्टौ। अनयोश्च पिण्डनयोः सङ्करयोगे प्राचीनैव संख्या। (?)तस्मा-(?) दत्र प्रकरणे श्रीधरसान्धिविग्रहिको गणनाऽऽदिकं निखिलमेव तत्त्वतो जानातीति तदुक्तिरेव लिख्यते (२)।

दिश्यतेऽनयेति दिक्। दिगेव दिङ्मात्रं सजातीयप्रकाशकं स्वरूपमित्यर्थः। छणपाहुणिश्रा क्षणायोत्सवाय निमन्त्र्यानीता। पडोहरवलहीघरम्मि पश्चात्प्रकोष्ठोपरिकुट्टिमगर्भगृहे। अत्रानुनयमात्रेण विश्रामाभावाद्वक्त्रादिवैशिष्ट्यस्य झटिति प्रतीतौ स्वार्थमपरित्यजदेवानुनीयतामिति पदं तदुपपत्त्यै उपभोगलक्षणमर्थान्तरमालम्बत इति लक्षणामूलत्वम्। वक्त्रादिवैशिष्ट्याननुसन्धाने तु प्रतीत्यपर्यवसानविरहान्न लक्षणाऽनुप्रवेश इत्यभिधामूलतेति केनचिदुच्येत। एवञ्च सन्देहः। वक्त्रादिविशेषस्य कदाचिदननुसन्धानं सर्व-

---

(१) वस्तुतस्त्वेकैवेह रीतिरापाततो भिन्नभावयोर्लिखिता।

(२) अयं प्रघट्टक आदर्शपुस्तके 'वक्त्रादिविशेषस्य.........अतिप्रसङ्ग" इत्यनन्तरस्यांशस्य पश्चादयथैव सन्निवेशितः। सान्धिविग्रहिकेण विवेककृता श्रीधरेण गणिताचार्यश्रीधरमतमनुसरतोपरिदर्शिता गणनासरणिरङ्गीकृता यदाहासौ स्वग्रन्थे 'इत्याचार्यश्रीधरदर्शनेन सङ्कलितम्' इति।

न्यायेनोपभोग एव व्यङ्ग्ये व्यञ्जक इति सन्देहः ।

स्निग्धश्यामलकान्तिलिप्तवियतो वेल्लद्बलाका घना
वाताः शीकरिणः पयोदसुहृदामानन्दकेकाः कलाः ।
कामं सन्तु दृढं कठोरहृदयो रामोऽस्मि सर्वं सहे
वैदेही तु कथं भविष्यति ह हा हा देवि धीरा भव ॥११२

त्रैव (?) सुलभमित्यतिप्रसङ्गः । अत्रानुनीयतामित्यनेनोपभुज्यतामिति वक्तुर्विवक्षितं किंवा कोपनिवर्त्तनमात्रं चाटुकरणादीति सन्देहः । न चैकतरत्वे साधकं बाधकं वा प्रमाणमस्तीति रजनिराजोपरिभागे कुरङ्गकसद्भाववदनुच्छेद्य एवायं महान् सन्देहः (१) ।

स्निग्धया भास्वर्या श्यामलया द्राविडदेशीयप्रभासदृशया कान्त्या लिप्तं व्याप्तं नभो यैः । वेल्लनं विलासखेलनम् । पयोदसुहृदो मयूराः । आनन्दकेका मदमेदुरध्वनयः । कला मधुरगम्भीराः । कामं सन्त्विति धैर्योक्तिः । दृढं सातिशयम् । कठोरहृदय एवंविधोद्दीपनसम्भेदेऽप्यविक्रियमाणचित्त इति रामपदप्रत्याय्यनिरुद्धबोधत्वदुःखैकपात्रत्वादिभ्योऽवकाशदानम्, अन्यथा रामशब्दो महानुभवत्वं कथं न ध्वनेत् । वैदेही त्विति—स्मृतेरेवंविध-

---

(१) तथा च हेमाद्रिधृतज्योतिषवचनम्—'शशमेके मृगं त्वन्ये भूच्छायामपरे विदुः । इन्दोर्मण्डलमालिन्यं तमःस्पर्शमलं परे । इति महर्षिगोतमकृते संशयलक्षणे (१।१।२३)—'उपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातश्च……… विशेषापेक्षो विमर्शः संशय' इति दृश्यते । वात्स्यायनभाष्ये च तस्येदं विवरणं'सच्चोदकमुपलभ्यते तडागादिषु मरीचिषु चाविद्यमानमुदकमिति । अतः क्वचिदुपलभ्यमाने तत्त्वव्यवस्थापकस्य प्रमाणस्यानुपलब्धेः किं सदुपलभ्यतेऽथासदिति संशयो भवती'ति । अत्र च गाथागतार्थे 'उभयथाऽप्युपभोग एव तात्पर्यपर्यवसानात् सन्देहस्यादोषत्व'मिति प्रदीपप्रभाव्याख्यानम् ।

अत्र लिप्तेति पयोदसुहृदामिति चात्यन्ततिरस्कृतवाच्ययोः संसृष्टिः । ताभ्यां सह रामोऽस्मीत्यर्थान्तरसंक्रमितवाच्यस्यानुग्राह्यानुग्राहकभावेन रामपदलक्षणैकव्यञ्जकानुप्रवेशेन चार्थान्तर-

---

सभयसातङ्कसरभसकण्ठग्रहणपूर्वकालकृताङ्कपालिनयनादितद्विलासस्योक्तिः । कथं भविष्यति-स्मृतेरेवंविधविशेषायास्तस्या भवनमात्रमप्यसम्भाव्यमित्यर्थः । इतः प्रभृति स्मृति-भावना-विकल्पपरम्परोपपरीतां चिरदुर्बलतया झटिति हृदयास्फोटनाभिमुखीं प्रियां ससम्भ्रमोन्मादवशंवदः साक्षादिवाह-ह हा हेति । सुहृदामिति अत्रेति......? मित्रार्थासम्भवान् परितोषकारित्वं लक्ष्यते । स्निग्धपदेन घृतादिस्नेहतिरस्कारेण नयनाभिरामतां लक्षयता तिरस्कृतवाच्यत्वेन संसृष्टिर्द्रष्टव्या । संसृष्टिश्च भिन्नाश्रययोरङ्गाङ्गिभावहीनयोरेकवाक्यगतत्वात् । अनुग्राह्यानुग्राहकभावेनेति—रामपदद्योत्ये हि ईदृश्यामप्यवस्थायां जीवितं धारयन्तं मां धिगित्यादौ स्निग्धलिप्तादिपदानां साचिव्यं विद्यते । एकव्यञ्जकेति—अङ्गाङ्गिभावस्य रसं प्रति सार्वत्रिकतया तदनपेक्षयोक्तम् । यत्तु श्रीधरसान्धिविग्रहिकेणोक्तम् 'अत्र व्यभिचारिरसध्वन्योरेकवाक्यव्यङ्ग्यत्वं,विप्रलम्भस्य तद्व्यभिचारिणश्च निर्वेदशोकावेगात्मनश्चर्वणीयत्वा'दिति,तन्न समीचीनम (१) । 'अखण्डः काव्यार्थ' इति नीत्या श्लोक

---

(१) श्रीधरग्रन्थ एवमुपलभ्यते—"यथाऽत्रैव रामशब्द एवार्थान्तरसंक्रमितवाच्यः समुद्दीपनविरोधो-(?)(विभावो) द्बोधितस्य विप्रलम्भस्य व्यञ्जकः । सर्वस्मिन्नेव रसाद्यात्मनि काव्येऽलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य रसभावलक्षणस्वप्रभेदप्रतीत्यपेक्षयैकव्यञ्जकवाक्यद्वारेण व्यञ्जकत्वं सम्भवत्येव । यथाऽत्रैव रसध्वनेर्भावध्वनेश्चैकेन व्यञ्जकेन विप्रलम्भस्य तद्व्यभिचारिणश्च निर्वेदशोकावेगात्मनश्चर्वणीयत्वा"दिति । चण्डीदासमन्तव्यं काव्यतत्त्वानुसन्धायिनां काव्यलक्षणविधायिनाञ्चोपलब्धिमतानुसारीति न दुर्ग्रहग्रहिलोऽयमुपरितनः पक्षः ।

संक्रमितवाच्यरसध्वन्योः सङ्करः ।

एवमन्यदप्युदाहार्यम् ।

इति काव्यप्रकाशे ध्वनिनिर्णयो नाम चतुर्थ उल्लासः ।

एवात्र धैर्य-निर्वेद-स्मृति-शङ्का-शोकावेगोल्लास-परिपुष्ट-रतिप्रकृतिक-विप्रलम्भास्वादः समूहालम्बनरूपः । आस्वादात्पूर्वं व्यभिचारिव्यञ्जन-मात्रेण तु न व्यभिचारिध्वनित्वम् । वाच्यतः प्राधान्यमात्रेण ध्वनिमात्र-त्वमिति चेत्, न । स्फुटत्वात् वाच्यसिद्ध्यङ्गाच्च । अस्तु वाच्यतः प्राधान्यं, तथापि वस्तुध्वनिरेव । तेन रूपेण तस्य सञ्चारित्वाभावात् स्थायिध्वनिरप्येवं स्यादिति च दोषान्तरम् । अन्यदिति—सजातीय-माश्रितं रसाद्यालङ्कारवस्तुरूपं प्रधानभूतं व्यङ्ग्यान्तरमिति ।

॥ इति चतुर्थ उल्लासः ॥